

Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης

Τόμ. 26, Αρ. 1 (2005)

Αφιέρωμα στον Giovanni Sartori

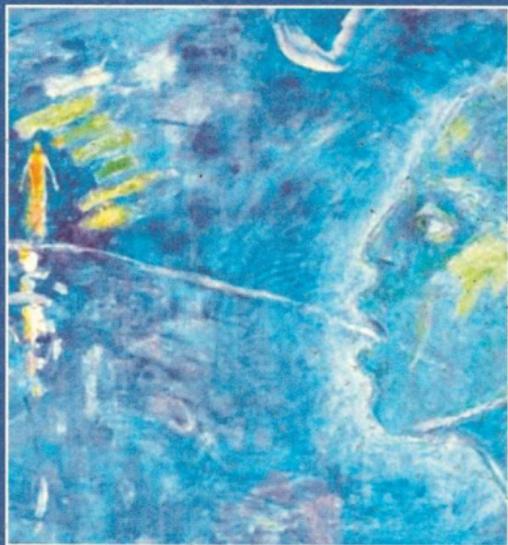

26

Νοέμβριος
2005

ΕΛΛΗΝΙΚΗ
ΕΠΙΘΕΩΡΗΣΗ
ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ
ΕΠΙΣΤΗΜΗΣ

ελληνική
εταιρεία
πολιτικής
επιστήμης

εκδόσεις
θεμέλιο

Giovanni Sartori ~ Φόβος και δημοκρατία
~ Κυπριακός εγκλεισμός ~ Διοικητική
μεταρρύθμιση ~ Γερμανικές εκλογές ~
Γαλλικό δημοψήφισμα ~ Τουρκία και Ε.Ε.

ελληνική
**ΕΠΙΘΕΩΡΗΣΗ
ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ
ΕΠΙΣΤΗΜΗΣ**

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΕΠΙΘΕΩΡΗΣΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΕΠΙΣΤΗΜΗΣ

Έκδοση της Ελληνικής Εταιρείας Πολιτικής Επιστήμης
Διευθύνεται από Συντακτική Επιτροπή

Συντακτική Επιτροπή Μανόλης Αγγελίδης, Γιάννης Βούλγαρης, Νικηφόρος Διαμαντούρος, Ηλίας Κατούλης, Πασχάλης Κιτρομπίδης, Θεόδωρος Κουλουμπής, Χρήστος Λυριντζής, Ηλίας Νικολακόπουλος, Άλκης Ρήγος, Καλλιόπη Σπανού, Μιχάλης Σπουρδαλάκης

Γραμματεία Σύνταξης Περικλής Βαλλιάνος (Πανεπιστήμιο Αθηνών), Νίκος Μαραντζίδης (Πανεπιστήμιο Μακεδονίας), Γεράσιμος Μοσχονάς (Πάντειο Πανεπιστήμιο), Ηλίας Νικολακόπουλος (Πανεπιστήμιο Αθηνών), Γιώργος Παγουλάτος (Οικονομικό Πανεπιστήμιο Αθηνών), Δημήτρης Α. Σωτηρόπουλος (Πανεπιστήμιο Αθηνών), Αστέρης Χουλιάρας (Χαροκόπειο Πανεπιστήμιο)

Συντονισμός έκδοσης Ηλίας Νικολακόπουλος - Αστέρης Χουλιάρας - **Τεχνικά υπεύθυνος** Μαρλέν Λογοθέτη - **Οικονομική υπεύθυνος** Σοφία Πέττα

Επιστημονική Επιτροπή Νίκος Αλιβιζάτος, Θάνος Βερέμης, Παναγιώτης Γετίμης, Διονύσης Γράβαρης, Νίκος Δεμερτζής, Γιώργος Δερτιλής, Πάνος Καζάκος, Δημήτρης Κυρτάτας, Αντώνης Λιάκος, Θάνος Λίποβατς, Λίνα Λούβη, Δήμητρα Μαδιάνου, Αντώνης Μακρυδημήτρης, Γιώργος Μαυρογορδάτος, Α.-Ι. Δ. Μεταξάς, Νίκος Μουζέλης, Μάρω Παντελίδου, Γιώργος Παπαδημητρίου, Ευθύμιος Παπαταξιάρχης, Χρήστος Ροζάκης, Πάυλος Σούρλας, Κώστας Σταμάτης, Κωνσταντίνος Τσουκαλάς, Λουκάς Τσούκαλης, Αργύρης Φατούρος, Άννα Φραγκουδάκη, Δημήτρης Χαλαλάμης, Θόδωρος Χατζηπαντελής

Διεύθυνση Σύνταξης Ελληνική Εταιρεία Πολιτικής Επιστήμης, Ομήρου 19, 10672 Αθήνα, με ένδειξη: *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, Τηλ.-fax 210-3614298. e-mail: hpsagr@cc.uoa.gr. Γραμματεία: Κατερίνα Βλασάκη - Σοφία Πέττα

Τυπογραφική επιμέλεια: Άννα Μαλικιώση — Επιμέλεια κειμένων: Τίνα Πλυτά — Εκτύπωση - Βιβλιοδεσία: «Γ. Αργυρόπουλος ΕΠΕ» — Σχεδιασμός εξωφύλλου: Μαρλέν Λογοθέτη

Η *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης* εκδίδεται δύο φορές τον χρόνο — Τιμή τεύχους 8 Ευρώ — Συνδρομές: Εσωτερικού 18 Ευρώ - Εξωτερικού 35 Ευρώ - Οργανισμοί, Τράπεζες, κτλ. 70 Ευρώ - Φοιτητές 15 Ευρώ - Τα μέλη της Ελληνικής Εταιρείας Πολιτικής Επιστήμης γίνονται αυτομάτως συνδρομητές με την καταβολή της ετήσιας συνδρομής στην Εταιρεία (35 Ευρώ).

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΕΠΙΘΕΩΡΗΣΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΕΠΙΣΤΗΜΗΣ

τεύχος 26, Νοέμβριος 2005

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΑΦΙΕΡΩΜΑ ΣΤΟΝ GIOVANNI SARTORI

Σ. Ι. Σεφεριάδης	Πολιτική επιστήμη, πειθαρχία και μέθοδος: με αφορμή το έργο του Giovanni Sartori	7
G. Sartori	Πού βαδίζει η πολιτική επιστήμη;	17
G. Sartori	Συμπώσεις, καλή τύχη και ξεροκεφαλιά	23

Π. Καφετζής	Φόβος και δημοκρατία στις σύγχρονες κοινωνίες	39
Λ. Φιλίππου	Ο αυστηρός κυπριακός εγκλεισμός	59
Δ. Β. Παπούλιας - Δ. Α. Σωτηρόπουλος - Χ. Ι. Οικονόμου	Διοικητική κουλτούρα, μεταρρύθμιση και πολιτική. <i>Η περίπτωση της Εθνικής Σχολής Δημόσιας Διοίκησης</i>	87

ΚΑΤΑΘΕΣΕΙΣ

Απ. Παπακωνσταντίνου	Τα πολιτικά κριτήρια για την προσχώρηση της Τουρκίας στην Ευρωπαϊκή Ένωση: θεσμικές συζητήσεις	109
Β. Γεωργιάδου	Το γερμανικό κομματικό σύστημα μετά τις εκλογές της 18ης Σεπτεμβρίου 2005: συνέχεια και ρήξεις	124
Ν. Μαραντζίδης - Η. Νικολακόπουλος	Το γαλλικό δημοψήφισμα της 29ης Μαΐου 2005 για την επικύρωση της ευρωπαϊκής συνταγματικής συνθήκης: πολιτικές και κοινωνιολογικές όψεις της ψήφου	144

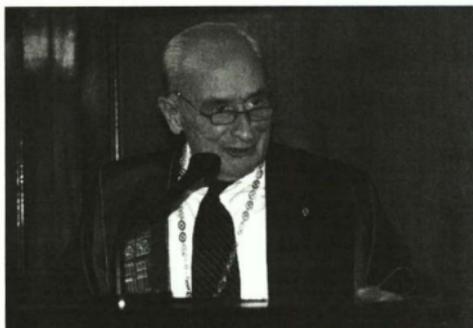
ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΤΙΚΕΣ

Δ. Α. Σωτηρόπουλος	Α.-Ι. Δ. Μεταξάς, <i>Η υφαρπαγή των μορφών: από την πολιτική ομιλία του κλασικισμού</i>	161
Γιώργος Παγουλάτος	<i>Επιστήμη και Κοινωνία. Επιθεώρηση Πολιτικής και Ηθικής Θεωρίας</i> , αφιέρωμα: Πανεπιστήμια Ι & ΙΙ	163
Συντακτική Επιτροπή	<i>Πολιτική Επιστήμη, Εξαμηνιαία Επιθεώρηση Πολιτικής Ανάλυσης και Προβληματισμού</i>	167
Συνέδρια		171
Παρουσίαση Διδακτορικών Διατριβών		179
Διεθνές συνέδριο: Συλλογικές δράσεις και κοινωνικά κινήματα τον 21ο αι.		187

Αφιέρωμα

GIOVANNI SARTORI

Στις 2 Νοεμβρίου 2005, μετά από ομόφωνη πρόταση του τομέα Πολιτικής Κοινωνιολογίας και Συγκριτικής Πολιτικής Ανάλυσης του Τμήματος Πολιτικής Επιστήμης και Ιστορίας, το Πάντειο Πανεπιστήμιο απένευσε στον καθηγητή και ακαδημαϊκό Giovanni Sartori τον τίτλο του επίτιμου διδάκτορα. Εξέχον μέλος της παγκόσμιας επιστημονικής κοινότητας, ο Sartori έχει προκαλέσει με το έργο του προβληματισμό και γόνιμες συζητήσεις στον χώρο των κοινωνικών και πολιτικών επιστημών. Το αφιέρωμα που ακολουθεί περιλαμβάνει: το κείμενο της προσφώνησης που εκφωνήθηκε στην τελετή αναγόρευσης από τον Σεραφείμ Ι. Σεφεριάδη, σύντομο βιογραφικό σημείωμα και περίγραμμα της εργογραφίας του Sartori, καθώς και δύο σημαντικά κείμενα του τιμώμενου: το πρώτο («Πού βαδίζει η πολιτική επιστήμη;») πραγματεύεται μεθοδολογικές παθογένειες (αλλά και προκλήσεις) της σύγχρονης πολιτικής επιστήμης, ενώ το δεύτερο («Συμπώσεις, τύχη και ξεροκεφαλιά») είναι αυτοβιογραφικό.

«...Ενσωμάτωση δεν θα πει αφομοίωση. Παρότι οι Ινδοί, οι Ιάπωνες ή οι Κινέζοι που ξεριζώθηκαν και μετακόμισαν στη Δύση διατηρούν την ταυτότητά τους (και με την έννοια αυτή αρνούνται την αφομοίωση), έχουν ωστόσο ενσωματωθεί στη δημοκρατική πολιτεία και έχουν γίνει καλοί πολίτες. Δεν υπάρχει αντίφαση στην έκβαση αυτή, διότι η ενσωμάτωση που απαιτείται και επαρκεί είναι απλή συμμόρφωση με τις ηθικές και πολιτικές αρχές της δημοκρατίας ως πολιτικό σύστημα. Τίποτε περισσότερο, όπως και τίποτε λιγότερο.

Ποιο είναι λοιπόν το στοιχείο ή ο παράγοντας που καθιστά μια πολιτισμική ταυτότητα άκαμπτη και σχεδόν απροσπέλαστη;

Στο μυαλό μου φαίνεται αδιαμφισβήτητο ότι είναι ο θρησκευτικός παράγοντας: πιο ειδικά, ο μονοθεϊσμός, η πίστη σε έναν μοναδικό Θεό ο οποίος είναι ο αληθινός Θεός, ακριβώς επειδή είναι και ο μοναδικός. Ο μονοθεϊσμός αυτός –ως σύστημα θεοκρατικής κυριαρχίας– μπορεί να ουδετεροποιηθεί και περιοριστεί με εξέγερση της λαϊκής κοινωνίας που διαχωρίζει τη θρησκεία από την πολιτική.

Άρα πρέπει να ξεκαθαρίσουμε: υποστηρίζουμε το θέλημα του λαού ή το θέλημα του Θεού; Για όσο διάστημα κυριαρχεί το θέλημα του Θεού, η δημοκρατία δεν θα μπορεί να ριζώσει [...] Η αλήθεια είναι ότι η διχοτόμηση ανάμεσα στο θέλημα του λαού και το θέλημα του Θεού είναι, και θα εξακολουθεί να είναι [...] το βασικό ζήτημα της εποχής μας...».

(Απόσπασμα από την ομιλία του Giovanni Sartori κατά την τελετή αποδοχής του *Príncipe de Asturias de las Ciencias Sociales*, Οβιέδο, 21 Οκτωβρίου 2005)

ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΕΠΙΣΤΗΜΗ:
ΓΝΩΣΤΙΚΗ ΠΕΙΘΑΡΧΙΑ ΚΑΙ ΜΕΘΟΔΟΣ
ΜΕ ΑΦΟΡΜΗ ΤΟ ΕΡΓΟ ΤΟΥ GIOVANNI SARTORI

Σεραφείμ Ι. Σεφεριάδης*

Ο Giovanni Sartori συγκαταλέγεται μεταξύ των συνιδρυτών της σύγχρονης πολιτικής επιστήμης. Πρόκειται για έναν διανοητή που στη μακρά διαδρομή του στον επιστημονικό χώρο συνέβαλε αποφασιστικά στην οροθέτηση του κλάδου, της φύσης, των ιδιομορφιών του και των προκλήσεων που αντιμετωπίζει. Ο Sartori υποστηρίζει πως η πολιτική επιστήμη προϋποθέτει –και είναι αποτέλεσμα– δύο ειδών αυτονόμησης: (α) του αντικείμενου της πολιτικής (της πολιτικής ως ιδιαίτερης και γνωστικά αυτοτελούς σφαίρας) *a parte obiecti*, και (β) της αυτονόμησης του γνωστικού υποκειμένου *a parte subiecti*, δηλαδή του μελετητή της πολιτικής ο οποίος αναπτύσσει ειδική μεθοδολογία και μια εξειδικευμένη γλώσσα για την επεξεργασία των δεδομένων και τη διατύπωση των ερευνητικών του πορισμάτων. Στην αυγή, όμως, του 21ου αιώνα ο κλάδος ταλανίζεται αφενός από περιβαλλοντικό αναγωγισμό (μια γνωστική στάση που υποτιμά την αιτιολογική ισχύ της πολιτικής) και αφετέρου από εννοιολογική και μεθοδολογική αβελτηρία (που αποτρέπουν την ανάπτυξη μιας εξειδικευμένης γλώσσας).

---

1. ΠΡΟΛΕΓΟΜΕΝΑ

Ομόφωνα αποδεχόμενη πρόταση του τομέα Πολιτικής Κοινωνιολογίας και Συγκριτικής Πολιτικής Ανάλυσης του Τμήματος Πολιτικής Επιστήμης και Ιστορίας, η Σύγκλητος του Παντείου Πανεπιστημίου τιμά σήμερα τον καθηγητή και ακαδημαϊκό Giovanni Sartori με τον τίτλο του επίτιμου διδάκτορα. Όμως θέλω να σας εξομολογηθώ (και με αυτή την επισήμανση ξεκινώ) πως αισθανόμαστε εμείς, οι τιμώντες, ως οι κυρίως τιμώμενοι.

Θα σκεφτείτε ασφαλώς πως πρόκειται για τις τυπικές φιλοφρονήσεις που

* Ο Σεραφείμ Ι. Σεφεριάδης είναι Επίκουρος Καθηγητής Πολιτικής Επιστήμης στο Πά-
ντειο Πανεπιστήμιο.

είθισται να λέγονται σε προσφωνήσεις όπως η αποψινή. Θέλω να σας διαβεβαιώσω πως, αν και –προφανώς– σκοπός μου είναι η απόδοση τιμών στον μεγάλο προσκεκλημένο μας (κάτοχο του βραβείου *Αριστείας Επιστημονικού Βίου* του Ευρωπαϊκού Δικτύου Πολιτικής Έρευνας [*Lifetime Achievement Award of the European Consortium for Political Research*] και του εξαιρετικά τιμητικού βραβείου *Príncipe de Asturias de las Ciencias Sociales* –για να αναφερθώ μόνο σε κάποιες από τις διακρίσεις που του απονεμήθηκαν μέσα στο 2005), η φιλοφροσύνη μου δεν συνιστά κολακεία: η ευμενής προσήνεια των λόγων μου δεν ενέχει *προσποίηση* και *υπερμέτρως φέρεσθαι*.

Άλλωστε σπεύδω να τονίσω πως με τον καθηγητή Sartori, αγαπημένο δάσκαλο και μέντορα, που η παρουσία του εδώ ανασύρει μνήμες έντονες και χαρμόσυνες, κάθε άλλο παρά συμπίπτουμε σε όλα τα ζητήματα τρέχουσας πολιτικής. Η τιμή που αισθανόμαστε δεν απορρέει από κάποια «ταύτιση απόψεων» σε όλα και για όλα, αλλά έγκειται σε κάτι θεμελιωδώς διαφορετικό: στο γεγονός ότι το Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Ιστορίας, το Πάντειο Πανεπιστήμιο Πολιτικών Επιστημών και, δι' αυτών, η κοινότητα των ελλήνων πολιτικών επιστημόνων τιμούν σήμερα έναν πρωτοπόρο *συνιδρυτή* της γνωστικής πειθαρχίας που το Πανεπιστήμιο αυτό κυρίως (αν και όχι αποκλειστικά) θεραπεύει: *της πολιτικής επιστήμης*· έναν διανοητή που, στη μακρά πορεία της επιστημονικής του παρουσίας και προσφοράς, οροθέτησε με σαφήνεια και ενάργεια τον κλάδο μας (τη φύση, τις ιδιομορφίες του και τις προκλήσεις που αντιμετωπίζει)· έδωσε με το έργο του (αλλά και τον κρυστάλλινο, αναστοχαστικό σχολιασμό των μεθοδολογικών προϋποθέσεων αυτού του έργου) απτά δείγματα του πόσα πολλά είναι δυνατόν να επιτευχθούν όταν η επιστημονική πράξη πορεύεται γειωμένη στη λογική και γλωσσική παιδεία, και διαμόρφωσε όρους ώστε επερχόμενοι μελετητές να αποφύγουν αβελτηρίες και σφάλματα του πρόσφατου (αλλά και λιγότερο πρόσφατου) παρελθόντος.

Αν και, υπό το βάρος των προβλημάτων που σήμερα αντιμετωπίζουμε ως κλάδος (όπως, ενδεικτικά, τον γνωστικό κερματισμό, τον επιστημολογικό και θεωρητικό σχετικισμό, τη στρεβλή επικοινωνία που αποτρέπει τη γνωστική συσώρευση, και άλλα παρεμφερή), κάθε «νέα εκκίνηση» φαντάζει δύσκολη, ο Sartori μας διδάσκει πως *υπάρχουν διέξοδοι*: πως, κάτω από ειδικές προϋποθέσεις, ο ορθός λόγος, η αποτελεσματικότητα στην έρευνα, και –ίσως το κυριότερο– η έλλογη παρέμβαση και διαμόρφωση του κοινωνικού και πολιτικού περιβάλλοντος είναι στόχοι εφικτοί· και μάλιστα αποτελούν καθήκον μας.

Δεν πρόκειται βέβαια να επιχειρήσω εδώ μια συνολική σκιαγράφηση της μεγάλης συνεισφοράς του Sartori –κάτι τέτοιο είναι αδύνατο. Η επισκόπησή μου θα είναι αναγκαστικά μερική και ελλειπτική –μία μόνο ερμηνεία, μία μόνο παρανόηση: μέτρο, άλλωστε, της αξίας κάθε πραγματικά μεγάλου έργου είναι η πολλαπλότητα των γωνιών θέασης που επιτρέπει.

2. ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΕΠΙΣΤΗΜΗ: ΔΥΟ ΑΥΤΟΝΟΜΗΣΕΙΣ

Ο Sartori συγκαταλέγεται στη μικρή εκείνη ομάδα διανοητών που κατά τα πρώτα μεταπολεμικά χρόνια οραματίστηκαν με σύγχρονους όρους τη σύζευξη της πολιτικής σφαίρας με την επιστημονική συστηματικότητα: είναι ένας από αυτούς που εργάστηκαν για την ανάπτυξη μιας πολιτικής επιστήμης στον ενικό, μέσα από τον ως τότε αδιαφοροποίητο και ασαφή πληθυντικό της διατύπωσης «πολιτικές επιστήμες» ή –του ακόμη ασαφέστερου– «πολιτικές σπουδές».

Το ερώτημα, όμως, *Τι είναι πολιτική επιστήμη;* –τότε όπως και τώρα– είναι ερώτημα ακανθώδες που κρύβει παγίδες και οχληρά διλήμματα. Όλοι αναγνωρίζουμε την πανταχού παρούσα υφή του «πολιτικού». Αν όμως ευνοήσουμε και δεν αντισταθούμε στον υπαινιγμό ότι *Όλα είναι πολιτική*, ελλοχεύει ο τεράστιος κίνδυνος του συμπεράσματος ότι *Τίποτε* –τελικά– *δεν είναι πολιτική*. Και πώς ακριβώς αντιλαμβανόμαστε τον όρο «επιστήμη»; Πρόκειται για ερωτήματα εξαιρετικά κρίσιμα (και ουσιαστικά διαμφισβητούμενα) που όμως πρέπει να αντιμετωπιστούν.

Σε ένα επιστημολογικό κείμενο εντυπωσιακής εμβέλειας και ακρίβειας, γραμμένο στις αρχές της δεκαετίας του 1970 (και που τώρα υπάρχει και στα ελληνικά –Sartori, 2004γ), ο αποψινός μας φιλοξενούμενος τονίζει πως η πολιτική επιστήμη προϋποθέτει και εμφανίζεται ως αποτέλεσμα της σύζευξης δύο μορφών αυτονομίσεων:

- αφενός της αυτονόμησης του γνωστικού αντικειμένου της πολιτικής *a parte obiecti*: διαδικασία κατά την οποία η πολιτική οροθετείται ως ιδιαίτερη, γνωστικά αυτοτελής σφαίρα (που αφορά βέβαια τη διακυβέρνηση και τα παρεπόμενά της, αλλά –με την αναγκαία ευρύτητα– και οτιδήποτε ενέχει λόγο και έργο δεσμευτικό για τις ανθρώπινες συλλογικότητες)· και
- αφετέρου της αυτονόμησης του γνωστικού υποκειμένου *a parte subiecti*: του μελετητή που ερευνά και *γιγνώσκει* στηριζόμενος σε μια ειδική μεθοδολογία, και επικοινωνεί τα ευρήματά του αναπτύσσοντας ένα εξειδικευμένο

γλωσσικό ιδίωμα το οποίο αποδίδει με σαφήνεια και ενάργεια ό,τι δύναται και δέον γνωσθεί.

Επιγραμματικά, πολιτική επιστήμη δεν έχουμε (και δεν είναι σωστό ή δόκιμο να λέμε ότι έχουμε) ενόσω δεν πληρούνται οι δύο αυτές θεμελιώδεις συνθήκες: ένα ιδιαίτερο και επαρκώς οροθετημένο γνωστικό αντικείμενο και μια ειδική μεθοδολογία συνδυαστικά με μια εξειδικευμένη γλώσσα. Θεωρώ πως η μεγάλη συμβολή του Giovanni Sartori έγκειται στην εξακολουθητική και ενσυνείδητη εξυπηρέτηση αυτών των δύο αλληλένδετων στόχων.

Πού βρίσκεται όμως το εγχείρημα σήμερα, στην αυγή του 21ου αιώνα; Δυστυχώς τα σημάδια δεν είναι καλά. Η συλλογική εικόνα που αναδύεται (και που δεν αίρεται από μεμονωμένες εξαιρέσεις) δεν είναι ευχάριστη. Ανεξαρτήτως προθέσεων και εξαγγελιών, δεν είναι διόλου δύσκολο να διαπιστώσει κανείς πως αμφότερες οι συστατικές συνιστώσες του πολιτικοεπιστημονικού διαβήματος, τόσο (α) η ιδιαίτερη υπόσταση της πολιτικής σφαίρας, όσο και (β) ο επιστημονικός χαρακτήρας της μελέτης της, έχουν περιέλθει σε χαρακτηριστική δυσφηνία. Ας δούμε σύντομα πώς.

3. ΑΝΑΓΩΓΙΣΜΟΙ

Θύμα αλληπάλλων αναγωγισμών, της συστηματικής (αν και συχνά υπόρητης ή και ανεπίγνωτης) τάσης υποτίμησης της αιτιολογικής της ισχύος, η πολιτική είναι σήμερα, στον κόσμο των κοινωνικών επιστημών, το σύννηθες *επιφαινόμενο*: μια τυπική εξαρτημένη μεταβλητή, ένα *αποτέλεσμα*. Παραιτούμενοι απ' ό,τι για μας, τους πολιτικούς επιστήμονες, αποτελεί ή οφείλει να αποτελέσει βασική επιταγή του επιστημονικού μας *Beruf* (την ανάδειξη των πολλαπλών αιτιολογικών ανυσμάτων που *εκκινούν* από την πολιτική), έχουμε εθιστεί και εμείς στην αποσιώπηση του *τι* η πολιτική *προκαλεί* (και μπορεί να προκαλέσει). Στην αυγή του 21ου αιώνα, η πολιτική *a parte obiecti* παραμένει ακόμη απροσδιόριστη και ατροφική, με τον όγκο της κοινότητας των πολιτικών επιστημόνων παγιδευμένο σε μια μονομερή, και εξ αυτού ελλιπή, εκλεκτικιστική και εν τέλει ατελέσφορη, *κοινωνιολογία της πολιτικής*. Το πέρασμα σε μια ενσυνείδητη και γνωστικά ισορροπη πολιτική κοινωνιολογία, στόχο τον οποίο ο Sartori (1969) έθεσε ως προγραμματική επιδίωξη του κλάδου πριν από τέσσερις σχεδόν δεκαετίες, καθυστερεί και καθυστερεί επικίνδυνα.

Δεν είναι δυνατόν παρά αυτή η κατάσταση πραγμάτων να προκαλεί ανη-

συχία και ενδεχομένως αποκαρδίωση –ειδικά στους φοιτητές μας και τους νεότερους ερευνητές. Όμως αυτό με πάει κατευθείαν σε έναν βασικό λόγο της αποψινής βράβευσης

Έχουμε την τιμή να φιλοξενούμε κάποιον που όσο λίγοι άλλοι έχει καταδείξει λόγω και έργω πως η πολιτική, είτε ως δομές και θεσμικές ρυθμίσεις είτε ως εμπρόθετες παρεμβάσεις στα κοινωνικά τεκταινόμενα (ως λόγος, ιδεολογία ή στρατηγική δράση), εξασκεί πραγματικά τεράστια επίδραση, έχει εξαιρετικά βαρύνουσα επεξηγηματική και πρακτική σημασία. Κλασικά έργα του Sartori

- για τα κόμματα και τα κομματικά συστήματα
  - την επίδραση διαφορετικών συνταγματικών διακανονισμών και εκλογικών νόμων
  - αλλά και η έμπλην οξυδερκών επιχειρησιακών επισημάνσεων δημοκρατικής θεωρίας του
- αυτήν ακριβώς τη μεγάλη αιτιώδη βαρύτητα της πολιτικής καταδεικνύουν.

Τι όμως ισχύει για την άλλη συνιστώσα του επιστημονικού εγχειρήματός μας; Τι ισχύει για την πολιτική ως ειδική μεθοδολογία *a parte subiecti*;

4. ΛΟΓΙΚΗ ΚΑΙ ΕΝΝΟΙΟΛΟΓΙΚΗ ΑΒΕΛΗΤΗΡΙΑ

Στον τομέα αυτό, η κατάσταση είναι –φοβάμαι– κατά πολύ χειρότερη. Εδώ η δυσοφημία βιώνεται καθημερινά (ακριβώς *a parte subiecti*) μεταλλασσόμενη σε έντονη –και δυστυχώς ως επί το πλείστον εύλογη– δυσθυμία.

Το δράμα εκφέρεται σε δύο πράξεις ή, καλύτερα, δύο εκδοχές, κατά ειρωνικό τρόπο η μία στον ακριβή αντίποδα της άλλης.

α. Η πρώτη εκδοχή, που θα μπορούσε να χαρακτηριστεί ως «το μοτίβο της ποσοτικοποίησης», συγκροτείται γύρω από το αίτημα για μια όσο το δυνατόν περισσότερο ποσοτικοποιημένη κοινωνική και πολιτική επιστήμη. Στην εκδοχή αυτή είναι που αναδύεται η σύγχρονη λαγνεία των αριθμών. Όμως τι είδους αριθμών, και για ποια πράγματα; Ο μαθηματικοποιημένος –αν και συχνά απλώς μαθηματικοφανής– επιστημονισμός έχει προσλάβει όλα τα εξωτερικά γνωρίσματα μιας ακριβούς επιστήμης, όμως μόνο για να διαστρέψει αυτά και εαυτόν προς αμοιβαία βλάβη. Πρόκειται για «επιστήμη» μόνο κατ' όνομα, που οι πάμπολλοι επικριτές της τονίζουν πως και κακή είναι και

ελάχιστους ανθρώπους αφορά. Όπως έγραψε ο Sartori, οι ποσοτικές αυτές εμμονές μας οδήγησαν τελικά σε ένα φαύλο δίλημμα: μια ποσοτική εκφορά που είναι «είτε ψευδούς ακρίβειας (άρα ανακριβής) είτε ακρίβειας που όμως στερείται συνάφειας».

Συνέπεια αυτής της έωλης πρακτικής, όμως, υπήρξε η δεύτερη εκδοχή του σύγχρονου μεθοδολογικού μας δράματος.

β. Πολιτική και *επιστήμη*; αναρωτιέται ο κοινός νους (αλλά και ολοένα μεγαλύτερος αριθμός κοινωνικών και πολιτικών επιστημόνων) και αποφαινεται εμφατικά: μα ασφαλώς πρόκειται για πράγματα ασύμβατα! Οι κοινωνικές και πολιτικές συνθήκες δεν μπορούν να ελεγχθούν επιστημονικά, το μόνο στο οποίο μπορούμε να ελπίζουμε είναι –ενδεχομένως– η ερμηνεία τους: κοινωνική και πολιτική ζωή εκφεύγουν του επιστημονικού λόγου· είναι ανεπίδεκτες σχεδιασμού και παρέμβασης, ανεπίδεκτες ίσως ακόμη και επαρκούς αποτίμησης.

Πρόκειται –ως έναν βαθμό– για εύλογες αντιδράσεις που όμως, ταυτόχρονα, συνιστούν και κεφαλαιώδη υποχώρηση των επιστημών του ανθρώπου συνολικά. Έρμαιο νεορομαντικών αποδομήσεων και –συχνά ευθέως ανορθολογικών– ανασκευών, η άποψη ότι οι άνθρωποι μπορούμε, με έλλογη κρίση και παρέμβαση, να διαμορφώνουμε το κοινωνικό και πολιτικό περιβάλλον βρίσκεται στις μέρες μας καταρρακωμένη εξαιτίας του τρόπου με τον οποίο ο μεταπολεμικός συμπεριφορισμός διαχειρίστηκε το επιστημονικό αίτημα: ως προσομοίωση της νευτώνειας μεθόδου. Αν όμως οι επιστήμες μας δεν είναι δυνατόν να υπάρξουν ως κλώνοι των φυσικών, αυτό δεν σημαίνει ότι δεν μπορούν και να *υπάρξουν* ως *επιστήμες*, και μάλιστα ως επιχειρησιακά προσανατολισμένες, πραξιακά ρωμαλέες επιστήμες.

Ο Sartori ανήκει σε εκείνους που, στις καλύτερες αριστοτελικές παραδόσεις, οραματίστηκαν ένα διαφορετικό πρότυπο επιστημονικότητας: μια πολιτική –αλλά και ευρύτερα κοινωνική– επιστήμη που, αφιστάμενη από τον πρακτικά ανέφικτο φυσικαλισμό, θα ανέπτυξε ειδική μεθοδολογία βασισμένη στον Λόγο, με τη διττή σημασία του όρου: ως έγκυρο διαλογισμό στη βάση των κανόνων της Λογικής, και ως πειθαρχημένη εκφορά στο πλαίσιο μιας ενουνειδούς και πειθαρχημένης γλώσσας.

Οι περισσότεροι αναγνώστες τους θα παρακάμπτουν ή και το αγνοούν, όμως η αστείρευτη γνωστική και θεωρητική εμβέλεια έργων όπως το *Parties and Party Systems*, το *Comparative Constitutional Engineering* ή το *Theory of Democracy Revisited* (για να αναφέρω μόνο τα πιο γνωστά) απορρέει ευ-

θέως από μέριμνες μεθοδολογικού και εννοιολογικού χαρακτήρα:

- τη δυνατότητα κίνησης κατά μήκος της λογικής κλίμακας (από το αφηρημένο στο σύνεγγες και αντιστρόφως)·
- την αρτιότητα στους ορισμούς και τις ταξινομικές διαιρέσεις στη βάση σταθερών και εναργών *fundamenta divisionis*·
- (συνεπώς) αποφυγή του άγους της εννοιολογικής υπερέκτασης· και
- τη συνεπή προσέγγιση της αιτιότητας και των οιονεί νομοθετικών γενικεύσεων επί τη βάσει αναγκαίων και ικανών συνθηκών (με πλήρη κατανόηση των προϋποθέσεων και όλων των αντίστοιχων συνεπαγωγών), κ.ο.κ.

Αν είναι κάτι που το έργο του Sartori αποδεικνύει πέρα από κάθε αμφισβήτηση, είναι πως, με επαρκή γείωση στις βασικές αρχές της κλασικής λογικής –τη στοιχειολογία και τη γενική μεθοδολογία–, η πολιτική επιστήμη είναι τελικά σε θέση να αναπτύξει ειδική μεθοδολογία και εξειδικευμένη γλώσσα ικανές να την καταξιώσουν στο επιστημονικό στερέωμα: καθιστώντας την ικανή

- να αποτυπώνει και να επεξηγεί συμπεριφορικές κανονικότητες·
- να συγκροτεί και να επικυρώνει θεωρία (κυρίως μέσα από ενουνειδίτη χρήση της συγκριτικής μεθόδου)·
- αλλά και να παρεμβαίνει στον υλικό κόσμο –μια διάσταση που, σε πείσμα των μεταμοντέρνων καιρών μας, ο Sartori τονίζει σε κάθε ευκαιρία: το πραγματικό διάβημα που με διάφορες προφάσεις αγνοούμε ή παρακάμπουμε, εξακολουθεί να είναι η *differentiam specificam*, η *ειδοποιός διαφορά* της επιστήμης γενικά –συνεπώς και της πολιτικής επιστήμης.

5. HOMO VIDENS

Όμως εξακολουθητικά τεράστια παραμένει και η σημασία της γείωσης στις αρχές της κλασικής μεθοδολογίας –αρχές που, στην πορεία εξέλιξης της συμπεριφοριστικής κοινωνικής επιστήμης, πρώτα υποτιμήθηκαν και στη συνέχεια παραχαράχθηκαν με επιπτώσεις που ξεπερνούν τα στενά όρια της ακαδημίας. Αναφέρομαι στην ανάδυση του λογικά ανεπίγνωστου αλλά και ανεπίδεκτου *homo videns*, του ανθρώπου της εικόνας που σταδιακά αλλά αδήριτα αντικαθιστά τον *homo sapiens* της εννοιολογικής αφαίρεσης. Το νέο ον θεωρείται πως έχει άμεση πρόσβαση στην πληροφορία και είναι γεγονός πως καταναλώνει τεράστιο αριθμό εικόνων. Όμως, χωρίς εννοιακό εξοπλισμό και πειθαρχημένο Λόγο (γλώσσα ταυτοχρόνως και νόηση), ο *homo videns* κατα-

νοεί ολόενα και λιγότερα. Και εδώ ο Sartori –όπως πιστεύω όλοι μας– ανησυχεί και ανησυχεί έντονα: ποιος και με ποια κίνητρα ελέγχει την εικόνα και ποιες επιπτώσεις έχει η κατίσχυσή της στη ζωή μας; Πόσο πιθανή γίνεται η χειραγώγηση των συνειδήσεων και, αν αυτό επιτραπεί, πού οδηγείται το αίτημα της δημοκρατικής λογοδοσίας; Πρόκειται βέβαια για ερωτήματα κομβικά, που αφορούν τον πυρήνα της σύγχρονης πολιτικής και κοινωνικής ζωής (και στα οποία, προφανώς, δεν είναι δυνατόν να επεκταθώ).

6. ΚΑΤΑΛΗΚΤΙΚΑ

Το Πάντειο Πανεπιστήμιο τιμά τον Giovanni Sartori, τον μεγάλο πολιτικό και κοινωνικό επιστήμονα, για το τεράστιο και πολυσχιδές *συντελεσμένο* έργο του. Τον τιμά όμως και για έναν ακόμη λόγο: γιατί με την αναλυτική και μεθοδολογική του ενάργεια διατηρεί ζωντανό το όραμα μιας κοινωνικής και πολιτικής *επιστήμης του Λόγου*.

Προλογίζοντας πριν από λίγα χρόνια την επανέκδοση του κλασικού έργου του μεγάλου συμπατριώτη μας ιστορικού Λευτέρη Σταυριανού, *The Balkans since 1453*, ο Traian Stoianovich έγραψε πως τα πραγματικά μεγάλα έργα αποκτούν μια δική τους ζωή, που υπερβαίνει τη συγκυρία παραγωγής τους, το κοινό στο οποίο αρχικά απευθύνονται, ίσως και τις προθέσεις αυτού του ίδιου του δημιουργού τους. Χωρίς αμφιβολία, αυτό συμβαίνει και με την περίπτωση του διανοητή που απόψε τιμούμε.

Το έργο του Giovanni Sartori ανήκει, λοιπόν, σε όλους μας, όπως επίσης η πρόκληση και το βαρύ καθήκον της αξιοποίησής του.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

GIOVANNI SARTORI: ΣΥΝΤΟΜΟ ΒΙΟΓΡΑΦΙΚΟ

Ο Giovanni Sartori γεννήθηκε στις 13 Μαΐου 1924 στη Φλωρεντία. Σπούδασε φιλοσοφία και κοινωνικές επιστήμες και το 1946 αναγορεύτηκε διδάκτορας του Πανεπιστημίου της Φλωρεντίας. Επίκουρος καθηγητής στην έδρα της *Ιστορίας της Σύγχρονης Φιλοσοφίας* στο ίδιο πανεπιστήμιο από το 1950, το 1956 πέτυχε την εισαγωγή της πολιτικής επιστήμης ως ιδιαίτερου γνωστικού αντικειμένου στο εγκύκλιο

πρόγραμμα, και το 1963 εξελέγη τακτικός καθηγητής –ο πρώτος καθηγητής πολιτικής επιστήμης στην Ιταλία– ιδρύοντας παράλληλα το *Κέντρο Μελετών Συγκριτικής Πολιτικής* (*Centro di Studi Politica Comparata*). Το κέντρο αυτό, το οποίο ο Sartori διύσθυσε επί σειρά ετών, εκπαίδευσε τις τρεις πρώτες μεταπολεμικές γενιές πολιτικών επιστημόνων που επάνδρωσαν τα νέα ακαδημαϊκά τμήματα και τροφοδότησαν με το έργο τους την ευρωπαϊκή πολιτική επιστήμη. Για τις δράσεις του αυτές ο Sartori θεωρείται ο «δευτερός ιδρυτής» του κλάδου στην Ιταλία (αν πρώτοι διδάξαντες θεωρηθούν οι Gaetano Mosca, Vilfredo Pareto και Roberto Michels). Το 1971 ίδρυσε την *Rivista Italiana di Scienza Politica*, επιθεώρηση με καθοριστική συμβολή στην εξέλιξη του κλάδου, ενώ το 1976, μετά από δράση μιας εικοσιπενταετίας στην Ιταλία, εξελέγη καθηγητής πολιτικής επιστήμης στο Πανεπιστήμιο Stanford των ΗΠΑ. Λίγο αργότερα, το 1979, ανέλαβε την έδρα Albert Schweitzer in the Humanities στο Πανεπιστήμιο Columbia της Νέας Υόρκης.

Το κλασικό του έργο *Parties and Party Systems: A Framework for Analysis* (Cambridge University Press, 1976) τιμήθηκε το 1998 από την Αμερικανική Εταιρεία Πολιτικής Επιστήμης ως *Εξέχον Σύγγραμμα Πολιτικής Ανάλυσης*, ενώ το 2005 ο τόμος επανεκδόθηκε από την *European Consortium for Political Research* εγκαινιάζοντας τη σειρά κλασικών έργων του κλάδου (*ECPR Classics*). Μέλος της *Accademia Nazionale dei Lincei* από το 1988, ο Sartori τιμήθηκε το 2005 από το ECPR με το βραβείο Αριστείας Επιστημονικού Βίου (Lifetime Achievement Award), ενώ τον ίδιο χρόνο του απονεμήθηκε το βραβείο *Príncipe de Asturias de las Ciencias Sociales*.^{*} Έργα του έχουν μεταφραστεί σε πάνω από 30 γλώσσες, προσφάτως και στα ελληνικά (Sartori, 2004).

ΣΥΝΟΠΤΙΚΗ ΑΠΟΔΟΣΗ ΤΗΣ ΕΡΓΟΓΡΑΦΙΑΣ

Τρεις είναι οι βασικοί τομείς της συνεισφοράς του Sartori: η συγκριτική θεωρία των κομμάτων, η δημοκρατική και συνταγματική θεωρία και η μεθοδολογία των κοινωνικών επιστημών, με ιδιαίτερη έμφαση στη σημασιολογία, την εννοιολογική ανάλυση και τη συγκριτική μέθοδο. Σε κάθε έναν από τους τομείς αυτούς, η εργογραφία του περιλαμβάνει κείμενα και μονογραφίες που στις μέρες μας θεωρούνται κλασικά.

Οι εργασίες του Sartori στη δημοκρατική θεωρία αποτελούν –ανεξαρτήτως των όποιων επιφυλάξεων, αντιρρήσεων ή διαφωνιών μπορεί να έχει κανείς– υποδείγμα-

^{*} Στον τομέα των κοινωνικών επιστημών, έχουν επίσης βραβευτεί οι Paul Krugman (2004), Jürgen Habermas (2003), Anthony Giddens (2002) και Raymond Carr (1999), ενώ στους αποδέκτες του βραβείου περιλαμβάνονται οι: Umberto Eco (2000) (ανθρωπιστικές σπουδές), Arthur Miller (2002), Günter Grass (1999), Carlos Fuentes (1994), Mario Vargas Llosa (1986) (Λογοτεχνία), Luis Ignacio Lula da Silva (2003) και Nelson Mandela (1992) (Διεθνής Συνεργασία).

τα αναλυτικής ενάργειας, βιβλιογραφικής εμβρίθειας και επιχειρηματολογικής αρτιότητας. Πρωτίστως εστιασμένες στους σύγχρονους δημοκρατικούς διακανονισμούς και συνδιαλεγόμενες τόσο με κανονιστικά πρότυπα όσο και με εμπειρικά δεδομένα, οι πραγματείες αυτές εκτείνονται και σχολιάζουν ολόκληρο το φάσμα των κρίσιμων, συστατικών διαστάσεων του πολιτικού φαινομένου: ελευθερία, ισότητα, ιδεολογία, αυταρχισμός, κλπ. Ιδιαίτερα η δίτομη σύνθεση *The Theory of Democracy Revisited* (1987), θεωρείται έργο που, *cum grano salis*, εμπνέει και καθοδηγεί τόσο θεωρητικές συζητήσεις και αντιπαραθέσεις όσο και την εμπειρική έρευνα.

Το έργο *Parties and Party Systems: A Framework for Analysis* (1976) θεωρείται από τα κλασικά της σύγχρονης πολιτικής επιστήμης. Η περίφημη τυπολογία κομματικών συστημάτων που προτείνεται, στη βάση του αριθμού των κομμάτων («μορφολογία») και της κατεύθυνσης του κομματικού ανταγωνισμού («δυναμική»), ανασκεύασε παρανοήσεις, αποκάλυψε κρίσιμες αναλυτικές διαστάσεις και άνοιξε νέους ερευνητικούς δρόμους. Εξίσου σημαντική όμως υπήρξε η ανάδειξη της επεξηγηματικής σημασίας της πολιτικής (ως εμπρόθετης στρατηγικής και/ή πολιτικού λόγου) και η συστηματική κριτική του περιβαλλοντικού αναγωγισμού της πολιτικής.

Στην προέκταση κάποιων από τα πορίσματα του *Parties and Party Systems*, ο Sartori διερεύνησε επίσης εκτενώς τις συνέπειες διαφορετικών συνταγματικών διακανονισμών στη λειτουργία και αποτελεσματικότητα των σύγχρονων δημοκρατιών. Στο πλαίσιο του έργου του *Comparative Constitutional Engineering* (1994), καταγράφει τα σύγχρονα πολιτειακά μορφώματα (προεδρικά, ημι-προεδρικά, κοινοβουλευτικά), αναλύει τα προτερήματα και μειονεκτήματά τους και καταλήγει προτείνοντας λειτουργικές παρεμβάσεις. Το τελευταίο σημείο, η έλλογη παρέμβαση στα πολιτικά φαινόμενα (σε επίπεδο τόσο θεσμών όσο και μαζικής πολιτικής), αποτελούν για τον Sartori λυδία λίθο του επιστημονικού χαρακτήρα της σύγχρονης πολιτικής ανάλυσης. Όμως προϋπόθεση της επιτυχούς παρέμβασης είναι η εννοιολογική επάρκεια, σε συνδυασμό με τη θεωρητική εγρήγορση, που μόνο η ενουνειδίτη χρήση της συγκριτικής μεθόδου μπορεί να εξασφαλίσει.

Οι μέριμνες αυτές συνεχούν την τρίτη μεγάλη συνεισφορά του Sartori: στον τομέα της εννοιολογικής ανάλυσης και της μεθοδολογίας των κοινωνικών επιστημών. *Γιατί και πώς συγκρίνουμε; Πώς εννοιολογούμε, ποια διαφορετικά είδη ορισμών υπάρχουν και πώς πλοηγούμε μέσα στην τρικυμία της γλωσσικής αναρχίας (και κάποτε ασυναρτησίας) που ταλανίζουν τον κλάδο; Πώς ταξινομούμε και πώς οι τυπολογίες διαφέρουν από τις απλές ταξινομήσεις; Πρόκειται για ενδεικτικά μόνο ερωτήματα για τη διερεύνηση των οποίων ο Sartori έχει συγγράψει κλασικά κείμενα, ο όγκος των οποίων τώρα υπάρχει και στα ελληνικά (βλ. Sartori, 2004).*

ΠΟΥ ΒΑΔΙΖΕΙ Η ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΕΠΙΣΤΗΜΗ;*

Giovanni Sartori

Παρά μian ευρέως διαδεδομένη παρανόηση, η πολιτική επιστήμη ως γνωστική πειθαρχία εμφανίστηκε στην Ευρώπη μόνο μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο. Βασική επιδίωξη των νέων επιστημόνων που επιχειρήσαν την ένταξή της στα εγκύκλια προγράμματα σπουδών (μεταξύ των οποίων δεσπόζων ήταν και ο ρόλος του Giovanni Sartori) ήταν η ανάπτυξη ειδικής μεθοδολογίας και εξειδικευμένης γλώσσας. Όμως ένας συνδυασμός μεθοδολογικών και γνωστικών στρεβλώσεων υπονόμισαν τη δυναμική και τις προοπτικές της. Ο αντιθεσμικός συμπεριφορισμός, η προπετής και υπερβολική ποσοτικοποίηση και η υποτίμηση της πραξιακής αποστολής της επιστήμης οδήγησαν σε κενά, σφάλματα και παθολογίες που, όχι σπάνια, αντιμετωπίστηκαν με φάρμακα χειρότερα της ασθένειας. Ο Sartori καταλήγει και πάλι με μια συνθηματική έκκληση: σκέπτεστε προτού μετρήσετε, και, σκεπτόμενοι, χρησιμοποιείτε τη λογική.

Η πολιτική επιστήμη, όπως σήμερα κατανοούμε τον όρο, γεννήθηκε στη δυτική Ευρώπη στις αρχές της δεκαετίας του 1950. Θα μπορούσε κάποιος να ισχυριστεί ότι «ξαναγεννήθηκε»· όμως δεν θα ήταν ακριβές, αφού κατά τον 19ο αιώνα και μέχρι τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο είχαμε να κάνουμε με μια ε-

* Η αρχική εκδοχή του κειμένου αυτού αποτελεί εισήγηση του συγγραφέα στο συνέδριο *Transition and Consolidation of Democracy in Central Europe*, του «Ινστιτούτου 20ού αιώνα», στη Βουδαπέστη, στις 30 Οκτωβρίου 2000. Το κείμενο δημοσιεύτηκε στο *Politica y Gobeirno*, την άνοιξη του 2004. Προηγούμενη εκδοχή εμφανίστηκε και στα ιταλικά (Sartori, 1986), ενώ δημοσιεύτηκε επίσης (αν και χωρίς προηγούμενη έγκριση του συγγραφέα και χωρίς να του δοθεί δυνατότητα σχολιασμού/ανταπάντησης στον αντίλογο του David Laitin) στο *Political Science & Politics* (XXXVII: 4, Οκτώβριος 2004, σ. 785-786) στο πλαίσιο αφιερώματος του περιοδικού για την πορεία του κλάδου. Χωρίς να αισθάνεται την ανάγκη να ανασκευάσει την ουσία της επιχειρηματολογίας του, ο Sartori επισημαίνει, όμως, αφενός ότι πρόκειται για κείμενο προφορικής εισήγησης (που, αν είχε συνταχθεί σε γραπτό λόγο, οι αιχμηρές απολήξεις του θα είχαν ηπιότερη μορφή) και αφετέρου ότι στην πενταετία που μεσολάβησε από την αρχική εκφώνηση του κειμένου, η αμερικανική πολιτική επιστήμη παρουσίασε αξιοσημείωτες βελτιώσεις (προσωπική επικοινωνία, 2.11.2005) [Σ.τ.Ε.].

πιστήμη δεσμώτιδα, που κυριαρχούνταν από νομικίστικες και ιστοριογραφικές προσεγγίσεις (όπως, π.χ., στην περίπτωση του Gaetano Mosca). Η πολιτική επιστήμη έκανε ένα νέο ξεκίνημα συγκροτούμενη σε αυτοτελή κλάδο περίπου πριν από μισό αιώνα. Την εποχή εκείνη υπήρξα ένας από τους συνιδρυτές της (μαζί με τους Stein Rokkan, Juan Linz, Mattei Dogan, Hans Daalder, Erik Allard, S.N. Eisenstadt και άλλους). Συγκαταλέγομαι στους αυτόπτες μάρτυρες και μύστες αυτού που οι «Νεότουρκοι» εκείνοι του κλάδου είχαν κατά νου όταν έλεγαν «πολιτική επιστήμη».

Σήμερα είμαι ένας «γέρων σοφός», και μου δίνει ιδιαίτερη χαρά να αναλογίζομαι, πενήντα χρόνια μετά, για το πώς εξελίχθηκε η πολιτική επιστήμη, για το αν έχει ακολουθήσει τον δρόμο που ευχόμουν και προσδοκούσα. Ρωτώντας όμως κανείς «πού βαδίζει η πολιτική επιστήμη;» –ιδιαίτερα όταν το ερώτημα ανακύπτει σε νεότερες επιστημονικές κοινότητες που επιχειρούν επαναπροσδιορισμούς και νέες απαρχές– ρωτά ταυτόχρονα και για το πώς αξιολογείται η πορεία που ακολούθησε ο «μεγάλος αδελφός», η αμερικανική πολιτική επιστήμη. Προσωπικά, ο μεγάλος αδελφός (ασφαλώς, πάντα καλόβολος και καλοπροαίρετος) με έχει κι εμένα –εν μέρει τουλάχιστον– ενσωματώσει αφού έχω διδάξει στις Ηνωμένες Πολιτείες σχεδόν τριάντα χρόνια. Και δεν κρύβω ότι, εκτιθέμενος στο αμερικανικό περιβάλλον, έχω αποκομίσει οφέλη. Πάντοτε όμως αντιστεκόμουν και ακόμη αντιστέκομαι στην αμερικανική επίδραση. Θέλω λοιπόν στο κείμενο αυτό να εξηγήσω γιατί δεν είμαι ικανοποιημένος από τη σημερινή «αμερικανική διάπλαση» της πολιτικής επιστήμης.

Αλλά ας αρχίσω αναπολώντας προς στιγμήν το ξεκίνημά μας. Τη δεκαετία του 1950 (και μέχρι σήμερα) οι Βρετανοί τείνουν γενικά να απορρίπτουν τον όρο «πολιτική επιστήμη» προτιμώντας αντίθετα τον όρο «πολιτικές σπουδές» και/ή «κυβερνητική», *government*. Ποιο ήταν τον αντικείμενο της αντιπαράθεσης; Αναδρομικά, και αναλογιζόμενος την ποσοτικοποίηση της πολιτικής επιστήμης, έχω κάποιες ενοχές για το ότι στρατεύτηκα με την πλευρά της «επιστήμης». Όμως την εποχή εκείνη η επιλογή αυτή φαινόταν εύλογη. Αν αποκαλούσαμε τον κλάδο «πολιτικές σπουδές» θα μέναμε παγιδευμένοι σε μια φυσική γλώσσα και έναν κανονικό λόγο που δεν θα οροθετούσε επαρκώς το εγχείρημά μας. Ο όρος «πολιτικές σπουδές» δεν διαχωρίζει το απλώς αφηγηματικό από το γνωστικό εγχείρημα. Επιπλέον, δεν συμβάλλει στην ανάδυση μιας «εξειδικευμένης» γλώσσας (όπως κάθε επιστημονικό εγχείρημα οφείλει να κάνει). Και, τρίτον, «σπουδές» δεν υποδηλώνει την ανάγκη για *ad hoc* μεθοδολογικά εργαλεία. Για όλους αυτούς τους λόγους είχαμε δίκιο που υ-

ψώσαμε τη σημαία της επιστήμης. Γιατί δεν μπορούσαμε ποτέ να φανταστούμε τη στενότητα που η έννοια «επιστήμη» θα αποκτούσε στο αμερικανικό έδαφος.

Τα παραπάνω με οδηγούν στο ερώτημα: τι είδους επιστήμη μπορεί και πρέπει η πολιτική επιστήμη να είναι; Υποστήριζα πάντα πως τελικά το υπόδειγμά μας ήταν η οικονομική επιστήμη. Όμως οι οικονομολόγοι έχουν έναν πολύ ευκολότερο ρόλο. Εν πρώτοις, η οικονομική συμπεριφορά υπόκειται στις επιταγές ενός και μόνο κριτηρίου (του ωφελιμιστικού: της μεγιστοποίησης του συμφέροντος ή του κέρδους), ενώ η πολιτική συμπεριφορά όχι: οι δράσεις του πολιτικού ανθρώπου κινούνται από πλειάδα συμπεριφορικών κινήτρων. Δεύτερον, οι οικονομολόγοι δουλεύουν με πραγματικούς αριθμούς (ποσότητες χρήματος) οι οποίοι είναι εμποδωμένοι στις πρακτικές των οικονομικών όντων που μελετούν, ενώ οι κοινωνικοί επιστήμονες δουλεύουν με τιμές που οι ίδιοι αποδίδουν στα υπό εξέταση φαινόμενα, συχνά με τρόπο αυθαίρετο. Επιπλέον, τα οικονομικά αναπτύχθηκαν μόνο όταν έγινε κατανοητό ότι μια επιστήμη απαιτεί ακριβείς και σταθερούς ορισμούς στη βασική της ορολογία και, με την ίδια λογική, σταθερά κυτία συλλογής και φύλαξης δεδομένων που να επιτρέπουν τη συσσώρευση δεδομένων. Η αμερικανική πολιτική επιστήμη, όμως, φτάνοντας στο προσκήνιο 150 χρόνια αργότερα, σκόνταψε στα «παραδείγματα» και τις επιστημονικές επαναστάσεις του Κιην –μπαίνοντας με καλοκάγαθη αφέλεια στο συναρπαστικό, αλλά –φου– ανεπίγνωστο μονοπάτι του να αυτοαναιρείται περίπου κάθε δεκαπέντε χρόνια σε μιαν αέναη αναζήτηση νέων παραδειγμάτων, μοντέλων και προσεγγίσεων.

Συνολικά, λοιπόν, είμαι της άποψης ότι η mainstream πολιτική επιστήμη υιοθέτησε ένα εσφαλμένο επιστημονικό υπόδειγμα (βγαλμένο από τις σκληρές, ακριβείς επιστήμες) και απέτυχε να προσδιορίσει και οροθετήσει την ταυτότητά της (ως μη ακριβής επιστήμη) επειδή απέτυχε να αναπτύξει τη δική της ειδική μεθοδολογία. Τα ράφια μου βέβαια κατακλύζονται από βιβλία με τον τίτλο «Μεθοδολογία των Κοινωνικών Επιστημών»: όμως οι εργασίες αυτές αναφέρονται απλώς σε ερευνητικές τεχνικές και στατιστικές επεξεργασίες. Δεν έχουν σχεδόν τίποτε να κάνουν με τη «μέθοδο του Λόγου», με τη μέθοδο της σκέψης. Έχουμε έτσι μια ζοφερή επιστήμη που στερείται λογικής μεθόδου και που συχνά αδιαφορεί και για την απλή ακόμη λογική.

Σε κάθε περίπτωση όμως (αν και στο σημείο αυτό θα επανέλθω παρακάτω με παραδείγματα), ας μου επιτραπεί να επισημάνω τα κύρια χαρακτηριστικά του κλάδου –έτσι όπως η πολιτική επιστήμη διαμορφώθηκε στην αμερικανική

κή ακαδημία και, κάτω από την ισχυρή επιρροή της τελευταίας, στον υπόλοιπο κόσμο. Ο κλάδος μας, υποστηρίζω, αναζήτησε ταυτότητα ως

- (1) αντιθεσμολογικός και, κατά τούτο, συμπεριφοριστικός
- (2) όσο το δυνατόν περισσότερο ποσοτικός και στατιστικός
- (3) θιασώτης της διάστασης θεωρία-έρευνα εις βάρος όμως της σχέσης θεωρίας-πράξης.

Αξιολογώ εν συντομία τα ανωτέρω σημεία ως εξής: (i) η πολιτική ενέχει τη διαρκή αλληλεπίδραση συμπεριφοράς και θεσμών (δομών)· συνεπώς ο συμπεριφορισμός, υπερβάλλοντας τα αντιθεσμολογικά ανακλαστικά του, «έκαψε» –ας μου επιτραπεί η έκφραση– «μαζί με τα ξερά και τα χλωρά»· (ii) η ποσοτική εμμονή μας οδηγεί τελικά σε ένα φαύλο σχήμα: είτε ψευδούς ακρίβειας (ανακρίβειας) είτε ακρίβειας που όμως στερείται συνάφειας· και (iii) υποτιμώντας τη διάσταση θεωρίας-πράξης, έχουμε δημιουργήσει μια άχρηστη επιστήμη.

Καθώς τα πρώτα δύο σημεία είναι λίγο-πολύ γνωστά, νομίζω ότι δεν χρειάζονται περαιτέρω επεξήγηση. Προτίθεμαι να ασχοληθώ με το τρίτο. Το ερώτημα είναι: γνώση γιατί; Απλώς για τη γνώση; Εν μέρει ναι· εν μέρει, όμως, όχι.

Οι περισσότερες επιστήμες αυτο-διαχωρίζονται σε δύο συνιστώσες: την «καθαρή» και την «εφαρμοσμένη». Η καθαρή επιστήμη δεν ασχολείται με πρακτικά ζητήματα. Αναπτύσσεται πάνω στη διάσταση θεωρίας-έρευνας αναζητώντας δεδομένα και τεκμήρια. Η εφαρμοσμένη επιστήμη, αντίθετα, αναπτύσσεται στη διάσταση θεωρίας-πράξης ως γνώση με στόχο την εφαρμογή –ως γνώση που επικυρώνεται (ή διαψεύδεται) από την επιτυχία (ή αποτυχία της) στην πράξη. Και το γεγονός ότι ο κλάδος έχει απολέσει (αν δεν έχει εμμέσως αποκρύψει) το εφαρμοσμένο σκέλος του συνεπάγεται ότι η πολιτική επιστήμη είναι μια θεωρία χωρίς πράξη: μια γνώση που φαλκιδεύεται από ένα χτυπητό κενό τεχνογνωσίας.

Έλεγα προηγουμένως: γνώση γιατί; Η απάντηση είναι ότι η πολιτική επιστήμη δεν μπορεί να απαντήσει σε αυτό το ερώτημα. Πραξιακά είναι σε μεγάλο βαθμό μια άχρηστη επιστήμη που δεν παράγει ή παρέχει γνώση για χρήση. Ο εξοβελισμός, επιπλέον, του κριτηρίου της εφαρμογής της αποστερεί τον καλύτερο δυνατό έλεγχο αληθείας. Ως γνωστόν, στην επιστήμη, η σημασία της αλήθειας είναι πραγματιστική. Κάτι είναι αληθές όταν «λειτουργεί».

Προσπαθώντας να δικαιολογήσουμε τις πρακτικές και προβλεπτικές μας αποτυχίες έχουμε εφεύρει τη θεωρία των ακούσιων συνεπειών. Όμως αυτό

δεν αποτελεί παρά φτηνό άλλοθι συγκάλυψης του γεγονότος ότι δεν έχουμε αναπτύξει γνώση γειωμένη σε ερωτήματα της μορφής «αν α, τότε β» και αναλύσεων μέσων-αποτελέσματος. Αν και οι ακούσιες συνέπειες ελλοχεύουν πάντα, ο αναπόδραστος χαρακτήρας τους έχει υπερτονιστεί. Ειδικά στον τομέα των θεσμικών μεταρρυθμίσεων και της πολιτειακής συγκρότησης οι περισσότερες προβλεπτικές αποτυχίες μας θα μπορούσαν εύκολα να είχαν προβλεφθεί, ενώ οι πιο πολλές απροσδόκπτες συνέπειες έπρεπε να είναι προσδοκώμενες (όπως οι *ex post* αναλύσεις σχεδόν πάντα αποκαλύπτουν). Όμως δεν είναι δυνατόν να συνεχίσω, μια και επιθυμώ να επιστρέψω στο σημείο στο οποίο προηγουμένως υποσχέθηκα πως θα επέστρεφα, ότι δηλαδή έχουμε μια μεθοδολογία χωρίς λογική, αν δεν έχουμε εντελώς χάσει την επαφή μας με τη λογική.

Ας πάρουμε, χάριν παραδείγματος, τον τρόπο με τον οποίο ο κλάδος προσεγγίζει και διαλογίζεται για τη δημοκρατία. Τι είναι «δημοκρατία»; Αν το ερώτημα θέτει ένα ζήτημα ορισμού, η συνήθης απάντηση είναι ότι οι ορισμοί δεν θα πρέπει να μας απασχολούν και τόσο, ότι είναι καλύτερο να παραμένουν χαλαροί. Ή, εναλλακτικά, πως το ίδιο το ερώτημα είναι προβληματικό μια και οδηγεί σε οντολογικές ατραπούς, ενώ οφείλουμε να ρωτάμε: σε ποιο βαθμό είναι ένα πολίτευμα ή μια δημοκρατία δημοκρατική; Θεωρώ ότι αμφότερες οι απαντήσεις παραποιούν και παραχαράσσουν το ερώτημα.

Η υποτίμηση των ορισμών είναι εσφαλμένη κατά τρεις τρόπους. Πρώτον, επειδή οι ορισμοί διευκρινίζουν τις επιδιωκόμενες σημασίες των λέξεων, βοηθούν στην αποφυγή των μεταξύ μας παρανοήσεων. Δεύτερον, οι λέξεις είναι επίσης (στην έρευνα) κυτία συλλογής και φύλαξης δεδομένων. Αν τα κυτία είναι ελλιπή (οι ορισμοί μας είναι χαλαροί), τότε και η συλλογή των δεδομένων θα είναι προβληματική. Τρίτον, ορισμός είναι ο προσδιορισμός ορίων, η οροθέτηση. Συνεπώς ο ορισμοί προσδιορίζουν τι περιλαμβάνεται και τι αποκλείεται από τις κατηγορίες μας. Αν η «δημοκρατία» οριστεί ως ένα σύστημα στο οποίο οι ηγέτες εκλέγονται, τότε οι περισσότερες χώρες είναι δημοκρατίες· αν όμως οριστεί ως σύστημα «ελεύθερων εκλογών», τότε ο πληθυσμός της προηγούμενης κατηγοριοποίησης θα περιοριστεί στο μισό. Πώς είναι λοιπόν δυνατόν να λέγεται ότι οι ορισμοί δεν είναι σημαντικοί;

Το επιχείρημα υπέρ των διαβαθμίσεων είναι ακόμα πιο σύννηθες. Η γνωστή και αενάως επαναλαμβανόμενη βάση του είναι ότι όλες οι διαφορές είναι διαφορές βαθμού. Όμως όχι! Δεν υπάρχει τίποτε στη φύση των πραγμάτων που να κάνει τις διαφορές, διαφορές βαθμού, όπως δεν υπάρχει και τίποτε που να τις κάνει, από τη φύση τους, διαφορές είδους. Οι διαφορές είναι συ-

νεχείς αν τύχουν τέτοιου χειρισμού (λογικά), και ομοίως ασυνεχείς στο πλαίσιο ενός ταξινομικού, *per genus et differentiam*, χειρισμού. Το αν οι διαφορές είναι ποσοτικές ή ποιοτικές, βαθμού ή είδους, εξαρτάται από τον λογικό χειρισμό, συνεπώς την απόφαση του ποιος από τους δύο είναι κατάλληλος και για ποιο σκοπό.

Αν οριστεί, η δημοκρατία πρέπει, εξ ορισμού, να αποκτήσει έναν αντιφατικό όρο, ας πούμε «μη-δημοκρατία». Ερώτημα: λογικά, πώς σχετίζεται η δημοκρατία με την ετερότητά της; Με δύο τρόπους. Μπορούμε να υποστηρίξουμε –εφαρμόζοντας την αριστοτελική αρχή του αποκλειόμενου μέσου– ότι «δημοκρατία» και «μη-δημοκρατία» είναι όροι αντιφατικοί και συνεπώς αμοιβαία αποκλειόμενοι. Όμως «δημοκρατία» και «μη-δημοκρατία» μπορούν να εκληφθούν ως τα άκρα ενός συνεχούς που επιτρέπει κατά μήκος του και ενδιάμεσες καταστάσεις, συνεπώς και διαφορετικούς βαθμούς δημοκρατίας. Στην περίπτωση αυτή η αρχή του αποκλειόμενου μέσου δεν βρίσκει εφαρμογή και αυτό είναι όλο. Δικαιούμαστε, λοιπόν, εξίσου να ρωτούμε τι είναι και τι δεν είναι δημοκρατία, όσο και να ρωτούμε σε ποιο βαθμό μια δημοκρατία είναι περισσότερο ή λιγότερο δημοκρατική (σε σχέση με κάποια χαρακτηριστικά). Αμφότερες είναι απόλυτα νόμιμες ερωτήσεις που, κατά τη γνώμη μου, τίθενται περισσότερο επωφελώς, κατ' αυτή τη σειρά. Η πρώτη ερώτηση καθορίζει τα όρια· η δεύτερη ασχολείται με τις ενδο-δημοκρατικές διαφοροποιήσεις. Όμως δεν είναι αυτό το επιχείρημα που βρίσκει κανείς στα περισσότερα αμερικανικά εγχειρίδια. Εκεί ανθεί η άποψη ότι η διχοτομική σκέψη είναι άχρηστη και παροπλισμένη, ότι η μέτρηση έχει υποκαταστήσει τους ορισμούς, κ.ο.κ. Μια σειρά συνθηματικών διατυπώσεων που κατά τη γνώμη μου μαρτυρούν λογικό αναλφαβητισμό.

Όμως πρέπει να καταλήξω. Πού βαδίζει λοιπόν η πολιτική επιστήμη; Σύμφωνα με το επιχείρημα που ανέπτυξα εδώ, η αμερικανική πολιτική επιστήμη και ό,τι τη μιμείται (αναφέρομαι ασφαλώς στην «κανονική επιστήμη» – οι έξυπνοι μελετητές πάντα σώζονται απ' την εξυπνάδα τους) βαδίζουν προς το κενό, το τίποτε. Είναι ένας αέναα αναπτυσσόμενος γίγαντας με πλήρη πόδια. Για να πεισθείτε, επισκεφτείτε τα ετήσια και απίστευτα πληκτικά συνέδρια της *American Political Science Association*. Ή διαβάστε το ακατάληπτο και/ή παντελώς στερούμενο συνάφειας *American Political Science Review*. Η εναλλακτική ή, τουλάχιστον, η εναλλακτική την οποία υποστηρίζω είναι: αντίσταση στην ποσοτικοποίηση του κλάδου. Ή συνθηματικά, *σκεπτείστε προτού μετρήσετε*. Και ακόμη, *σκεπτόμενοι, χρησιμοποιείτε τη λογική*.

ΣΥΜΠΤΩΣΕΙΣ, ΤΥΧΗ ΚΑΙ ΞΕΡΟΚΕΦΑΛΙΑ*

Giovanni Sartori

Αυτοβιογραφικό κείμενο που αφηγείται την επιστημονική πορεία του Giovanni Sartori μέσα από τις αντιξοότητες του πολέμου και τις ιδιαιτερότητες της ιταλικής ακαδημαϊκής ζωής. Αναφέρεται στην κίνησή του από τη φιλοσοφία στην πολιτική επιστήμη, στις βασικές συνιστώσες της συμβολής του (τη δημοκρατική θεωρία, τη θεωρία των κομμάτων και τη μεθοδολογία) και τον κομβικό ρόλο της συγκριτικής μεθόδου. Ο μεταπολεμικός συμπεριφορισμός διαχειρίστηκε με ελλιπή (και εξ αυτού ατελέσφορο) τρόπο το επιστημονικό αίτημα. Παρέκαμψε τη σχέση έρευνας-πράξης και επιδίωξε μια πρωθύστερη ποσοτικοποίηση χωρίς επαρκή λογική και μεθοδολογική θεμελίωση. Οι εξελίξεις αυτές υπήρξαν ιδιαίτερα έντονες στην περίπτωση της αμερικανικής πολιτικής επιστήμης (παρά τις εξαιρέσεις) όπου ο Sartori μεταπήδησε στα χρόνια της επιστημονικής του ωριμότητας. «Μου είχε γίνει απολύτως σαφές», γράφει, «ότι η αμερικανική πολιτική επιστήμη είχε μπει σε ένα μονοπάτι [...] υπερβολικής εξειδίκευσης (και συνεπώς στενότητας) [...] υπερβολικής ποσοτικοποίησης και, με την ίδια λογική, ένα μονοπάτι που οδηγούσε –κατά την άποψή μου– στη στειρότητα και την έλλειψη συνάφειας».

Γεννήθηκα στη Φλωρεντία τον Μάιο του 1924. Διατηρώ συνεπώς έντονες αναμνήσεις από τον φασισμό, τον πόλεμο στην Αιθιοπία, τον ισπανικό εμφύλιο (στον οποίο συμμετείχαν και ιταλοί στρατιώτες στο πλευρό του Φράνκο) και, φυσικά, τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο. Η μακρόχρονη εμμονή μου σε ζητήματα δημοκρατίας (βασικής και εμπεδωμένης, περισσότερο, παρά προωθημένης) απορρέει από αυτές ακριβώς τις «σκοτεινές» μνήμες του φασισμού και του ναζισμού. Όμως στο κείμενο αυτό επιθυμώ να σταθώ σε αίσια παρεπόμενα.

Η πολεμική συμμετοχή της Ιταλίας στο πλευρό του Χίτλερ κατέληξε στην παράδοση της 8ης Σεπτεμβρίου του 1943. Καθώς τη χρονιά αυτή γινόμουν

* Η αρχική μορφή του κειμένου αυτού (που στην παρούσα εκδοχή του έτυχε ειδικής επεξεργασίας για το ελληνικό κοινό) δημοσιεύτηκε στον τόμο που επιμελήθηκε ο Hans Daalder, *Comparative European Politics: The Story of a Profession*, Pinter, Λονδίνο/Νέα Υόρκη 1997, σ. 93-100 [Σ.τ.Ε].

19, περίμενα με τρόπο την επιστράτευση και αποστολή μου στο μέτωπο. Όμως η ιταλική στρατιωτική μηχανή παρέμενε (με όλες τις μετατροπές που είχε υποστεί) ...ιταλική και συνεπώς αργοπορημένη. Η πρόσκληση επιστράτευσης που με αφορούσε δεν εκδόθηκε έτσι παρά μόνο τον Οκτώβριο του 1943, από το νέο καθεστώς-μαριονέτα γνωστό ως «Δημοκρατία του Salò». Όπως και οι περισσότεροι συνομήλικοί μου, έτσι κι εγώ αναζήτησα διαφυγή κρυβόμενος. Όμως η τιμωρία για τους λιποτάκτες ήταν επί τόπου τουφεκισμός· ενώ όποιος τους παρείχε άσυλο διακινδύνευε κι ο ίδιος τη ζωή του. Πέρασα έτσι δέκα μήνες κυριολεκτικά «ενταφιασμένος» (μια και δεν επιτρέπεται ούτε καν να εμφανίζομαι μέσα στο σπίτι), μέχρι που η Φλωρεντία απελευθερώθηκε από τους Γερμανούς, τον Αύγουστο του 1944. Τι κάνει κανείς αποκλεισμένος σ' ένα σφραγισμένο δωμάτιο για έναν σχεδόν χρόνο; Αναλογιζόμενος ότι *de consolatione philosophiae*, ότι η παρηγοριά βρίσκεται στη φιλοσοφία, αποφάσισα να διαβάσω Χέγκελ και τους δύο βασικούς ιταλούς ιδεαλιστές φιλόσοφους της εποχής, τον Benedetto Croce και τον Giovanni Gentile. Πέρα από την παρηγοριά, βέβαια, μου έπαιρνε μια μέρα για να διαβάσω δέκα, το πολύ δεκαπέντε σελίδες Χέγκελ. Στο τέλος της μέρας ήμουν απολύτως εξαντλημένος και έτοιμος για ύπνο. Με τον τρόπο αυτό, μια χούφτα βιβλία (εξαιρετική τύχη δεδομένων των περιστάσεων) μου κράτησαν συντροφιά μέχρι το τέλος του πολέμου (στη Φλωρεντία) προετοιμαζοντάς με ταυτόχρονα για μια καριέρα στη φιλοσοφία –δίνοντάς μου τη φήμη κάποιου που «γνώριζε τα κείμενα» και ήξερε να πλοηγεί στα απόκρυφα μονοπάτια του φιλοσοφικού στοχασμού. Αυτή ακριβώς η φήμη με έφερε ξαφνικά, και μάλλον απροσδόκτα, στην ακαδημία το 1950. Όπως ακριβώς δεν επιδίωξα ποτέ να γίνω φιλόσοφος, ούτε είχα ποτέ προγραμματίσει να γίνω καθηγητής. Αμφότερα απλώς συνέβησαν.

Πήρα το διδακτορικό μου στις κοινωνικές και πολιτικές επιστήμες στο Πανεπιστήμιο της Φλωρεντίας το Νοέμβριο του 1946, και πέρασα τα επόμενα τέσσερα χρόνια κατά το μάλλον ή ήττον φυτοζώωντας. Η χώρα ακόμα παρέπαιε, και στο Πανεπιστήμιο οι περισσότεροι «βαρόνοι» (οι μόνιμοι καθηγητές) βρίσκονταν υπό κατηγορία, δίωξη ή και απόλυση ως φασίστες. Καθώς θεωρούμουν *enfant prodige* (υποτίθεται ότι κατανοούσα τον Χέγκελ) διορίστηκα βοηθός στην έδρα της Γενικής Θεωρίας του Κράτους –το αντίστοιχο του γερμανικού *Staatslehre*– προσφέροντας αρκετές υπηρεσίες, μέχρι και του σημείου να κάνω όλες σχεδόν τις παραδόσεις του κατά κανόνα απότονος καθηγητή μου Romπεο Biondí, ενός ανθρώπου που, ενώ δεν υπήρξε ποτέ συστηματικός δάσκαλος, ήταν ωστόσο εξαιρετικά έξυπνος. Ο Romπεο, όπως τον απο-

καλούσαμε (καθώς ήταν ένας βαρύς, εντυπωσιακός άνθρωπος που άξιζε και ένα αντίστοιχα πομπώδες όνομα), με δίδαξε έμμεσα πως η εξυπνάδα συνδυαζόμενη με την αμάθεια (είχε λίγο χρόνο και λιγότερη υπομονή για διάβασμα) είναι προτιμότερη από τη γνώση συνδυαζόμενη με τη βλακεία. Καθώς όμως εγώ δεν είχα τα δικά του ταλέντα, γρήγορα κατέληξα στο συμπέρασμα (το δεύτερο μάθημα που διδάχτηκα από τον Ρομπρεο) ότι θα ήταν προτιμότερο να έχω καλή γνώση των βιβλιογραφιών μου. Διάβαζα πάντοτε πολύ.

1. CURSUS HONORUM

Αλλά ας εξιστορήσω το πώς βρήκα –ή, καλύτερα, πώς «υψηλά ιστάμενοι» συνάδελφοι με απέδωσαν– στο επάγγελμά μου, το προσωπικό μου *Beruf*. Ήταν το 1950. Σε μια συνέλευση της Σχολής ο κοσμήτορας, Marianini, απευθυνόμενος σε μάλλον ανυποψίαστους συναδέλφους ανέφερε πως είχε να εισηγηθεί την πρόσληψη ενός σπάνιου νέου, ενός επιστήμονα-θαύμα, του Γιωαννι Spadolini, μόλις 25 χρονών (νεότερού μου κατά έναν χρόνο), του ανθρώπου που έμελλε να γίνει αρχιουστάκτης της *Corriere della Serra* (της κύριας ιταλικής καθημερινής εφημερίδας), υπουργός, πρωθυπουργός, πρόεδρος της Γερουσίας, και παρά τρία πρόεδρος της δημοκρατίας. Όπως το βιογραφικό αυτό μαρτυρά, ο Marianini είχε πράγματι κάνει διάνα. Όμως ο Ρομπρεο (το αφεντικό μου) δεν μπορούσε ποτέ να αποδεχτεί τη μείωση που συνεπάγονταν η χωρίς όρους αποδοχή του υποψηφίου ενός άλλου. Στην παρόρμηση της στιγμής, λοιπόν, πρότεινε εμένα (ως τη δική του «αντι-διάνοια»)· το πρώτο προς πλήρωση αντικείμενο που πέρασε απ' το μυαλό του ήταν *Ιστορία της Σύγχρονης Φιλοσοφίας*. Η συμφωνία έκλεισε –και Spadolini και Sartori– και στη στιγμή διορίστηκα *professore incaricato* (υψηγνητής, λέκτορας ή επί θητεία επίκουρος –τα χρόνια εκείνα δεν υπήρχε ουσιαστική διαφορά). Ήμουν ακόμη ανυποψίαστος όταν πληροφορήθηκα ότι την επομένη θα έπρεπε να διδάξω *Ιστορία της Φιλοσοφίας* (όπως και έκανα –επί έξι συναπτά έτη, μεταξύ 1950 και 1956).¹ Δεν έπαψα από τότε να πιστεύω ότι η *fortuna*, οι συμ-

1. Οι παραδόσεις μου εκείνης της εποχής ήταν όλες πολυγραφημένες, όμως παρέμειναν επί πολλά χρόνια ανέκδοτες (εκτός από ένα σύντομο βιβλιαράκι, *Stato e Politica nel Pensiero di Benedetto Croce*, 1966). Πρότεινα όμως στη Σχολή στη Φλωρεντία να δημοσιεύσει, αντί για *Festschrift*, ένα από τα μαθήματά μου στην *Ιστορία της Φιλοσοφίας*. Δύο τόμοι, *Croce Filosofo Pratico* και *Croce Etico-Politico Filosofo della Liberta* (ενός συνολικού όγκου 600 σελίδων, φροβάρια) εκδόθηκαν έτσι το 1997 (Il Mulino, Μπολώνια).

πτώσεις, η ευκαιρία, η τύχη, παίζουν μεγάλο ρόλο στη ζωή –ασφαλώς όχι μικρότερο από τη *virtù*.

Δεν έπαυε όμως η φιλοσοφία να είναι για μένα ένα πολεμικό «ατύχημα». Αυτό που κυρίως με ενδιέφερε ήταν η λογική, όχι οι φιλόσοφοι. Αλλά η λογική δεν διδασκόταν στα ιταλικά πανεπιστήμια –για την ακρίβεια ήταν ανάθεμα, τόσο για την ιδεαλιστική φιλοσοφία όσο και για τη μαρξική διαλεκτική (τα δύο κυρίαρχα ρεύματα της εποχής). Έπρεπε λοιπόν μόνος μου να ανακαλύψω τον δρόμο μου. Θα με πήγαινε πολύ μακριά αν επιχειρούσα να αφηγηθώ διεξοδικά πώς ένας συνδυασμός ξεροκεφαλιάς αλλά και –για άλλη μια φορά– ευτυχών συμπτώσεων μου επέτρεψε να μετακινηθώ στην πολιτική επιστήμη. Παρακάμπτοντας όλα τα διασκεδαστικά περιστατικά,² αρκούμαι να αναφέρω ότι μέχρι το 1956 είχα καταφέρει να συμπεριλάβω την πολιτική επιστήμη στον κανονισμό σπουδών (με τις αναγνωρισμένες και επιτρεπόμενες διδασκαλίες) της Σχολής Πολιτικών Επιστημών της Φλωρεντίας, και να μεταπηδήσω (πάντα ως *professore incaricato*) σ' αυτή την ολωσοδιόλου νέα και, για πολλούς, ύποπτη ακαδημαϊκή πειθαρχία.

Από επαγγελματική άποψη η κίνηση δεν ήταν καθόλου έξυπνη. Πολλοί φίλοι μου μάλιστα (συμπεριλαμβανομένου και του Spadolini, που την εποχή αυτή είχε πλέον γίνει κάτι σαν δίδυμος αδερφός) μου είπαν ότι ήταν απολύτως βλακώδης. Για να γίνει κανείς τακτικός καθηγητής στο ιταλικό ακαδημαϊκό σύστημα έπρεπε να συμμετάσχει σε έναν εθνικό διαγωνισμό από τον οποίο επιλέγονταν τρεις νικητές. Αφού ήμουν μόνος και η πολιτική επιστήμη είχε λίγη, αν είχε καθόλου, αναγνώριση, λογικά δεν θα μπορούσα να περιμένω τη μονιμοποίησή μου πριν το έτος 2000 –λιγάκι αργά για την ηλικία μου. Όμως στη ζωή –και αυτό είναι ένα άλλο μάθημα που αποκόμισα– κάποιος μπορεί να κερδίσει χωρίς να προσδοκά τη νίκη. Αυτό που κυρίως με ενδιέφερε ήταν να βρω τρόπο να μελετήσω αυτό που με ενδιέφερε και να ανοίξω τον δρόμο για μια νέα επιστήμη. Όσο για το *cursus honorum*, γιατί να μην το άφηνα και πάλι στην τύχη; Για άλλη μια φορά, η *fortuna* έμελλε να είναι στο πλευρό μου. Μέχρι το 1963 (η αναμονή μου διήρκεσε επτά ολόκληρα χρόνια, όμως και πάλι πολύ λιγότερο απ' ό,τι προβλεπόταν) ήμουν ο πρώτος και μόνος μόνιμος καθηγητής πολιτικής επιστήμης στην Ιταλία. Είναι βέβαια αλήθεια ότι χρησιμοποίησα την πίσω πόρτα: πρώτα αναγορεύθηκα καθηγητής κοινωνιολογίας. Αφού όμως είχα πάρει το «χρίσμα», μου ήταν εύκολο να επιστρέψω στην πολιτική επιστήμη. Ενάντια σε όλες τις προβλέψεις, τα είχα

2. Αναφέρω μερικά στο «Dove va la Scienza Politica» (Sartori, 1985).

καταφέρει. Το αμέσως επόμενο βήμα ήταν να σταθεροποιήσω και προωθήσω τον κλάδο.³

2. Η ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΕΠΙΣΤΗΜΗ ΣΤΗΝ ΙΤΑΛΙΑ

Πρέπει όμως να κάνω ένα βήμα πίσω. Γιατί πολιτική επιστήμη; Και, επιπλέον, πώς εννοούσα την πολιτική επιστήμη και πώς κατέληξα στη συγκριτική πολιτική; Στην πραγματικότητα είμαι συγκριτολόγος μόνο εν μέρει. Η δουλειά μου μπορεί να διαιρεθεί σε τρία στρώματα ή συνιστώσες: (1) καθαράιμη πολιτική θεωρία· (2) μεθοδολογικά γραπτά, όπου η μεθοδολογία εκλαμβάνεται κυριολεκτικά: ως μέθοδος λόγου, σκέψης, όχι ως –όπως κακώς είθισται– ερευνητικών τεχνικών· και (3) κανονική συγκριτική πολιτική.

Η συνιστώσα της πολιτικής θεωρίας αντιπροσωπεύεται από τα γραπτά μου για τη δημοκρατία: το πρώιμο *Democrazia e Definizioni* (1957, με όχι λιγότερο από δέκα επανεκδόσεις), τα *Democratic Theory* (1962α, 1965) και *The Theory of Democracy Revisited* (1987α)⁴ καθώς επίσης και το *Elementi di Teoria Politica* (1987β, 1990, 1995). Η μεθοδολογική συνιστώσα αντιπροσωπεύεται κυρίως στη συλλογή *La Politica: Logica e Metodo in Scienze Sociali* (1979), στα αγγλικά, στο κείμενό μου «Guidelines for Concept Analysis» στο G. Sartori (επιμ.), *Social Science Concepts: A Systematic Analysis* (1984), και στα ελληνικά, πρόσφατα, στη συλλογή μεθοδολογικών άρθρων που επέλεξε, επιμελήθηκε και σχολίασε εξαιρετικά ο ακαταπόνητος παλιός φοιτητής μου Σεραφείμ Ι. Σεφεριάδης (*Σημαιολογία, Έννοιες, Συγκριτική Μέθοδος*, Παπαζήσης, Αθήνα 2004). Στα άρθρα αυτά επανέρχομαι και παρακάτω. Η συγκριτική συνιστώσα, τέλος, αντιπροσωπεύεται από το *Parties*

3. Το ίδιο διάστημα επιχείρησα, σε εθνικό επίπεδο, τη γενική μεταρρύθμιση της δομής και του προγράμματος σπουδών όλων των σχολών πολιτικών επιστημών. Το πώς κατορθώθηκε αυτό το σχεδόν θαύμα (καμιά άλλη ιταλική Σχολή δεν έχει ως σήμερα υποστεί τόσο εκτενείς μετατροπές) είναι μια οιονεί «πραξικοπηματική» ιστορία που δεν μπορώ ακόμη και ως σήμερα να αποκαλύψω σε όλες της τις λεπτομέρειες. Όμως αναδρομικά, το όλο συμβάν ήταν πολύ διασκεδαστικό.

4. Οι θεματικές που αναπτύσσονται σε αυτά τα βιβλία αυτά εμφανίζονται και σε πολλά άρθρα: «Democracy» και «Representational Systems» (στην *International Encyclopedia of the Social Sciences*, 1968α, 1968β), «Will Democracy Kill Democracy?» (1975), «Rethinking Democracy: Bad Polity and Bad Politics» (1991β), «Democrazia» (ένα ακόμη εγκυκλοπαιδικό λήμμα, και μάλιστα ιδιαίτερα μακρύ, 1992), και «How Far Can Free Government Travel?» (1995).

and Party Systems. A Framework for Analysis (1976)⁵ και, πιο πρόσφατα, το *Comparative Constitutional Engineering* (1994a).

Αν και συχνά αυτοσαρκάζομαι λέγοντας πως είμαι ειδικός επί παντός του επιστητού, υπάρχει πράγματι μια μεγάλη εσωτερική συνοχή και συνεκτικότητα στις φαινομενικά εκλεκτικιστικές μου αναζητήσεις. Ο βασικός κορμός της δουλειάς μου μπορεί να αναχθεί στις φιλοσοφικές απαρχές μου (στις οποίες έχω επενδύσει, με όρους καριέρας, πολύ «χαμένο χρόνο» για τον οποίο όμως διόλου δεν μετανιώνω), αφού η θεωρητική-αναλυτική εγρήγορση χαρακτηρίζει τόσο τα συγκριτολογικά όσο και τα θεωρητικά και μεθοδολογικά κείμενά μου. Ας μου επιτραπεί όμως να απαντήσω στα ερωτήματα που έχω προηγουμένως υπαινιχθεί ξεκινώντας με το: γιατί επέλεξα να γίνω πολιτικός επιστήμονας;

Ήδη από τα φοιτητικά μου χρόνια μου είχε προκαλέσει εντύπωση το γεγονός ότι ενώ υπήρχαν, στην Ιταλία, σχολές πολιτικών επιστημών, στην πραγματικότητα δεν υπήρχε μελέτη της πολιτικής καθ' εαυτήν. Στις σχολές μας διδασκόμασταν ολίγον νομικά, μπόλικη δόση ιστορίας, κάμποσα οικονομικά, στατιστική, γεωγραφία, φιλοσοφία, όμως καμιά διδασκαλία δεν βοηθούσε τους φοιτητές να κατανοήσουν τους μηχανισμούς της πολιτικής. Ο μακρύς αγώνας που διεξήγαγα για την εισαγωγή της πολιτικής επιστήμης στο πρόγραμμα σπουδών, προκλήθηκε συνεπώς από κάτι που εγώ τουλάχιστον θεωρούσα επιχείρημα λογικής συνέπειας: πώς μπορεί να υπάρχουν πολιτικές επιστήμες στον πληθυντικό χωρίς μια πολιτική επιστήμη στον ενικό, που να επεξηγεί το αντικείμενο όλων των άλλων;

Δεν έφτασα βέβαια στην πολιτική επιστήμη απλώς για να ικανοποιήσω τις απαιτήσεις ενός λογικού επιχειρήματος. Αν και ως πολιτειολόγος υπήρξα σε μεγάλο βαθμό αυτοδίδακτος (δεν με δίδαξε κανείς δάσκαλος), ωστόσο επιχείρησα, και πράγματι κατάφερα να βοηθηθώ, σε αυτό το εγχείρημα αυτοδιδασκαλίας, από τη διεθνή κοινότητα (εννοώ την IPSA, τη Διεθνή Εταιρεία Πολιτικής Επιστήμης), συμμετέχοντας στη ρηξικέλευθη Επιτροπή Πολιτικής Κοινωνιολογίας (όπου έκανα ορισμένους εξαιρετικούς ισόβιους φίλους: τον Marty Lipset, τον Juan Linz, τον Stein Rokkan, τον Mattei Dogan, τον Hans

5. Του τόμου (*Parties and Party Systems*, 1976), που κυοφορήθηκε επί μακρόν, προηγήθηκαν τα κείμενα «The Case of Polarized Pluralism» (1966) καθώς επίσης και «The Typology of Party Systems» (1970β). Περαιτέρω επεξεργασία του τόμου του 1976 αποτελεί το «Polarization, Fragmentation, and Competition in Western Democracies» (Sani/Sartori 1983). Η έννοια του «πολωμένου πλουραλισμού» έχει προκαλέσει πολλές συζητήσεις, ενώ η «πόλωση» όπως εγώ την εννοιολόγησα, είναι πλέον γενικά αποδεκτή.

Daalder, τον S.N. Eisenstadt)⁶ και αποκτώντας, το 1949-50, μια πρώτη επαφή με την αμερικανική πολιτική επιστήμη όταν επισκέφτηκε τις ΗΠΑ ως μεταδιδακτορικός εαίρος.

Το επόμενο ερώτημα είναι: πώς προσέγγιζα το πεδίο; Τουλάχιστον σε ό,τι αφορά την Ιταλία το ερώτημα είναι ιδιαίτερα κρίσιμο, μια και η δική μου κατανόηση διαμόρφωσε και τον κλάδο που αναδύθηκε κάτω από τη δική μου καθοδήγηση (εκουσία ή ακουσία) στο Ινστιτούτο Πολιτικής Επιστήμης του Πανεπιστημίου της Φλωρεντίας. Από την άποψη αυτή η ανάπτυξη της πολιτικής επιστήμης στην Ιταλία υπήρξε ιδιαίτερη και μοναδική, ακριβώς στον αντίποδα της αντίστοιχης γερμανικής. Η γερμανική *Politische Wissenschaft* αναδύθηκε νωρίς, πρώιμα, και χρεώθηκε με μεγάλο αριθμό εδρών που έπρεπε να πληρωθούν –δεν υπήρχε εναλλακτική λύση– από παρεμφερείς κλάδους. Ακόμα και ο Voegelin, ένας μελετητής που προσωπικά εκτιμούσα και του οποίου το έργο απολάμβανα (αλλά που σε καμία περίπτωση δεν ήταν πολιτικός επιστήμονας) επέστρεψε στη Γερμανία ως καθηγητής *Politische Wissenschaft* στο Μόναχο. Στην Ιταλία συνέβη το ακριβώς αντίθετο: η ανάπτυξη ήταν αργή και, κατά μια έννοια, μονοκεντρική: από τη Φλωρεντία προς όλες τις άλλες κατευθύνσεις. Τι δίδασκα λοιπόν σε μια επιλεγμένη ομάδα νεόφυτων μεταδιδακτόρων στα μέσα της δεκαετίας του 1960;

Αυτό που κατανοούσα ως πολιτική επιστήμη αναμφίβολα έφερε την αμερικανική σφραγίδα.⁷ Σε μια χώρα όπου η έκφραση «απλώς εμπειρικό» θεωρούνταν μειωτική –υπονοώντας ότι κάτι στερούνταν ευρετικής αξίας–, υποστήριζα ότι η πολιτική επιστήμη διέφερε από την πολιτική φιλοσοφία ακριβώς κατά το ότι, σε αντίθεση με αυτή, ήταν εμπειρική επιστήμη. Καθώς όμως ήμουν υποχρεωμένος να αποδείξω αυτό που ένας Άγγλος θα θεωρούσε αυτονόητο, δεν παρέλειπα να υπογραμμίσω ότι η εμπειρική γνώση θα έπρεπε, τουλάχιστον σε κάποιο σημείο, να γίνεται εφαρμοσμένη ή «εφαρμοσίμη» γνώ-

6. Η εμπειρία στην Επιτροπή Πολιτικής Κοινωνιολογίας ήταν, για όλα τα μέλη ιδιαίτερα επωφελής –μια αδιάκοπη ροή δούναί λαβείν. Έτσι, ενώ η δουλειά μου πάνω στα κόμματα ωφελήθηκε σε μεγάλο βαθμό από τις συναφείς συζητήσεις μας, το κομμάτι μου «From the Sociology of Politics to Political Sociology» (1969) πέτυχε από την πλευρά του να επαναπροσδιορίσει την προσέγγιση της ομάδας –ή έτσι τουλάχιστον πιστεύω.

7. Η ιταλική παράδοση στην πολιτική επιστήμη αντιπροσωπεύεται κυρίως από τον Gaetano Mosca και είναι σαφές ότι εγώ ανέκοψα αυτή την παράδοση. Το έργο του *Elementi di Scienza Politica*, που πρωτοδημοσιεύτηκε το 1896, είναι στην πραγματικότητα ένα κείμενο «εξαγωγής συμπερασμάτων» από την ιστορία, και στα χρόνια του Mosca η λέξη «επιστήμη» χρησιμοποιόταν χαλαρά. Υπήρξε επίσης ιδιαίτερα κριτικός του πασιγνώστου «νόμου» της άρ-
χουσας τάξης που ο Mosca διατύπωσε (βλ., π.χ., Sartori 1987a, σ. 145-148).

ση (Sartori, 1974 [2004γ], 1979). Σε αυτό ακριβώς το σημείο, όμως, οι απόψεις μου διαφοροποιούνταν από τις κυρίαρχες προδιαθέσεις του αμερικανικού συμπεριφορισμού. Στις ΗΠΑ ο κλάδος παρέκαμψε εντελώς τη σχέση θεωρίας-πράξης προς όφελος της σχέσης θεωρίας-έρευνας. Καθ' οδόν, η θεωρία ατρόφησε γινόμενη απλώς ερευνητικός σχεδιασμός, *research design*, η έρευνα αναγορεύτηκε σε ένα είδος αυτοσκοπού και το ερώτημα «επιστήμη για ποιον λόγο;» παραμερίστηκε. Απώτερο αποτέλεσμα ήταν ότι έμεινε λίγο πέρα από «επιχειρησιακές εκφορές», ποσοτικοποιήσεις και στατιστικές επεξεργασίες μιας ολοένα διευρυνόμενης μάζας δεδομένων. Υπήρξα πάντοτε αντίθετος σε όλα αυτά.

Ασφαλώς, είναι γεγονός πως υποστήριξα την υπόθεση μιας ερευνητικά προσανατολισμένης επιστήμης. Όμως ποτέ δεν προσχώρησα στο συμπεριφορισμό. Υποστήριξα πάντοτε έναν θεωρητικά πλούσιο κλάδο, που θα στηριζόταν σε ισχυρή παιδεία στη λογική και τη μέθοδο (μεθοδολογία)· δεν πίστευα ποτέ σε μια δήθεν «ανώτερη» ποσοτικοποιημένη επιστήμη· και, πάνω απ' όλα, όπως έχω ήδη πει, η έμφασή μου ήταν πάντα στη μετατροπή (καλύτερα τη μετατρεψιμότητα) της θεωρίας σε πράξη, και έτσι στην «αποτελεσματική» (όχι την επιχειρησιακή) επιστήμη. Θεωρώ πως οι πολιτικοί επιστήμονες, όπως και οι οικονομολόγοι, οφείλουν να γνωρίζουν (τουλάχιστον κάπως καλύτερα από τους υπόλοιπους πολίτες) πώς μπορούν να αντιμετωπίσουν τα προβλήματα, ποιες μεταρρυθμίσεις είναι πιθανόν να αποδώσουν καρπούς και, εν συντομία, να διαθέτουν «τεχνογνωσία», *know-how*. Οι οικονομολόγοι εκπαιδεύονται για να δίνουν συμβουλές, οι αμερικανοτραφείς πολιτικοί επιστήμονες όχι. Όμως γιατί όχι; Αυτή ήταν πάντοτε η απορία μου (βλ. Sartori, 1968γ).

Πώς λοιπόν κατακτούμε την πρακτικά προσανατολισμένη γνώση; Ο έλεγχος είναι, βέβαια, πραγματιστικός, δηλαδή επιτυχία στην πράξη, στην εφαρμογή. Όταν παρεμβαίνουμε σε κάτι και η έκβαση της παρέμβασής μας ανταποκρίνεται στις επιδιώξεις και τις προσδοκίες μας τότε έχουμε εφαρμοσμένη ή εφαρμόσιμη γνώση. Όμως αυτό μπορεί να συνεπάγεται εξαιρετικά δαπανηρά πειράματα. Η ανακάλυψη μέσα από πειραματισμό (και σφάλμα) ενέχει τεράστιες ποσότητες σφάλματος· και δεν μιλάμε εδώ για πειράματα εργαστηρίου, αλλά για ανθρώπινα όντα που θα έπρεπε να χρησιμοποιηθούν ως πειραματόζωα, πράγμα ασφαλώς απαράδεκτο. Κι εδώ ακριβώς, στο σημείο αυτό, έγκειται ο ρόλος της συγκριτικής πολιτικής.

Δεν θυμάμαι τι ήρθε πρώτα· αν συνειδητοποιήσα τη σημασία των συγκρίσεων στο στρογγυλό τραπέζι της IPSA στη Φλωρεντία το 1954 όπου το βασι-

κό θέμα ήταν ακριβώς η συγκριτική πολιτική (την εποχή εκείνη στο κέντρο μιας εντονότατης αντιπαράθεσης ανάμεσα στους μεθοδολογικούς «Νεότουρκους» υπό τον Macridis και τους παλαιότερους μελετητές, ιδιαίτερα τους Carl Friedrich και Karl Lowenstein), ή αν η άποψη ότι «συγκρίνω σημαίνει ελέγχω» μου είχε ήδη προκύψει στο πλαίσιο των μεθοδολογικών μου ενασχολήσεων. Σε κάθε περίπτωση, το διάστημα αυτό ήμουν επικεφαλής της τριμηνιαίας επιθεώρησης *Studi Politici*⁷ δημοσίευσα εκεί αμέσως τα κείμενα του στρογγυλού τραπέζιου της IPSA προσθέτοντας μια δική μου εισαγωγή («*Lo studio comparato dei regimi e dei sistemi politici*»). Υποστήριζα εκεί και υποστηρίζω έκτοτε ότι η συγκριτική πολιτική βρίσκεται στο κέντρο της πολιτικής επιστήμης, αφού οι συγκρίσεις αποτελούν τα μέσα, για την ακρίβεια τη βασική μέθοδο ελέγχου των γενικεύσεών μας. Είναι αλήθεια ότι οι αποτελεσματικές δημοκρατίες είναι, και πρέπει να είναι, του αγγλοαμερικανικού ή του σκανδιναβικού τύπου, όπως υποστήριζε ο Almond τη δεκαετία του 1950; Αληθεύει ότι οι επαναστάσεις προκαλούνται από τη σχετική υστέρηση; Ανταποκρίνονται στην πραγματικότητα οι νόμοι του Duverger για την επίδραση των εκλογικών νόμων; Αυτά και αναρίθμητα άλλα παρεμφερή ερωτήματα μπορούν και πρέπει να ελέγχονται κατ' αντιπαράθεση προς τις περιπτώσεις στις οποίες βρίσκουν εφαρμογή: μέσω συγκριτικών ελέγχων.

Αυτό υπήρξε το μεθοδολογικό αξίωμα το οποίο, από το 1950, υποστηρίζω σε πληθώρα κειμένων.⁸ Και είναι αυτό που συνέχει τα έργα μου *Parties and Party Systems* και, πιο πρόσφατα, *Comparative Constitutional Engineering*. Και στα δύο έργα γενικεύω επίμονα και ελέγχω (συγκριτικά). Στο πρώτο, ωστόσο, υιοθετώ μια δομολειτουργιστική προσέγγιση,⁹ ενώ το δεύτερο τείνει προς την «ανάλυση συνθηκών». Όμως αμφότερα τα έργα είναι πυκνά συγκριτικά: οποτεδήποτε προβαίνω σε αιτιώδεις επεξηγήσεις και διατυπώνω γενικεύσεις, αντιπαραθέτω και ελέγχω με την εμπειρία όλων των πολιτευμά-

8. Αυτό που πιο συχνά παρατίθεται είναι το «Concept Misformation in Comparative Politics» (1970α) –στα ελληνικά: «Στρεβλή συγκρότηση εννοιών στη συγκριτική πολιτική» (2004α, σ. 129-178). Βλ., όμως επίσης, «La politica Comparata: Premese e Problem» (1971, το βασικό άρθρο του πρώτου τεύχους της *Rivista Italiana di Scienza Politica*), και «Comparing and Miscomparing» (1991α, 1994β), στα ελληνικά «Συγκρίνοντας: έγκυρα και ασφαλή» (2004β, σ. 179-199).

9. Στο *Parties and Party Systems* το δομολειτουργικό πλαίσιο δεν γίνεται όσο άμεσα αντιληπτό θα έπρεπε ή θα μπορούσε να γίνει, διότι το έργο σχεδιάστηκε ως δίτομο και το λειτουργικό επιχειρήμα θα αναπτυσσόταν στον δεύτερο τόμο που όμως δεν κυκλοφόρησε αφού το σχεδόν ολοκληρωμένο χειρόγραφο κλάπηκε. Δεν βρήκα ποτέ το κουράγιο να ξαναρχίσω από το μηδέν.

των (ή όσων καταφέρνω να έχω την εποπτεία) που υπάγονται στη δεδομένη γενίκευση.

3. Η ΑΜΕΡΙΚΑΝΙΚΗ ΕΠΙΔΡΑΣΗ

Μέχρι τώρα έχω δώσει την εντύπωση ενός αυτοκινούμενου μελετητή που εργάζεται μόνος. Οφείλω να διορθώσω αυτή τη μονόπλευρη εικόνα. Αν και επηρέασα την ανάπτυξη της ιταλικής πολιτικής επιστήμης μ' έναν τρόπο μοναδικό,¹⁰ είναι ωστόσο σαφές ότι αν δεν είχα εκτεθεί στην επιστήμη της πολιτικής που άνθισε μετά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο στις Ηνωμένες Πολιτείες θα γινόμουν ένας ολότελα διαφορετικός διανοητής. Μετά από μια πρώτη υποτροφία που με έφερε στη Νέα Υόρκη το 1949-50 (μεταξύ Columbia και New School for Social Research), επέστρεψα αρκετές φορές στις Ηνωμένες Πολιτείες κατά τη δεκαετία του 1960, πρώτα ως επισκέπτης καθηγητής στο Harvard (1964-65), και στη συνέχεια ως περιοδικός επισκέπτης καθηγητής στο Yale μεταξύ 1966 και 1969. Ο διακανονισμός στο Yale (σύμφωνα με τον οποίο ο Stein Rokkan, ο Shlomo Avineri κι εγώ ανακυκλωνόμασταν ανά εξάμηνο) κατέρρευσε με δική μου υπαιτιότητα εξαιτίας των φοιτητικών εξεγέρσεων. Είχα πρόσφατα εκλεγεί κοσμήτορας της Σχολής στη Φλωρεντία και, όπως είναι φυσικό, ήμουν υποχρεωμένος να παρακολουθώ τις εξελίξεις του ταραχώδους 1969 και όλων όσων επακολούθησαν *in loco*, επιτόπου. Το 1971-72, αρκετά κουρασμένος μετά από τρία χρόνια αδιάλειπτων αντιπαραθέσεων και συγκρούσεων (που στην Ιταλία ήταν αρκετά τραχιές), πήγα στο Stanford, όπου πέρασα έναν ιδιαίτερα ευχάριστο και παραγωγικό χρόνο «στο λόφο», ως εταίρος του Center for Advanced Study in the Behavioral Sciences. Στη συνέχεια, το 1976, κάπως απότομα είναι αλήθεια, αποφάσισα να φύγω από την Ιταλία. Νωρίτερα τον ίδιο χρόνο, ο S.E. Finer, ένας θαυμάσιος φίλος και συνάδελφος, προσπάθησε να με φέρει στην Οξφόρδη, όπου ο ξαφνικός θάνατος του John Plamenatz είχε ανοίξει μια έδρα Chichele

10. Οι σημερινοί κάτοχοι δέκα εδρών πολιτικής επιστήμης (το σύστημα της έδρας ισχύει ακόμη στην Ιταλία) είναι μαθητές της λεγόμενης «Σχολής της Φλωρεντίας». Ας μου επιτραπεί να αναφέρω τα ονόματά τους: Maurizio Cotta (Σιένα), Stefano Bartolini (European University Institute), Domenico Fisichella (Ρώμη), Leonardo Morlino (Φλωρεντία), Adriano Papalardo (Νάπολη), Gianfranco Pasquino (Μπολόνια), Giorgio Sola (Γένοβα), Giuliano Urbani (Μιλάνο), Giovanna Zincone (Τορίνο). Ο δέκατος ήταν ο Antonio Lombardo, που όμως πέθανε στα πενήντα του.

και ακριβώς το ίδιο διάστημα, το Stanford μου πρόσφερε τη θέση του Gabriel Almond που αποχωρούσε συνταξιοδοτούμενος. Αμφότερες οι προσφορές ήταν ιδιαίτερα κολακευτικές. Το τελευταίο που έμαθα για την έδρα Chichele (την οποία τελικά κέρδισε ο Charles Taylor) ήταν ότι μου έλειπε μια ψήφος. Όμως καθώς ο Sammy Finer μου μιλούσε στο τηλέφωνο για τις πιθανότητες που είχα, του είπα ότι το Stanford είχε αποδεχτεί τα αιτήματά μου και ότι, κι εγώ με τη σειρά μου είχα αποδεχτεί τη θέση που μου πρόσφεραν εκεί· δεν έμαθα ποτέ αν τελικά είχα χάσει ή αν τελικά θα κέρδιζα το πόστο στην Οξφόρδη.

Γιατί έφυγα; Είχα υπάρξει καθηγητής του Πανεπιστημίου της Φλωρεντίας για περισσότερο από ένα τέταρτο του αιώνα (έτσι το έθετα στον εαυτό μου) και είχα έντονα το συναίσθημα ότι δεν υπήρχε πλέον τίποτα παραπάνω που θα μπορούσα να πετύχω εκεί: ότι ο «ιταλικός κύκλος» μου είχε κλείσει. Το πρώτο κύμα των μαθητών μου είχαν ήδη αποκτήσει καλές θέσεις σε όλη τη χώρα, η ιταλική πολιτική επιστήμη είχε αποκτήσει αρκετή δυναμική ώστε να στέκεται μόνη στα πόδια της,¹¹ κι εγώ ένιωθα την ανάγκη να δουλέψω για τον εαυτό μου. Το Stanford έβαζε ανάμεσα σε μένα και την Ιταλία όση ακριβώς απόσταση χρειαζόμουν. Όμως τότε ακριβώς έλαβα από τη Νέα Υόρκη μια προσφορά την οποία μου ήταν εντελώς αδύνατον να απορρίψω. Μετά από τρία χρόνια, το 1979, έφυγα από το Stanford αποδεχόμενος την έδρα Albert Schweitzer in the Humanities στο Πανεπιστήμιο Columbia, όπου από τον Ιούλιο του 1994 είμαι ομότιμος καθηγητής.

Η σύντομη αυτή αναφορά αρκεί για να καταδείξει την έκταση της έκθεσής μου στην αμερικανική πολιτική επιστήμη. Στο Harvard συνάντησα, ή γνώρισα καλύτερα, τους Carl Friedrich, Talcott Parsons, Sam Beer, Sam Huntington, Henry Kissinger· στο Yale τους Robert Dahl, Harold Laswell, Karl Deutch, Charles Lindblom, David Apter, Joe LaPalombara· στο Stanford τους Gabriel Almond, Marty Lipset, Robert Ward· στο Columbia τους Robert Merton, Zbigniew Brzezinski, Severyn Bialer και άλλους. Πάντοτε υπάρχει όφελος από το κάνει παρέα κανείς με καλά, πολύ καλά μάλιστα μυαλά. Όμως το διάβασμα είναι, κατά κανόνα, σημαντικότερο.

Το έργο που περισσότερο από κάθε άλλο με επηρέασε ήταν το *A Preface to Democratic Theory* του Dahl. Διαβάζοντάς το ένιωθα να ηλεκτρίζομαι α-

11. Σημείο καμπής ήταν η έκδοση της *Rivista Italiana di Scienza Politica* το 1971 (της οποίας είμαι ακόμη, στα χαρτιά, πρόεδρος της συντακτικής της επιτροπής), και η οποία αμέσως καθιερώθηκε ως το επιστημονικό περιοδικό που καθόριζε ποιος είναι αποδεκτός (και ποιος όχι) στο εσωτερικό της κοινότητας των ιταλών πολιτικών επιστημόνων.

πό τη μέθοδό του συγγραφέα, από τη συστηματική ανάλυση «συνθηκών» στην οποία προέβαινε (μια άσκηση την οποία επανέλαβε μπροστά στα μάτια και τον απεριόριστο θαυμασμό μου στο Bellagio Rockefeller Center για τον τόμο *Political Oppositions in Western Democracies*, 1966). Νωρίτερα είχα επηρεαστεί πάρα πολύ από το *Constitutional Government and Democracy* (1946) του Friedrich, ένα εξαιρετικό έργο, πραγματικό κατόρθωμα (αν αναλογιστεί κανείς ότι η πρώτη εκδοχή του σχεδιάστηκε στα τέλη της δεκαετίας του 1930). Ένας άλλος συγγραφέας στον οποίο οφείλω απειράριθμες εμπνεύσεις είναι ο Gabriel Almond. Αν και λυπάμαι βαθιά που ο Almond δεν κατάφερε τελικά να υλοποιήσει το δομολειτουργιστικό πρόγραμμα που περιγράφεται στο *The Politics of Developing Areas* (1960, ένα πραγματικά μνημειώδες έργο), στα μεθοδολογικά μου μαθήματα επέμεινα ότι από τα αντιτιθέμενα παραδείγματα, μοντέλα και προσεγγίσεις που κατακλύζουν τον κλάδο μας, ο δομολειτουργισμός ξεχωρίζει, αν υλοποιηθεί σωστά, ως ο πιο πολλά υποσχόμενος. Επίσης, και για να ολοκληρώσω την ενότητα των πνευματικών χρεών μου (αδικώντας είναι αλήθεια κάποιους αφού υποχρεώνομαι να είμαι σύντομος), η σειρά της πολιτικής ανάπτυξης του Princeton είναι, κατά την άποψή μου, ό,τι καλύτερο έχει ως σήμερα προσφέρει συλλογικά η αμερικανική συγκριτική πολιτική.

4. ΜΙΑ ΑΠΟΤΙΜΗΣΗ

Ας ασχοληθώ τώρα με την πιο ανεπιτήδευτη ερώτηση: ήταν σωστή η κίνησή μου να μετακομίσω στις Ηνωμένες Πολιτείες; Και ποιο είναι το ισοζύγιο της αμερικανικής περιόδου της ακαδημαϊκής μου ζωής;

Καθώς η γενεαλογία μου δείχνει, γνώριζα πολύ καλά τις Ηνωμένες Πολιτείες ώστε να προσδοκώ επιτυχία. Η επιτυχία μου συνίστατο στο να μου προσφερθούν (ακριβώς τη στιγμή που έπρεπε!) δύο τιμητικές θέσεις. Όμως μέχρι τα τέλη της δεκαετίας του 1970 μου είχε γίνει πλέον απολύτως σαφές ότι η αμερικανική πολιτική επιστήμη είχε μπει σε ένα μονοπάτι το οποίο μου ήταν αδύνατο να αποδεχτώ: το μονοπάτι της υπερβολικής εξειδίκευσης (και συνεπώς στενότητας), της υπερβολικής ποσοτικοποίησης και, με την ίδια λογική, ένα μονοπάτι που οδηγούσε –κατά την άποψή μου– στη στειρότητα και την έλλειψη συνάφειας. Αν και οι μεγάλες γενικεύσεις επιτρέπουν πολλές εξαιρέσεις, δεν παύει να είναι γεγονός πως αν κανείς συγκρίνει το προ εικοσαετίας ή τριακονταετίας *American Political Science Review*, με την επιθεώ-

ρση της τελευταίας δεκαετίας, η διαφορά είναι εντυπωσιακή αν όχι συντριπτική. Και αν οι μεθοδολογικές προειδοποιήσεις και κριτικές που αδιάλειπτα διατυπώνω είναι σωστές,¹² τότε μεγάλο κομμάτι αυτού που σήμερα παράγει η αμερικανική πολιτική επιστήμη πρέπει να είναι βαθιά λαθεμένο.

Με αυτές τις σκέψεις κατά νου βγαίνει αβίαστα το συμπέρασμα ότι έφτασα στο λάθος μέρος τη λάθος στιγμή. Όμως υιοθετώ για τον εαυτό μου μια λιγότερο σκληρή αποτίμηση. Αν και η δουλειά μου δεν έκανε ποτέ πάταγο στο αμερικανικό έδαφος (κάτι που δεν πρέπει να εκπλήσσει), το ότι βρισκόμουν σε μια φημισμένη έδρα και ξεκινούσα –στην εκδοτική διαδικασία– με ένα χειρόγραφο γραμμένο στα αγγλικά και με αγγλόφωνο εκδοτικό οίκο μου έδωσε μεγάλα πλεονεκτήματα. Πήρε πέντε χρόνια μέχρι το πρώτο μου βιβλίο για τη δημοκρατία, γραμμένο στα ιταλικά, μεταφραστεί και εκδοθεί στις Ηνωμένες Πολιτείες. Από κει και ύστερα όμως, τα *Democratic Theory* και *The Theory of Democracy Revisited* μεταφράστηκαν σε δεκαπέντε γλώσσες σε κάθε άκρη της γης. Παρομοίως το *Parties and Party Systems* έχει πάει εξίσου καλά διεθνώς. Και το *Comparative Constitutional Engineering* προχωρά με αντίστοιχη επιτυχία.¹³ Δεν μπορώ, λοιπόν, να έχω παράπονο –το αντίθετο, μάλιστα: αισθάνομαι ότι το γενικό ισοζύγιο είναι θετικό.

Δεν αισθάνομαι όμως ευτυχής για την πορεία και την απόδοση της συγκριτικής πολιτικής. Αφού συμβαίνει αυτή να είναι η βασική θεματική του σύντομου αυτού κειμένου, ας μου επιτραπεί να κλείσω παραθέτοντας τον επίλογο από ένα άρθρο μου πάνω στη συγκριτική μέθοδο (1991α, σ. 255· 2004, σ. 198-199):

Στα τελευταία περίπου σαράντα χρόνια ευτυχήσαμε να περνάμε από τη μια «επανάσταση» στην άλλη: συμπεριφοριστική, παραδειγματική, «κριτική»,

12. Βλ. όχι μόνο το «Guidelines for Concept Analysis» του 1984, αλλά, πιο καυστικά «Comparing and Miscomparing» (1991α) και «Totalitarianism, Model Mania and Learning From Error» (1993), τώρα όλα και στα ελληνικά (2004δ: «Εννοιολογική ανάλυση: κατευθυντήριες γραμμές», σ. 227-295· 2004β: «Συγκρίνοντας: έγκυρα και εσφαλμένα», σ. 179-199· 2004ε: «Ολοκληρωτισμός, η mania των μοντέλων και μαθαίνοντας από λάθη», σ. 201-226).

13. Το βιβλίο κυκλοφόρησε ταυτόχρονα από τρεις εκδοτικούς οίκους: το New York University Press (για τις Ηνωμένες Πολιτείες και τον Καναδά), τον Macmillan στο Λονδίνο, και το Fondo de Cultura στην Πόλη του Μεξικού (για τη Λατινική Αμερική συνολικά). Η ιταλική έκδοση ακολούθησε πάραυτα (1995) και έγινε best seller. Έγιναν βραζιλιάνικες και ιαπωνικές μεταφράσεις, ενώ επίκειται η έκδοση του βιβλίου και στα ελληνικά από τον Παπαζήση. Το ενδιαφέρον μου για τη συνταγματική θεωρία, πάντως, δεν είναι νέο. Μάλιστα το πρώτο κείμενο που δημοσίευσα στις Ηνωμένες Πολιτείες ήταν το «Constitutionalism: A Preliminary Discussion» (1962β).

μετα-θετικιστική, ερμηνευτική και ούτω καθεξής. Όμως οι επαναστάσεις (στον χώρο της επιστήμης) μας φέρνουν απλώς μπροστά σε νέα ξεκινήματα –πρέπει να υπάρξει συνέχεια και να υπάρξουν καρποί. Αντί γι' αυτό τις αφήσαμε απλώς να ξεθωριάσουν, καθώς συνεχώς νέα ξεκινήματα υπόσχονται συνεχώς νέα πράγματα που, με τη σειρά τους, παραμένουν συνεχώς απραγματοποίητα. Στην πορεία οι απλές βασικές αρχές στις οποίες αναφέρομαι στο άρθρο αυτό έχουν χαθεί... Είναι γεγονός πως οι τεχνικές μας δεξιότητες έχουν βελτιωθεί εντυπωσιακά –όμως εις βάρος του νοητικού πυρήνα που, ολόένα και περισσότερο, είναι απών. Όπως, άλλωστε, γίνεται προφανές από τον αυξανόμενο αριθμό συγκριτολόγων (κατ' όνομα) που δεν συγκρίνουν ποτέ τίποτε, ούτε καν έμμεσα, κι έτσι αποποιούνται καθιερωμένες ονομασίες, δόκιμα μέτρα και σταθμά και κοινά αποδεκτές παραμέτρους. Ας δούμε την αλήθεια κατάματα: η κανονική επιστήμη δεν βρίσκεται σε σωστό δρόμο. Ένας κλάδος που προσδιορίζεται κατεξοχήν από τη μέθοδό του –τη σύγκριση– δεν μπορεί να ευδοκιμήσει χωρίς ένα στέρεο μεθοδολογικό πυρήνα. Η κριτική μου δεν υπονοεί βέβαια ότι δεν βρίσκεται σήμερα σε εξέλιξη καλό, ίσως και εξαιρετικό, συγκριτικό έργο. Αλλά ακόμη και η καλή τρέχουσα συγκριτική δουλειά φέρνει αποτελέσματα κατώτερα των δυνατοτήτων της, εξαιτίας του γεγονότος ότι έχουμε χάσει την επαφή μας με το *γιατί* συγκρίνουμε, με το ξεχωριστό αυτό *γιατί*.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΑΝΑΦΟΡΕΣ - ΕΡΓΟΓΡΑΦΙΑ

- SARTORI, G. (1957), *Democrazia e Definizioni*, Il Mulino, Μπολώνια.
- SARTORI, G. (1962α), *Democratic Theory*, Wayne State University Press, Detroit και Praeger, Νέα Υόρκη.
- SARTORI, G. (1962β), «Constitutionalism. A Preliminary Discussion», *American Political Science Review*, τόμ. 56, σ. 853-864.
- SARTORI, G. (1966α), «European Political Parties. The Case of Polarized Pluralism», στο J. LaPalombara - J. Wiener (επιμ.), *Political Parties and Political Development*, Princeton University Press, Princeton.
- SARTORI, G. (1966β), *Stato e Politica nel Pensiero di Benedetto Croce*, Morano, Νάπολι.
- SARTORI, G. (1968α), «Democracy», *International Encyclopaedia of the Social Sciences*, τόμ. 4, Macmillan/The Free Press, Νέα Υόρκη, σ. 112-121.

- SARTORI, G. (1968β), «Representational Systems», *International Encyclopaedia of the Social Sciences*, τόμος 13, Macmillan/The Free Press, Νέα Υόρκη, σ. 465-474.
- SARTORI, G. (1968γ), «Political Development and Political Engineering», στο JD. Montgomery - A.O. Hirschman (επιμ.), *Public Policy*, τόμ. 17, Harvard University Press, Cambridge, Mass., σ. 261-298.
- SARTORI, G. (1969), «From the Sociology of Politics to Political Sociology», στο S.M. Lipset (επιμ.) *Politics and the Social Sciences*, Oxford University Press, Νέα Υόρκη, σ. 65-100.
- SARTORI, G. (1970α), «Concept Misformation in Comparative Politics», *American Political Science Review*, τόμ. 64, σ. 1033-1053.
- SARTORI, G. (1970β), «The Typology of Party Systems», στο E. Allardt - S. Rokkan (επιμ.), *Mass Politics. Studies in Political Sociology*, The Free Press, Νέα Υόρκη, σ. 322-352.
- SARTORI, G. (1971), «La Politica Comparata: Premesse e Problemi», *Rivista Italiana di Scienza Politica*, τόμ. 1, σ. 7-66.
- SARTORI, G. (1974), «Philosophy, Theory and the Science of Politics», *Political Theory*, τόμ. 2, Μάιος, σ. 133-164.
- SARTORI, G. (1975), «Will Democracy Kill Democracy? Decision Making by Majorities and by Committees», *Government and Opposition*, τόμ. 10, σ. 131-158.
- SARTORI, G. (1976), *Parties and Party Systems: A Framework for Analysis*, Cambridge University Press, Cambridge.
- SARTORI, G. (1979), *La Politica: Logica e Metodo in Scienze Sociali*, Sugarco, Μιλάνο.
- SARTORI, G. (1984), «Guidelines for Concept Analysis», στο G. Sartori (επιμ.), *Social Science Concepts: A Systematic Analysis*, Sage, Beverly Hills/Λονδίνο/Νέο Δελχί, σ. 15-85.
- SARTORI, G. (1985), «Dove va la Scienza Politica», στο L. Graziano (επιμ.), *La Scienza Politica in Italia*, Angeli, Μιλάνο, σ. 98-114.
- SARTORI, G. (1986), «The Influence of Electoral Systems: Faulty Laws or Faulty Method?», στο Grofman, A. Lijphart (επιμ.), *Electoral Laws and their Political Consequences*, Agathon Press, Νέα Υόρκη, σ. 43-68.
- SARTORI, G. (1987α), *The Theory of Democracy Revisited*, 2 τόμοι, Chatham House Publishers, Chatham, NJ.
- SARTORI, G. (1987β), *Elementi di Teoria Politica*, Il Mulino, Μπολόνια.
- SARTORI, G. (1991α), «Comparing and Miscomparing», *Journal of Theoretical Politics*, τόμ. 3, σ. 237-250.
- SARTORI, G. (1991β), «Rethinking Democracy: Bad Polity and Bad Politics», *International Social Science Journal*, τόμ. 63, σ. 437-450.
- SARTORI, G. (1992), «Democrazia», *Enciclopedia delle Scienze Sociali*, τόμ. 2, Istituto della Enciclopedia Italiana, Ρώμη, σ. 742-758.

- SARTORI, G. (1993), «Totalitarianism, Model Mania and Learning from Error», *Journal of Theoretical Politics*, τόμ. 3, σ. 5-22.
- SARTORI, G. (1994α), *Comparative Constitutional Engineering: An Inquiry into Structures, Incentives and Outcomes*, 2η έκδοον, New York University Press, Νέα Υόρκη.
- SARTORI, G. (1994β), «Compare Why and How. Comparing, Miscomparing and the Comparative Method», στο M. Dogan - A. Kazancigil (επιμ.), *Comparing Nations. Concepts, Strategies, Substance*, Blackwell, Οξφόρδη, σ. 14-34.
- SARTORI, G. (1995), «How Far Can Free Government Travel?», *Journal of Democracy*, τόμ. 6, σ. 101-111.
- SARTORI, G. (1997α), *Croce Filosofo Pratico*, Il Mulino, Μπολώνια.
- SARTORI, G. (1997β), *Croce Etico-Politico e Filosofo della Libertá*, Il Mulino, Μπολώνια.
- SARTORI, G. (2004), *Σημαιολογία, έννοιες, συγκριτική μέθοδος* (επιλογή, επιμέλεια, εισαγωγή: Σεραφεΐμ Ι. Σεφεριάδης), Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα.
- SARTORI, G. (2004α), «Στρεβλή συγκρότηση εννοιών στη συγκριτική πολιτική», στο G. Sartori, *Σημαιολογία, έννοιες, συγκριτική μέθοδος* (επιλογή, επιμέλεια, εισαγωγή: Σεραφεΐμ Ι. Σεφεριάδης), Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα, σ. 129-178.
- SARTORI, G. (2004β), «Συγκρίνοντας: έγκυρα και εσφαλμένα», στο G. Sartori, *Σημαιολογία, έννοιες, συγκριτική μέθοδος* (επιλογή, επιμέλεια, εισαγωγή: Σεραφεΐμ Ι. Σεφεριάδης), Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα, σ. 179-199.
- SARTORI, G. (2004γ), «Φιλοσοφία, Θεωρία και Επιστήμη της Πολιτικής», στο G. Sartori, *Σημαιολογία, έννοιες, συγκριτική μέθοδος* (επιλογή, επιμέλεια, εισαγωγή: Σεραφεΐμ Ι. Σεφεριάδης), Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα, σ. 91-127.
- SARTORI, G. (2004δ), «Εννοιολογική ανάλυση: κατευθυντήριες γραμμές», στο G. Sartori, *Σημαιολογία, έννοιες, συγκριτική μέθοδος* (επιλογή, επιμέλεια, εισαγωγή: Σεραφεΐμ Ι. Σεφεριάδης), Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα, σ. 227-295.
- SARTORI, G. (2004ε), «Ολοκληρωτισμός, η manía των μοντέλων και μαθαίνοντας από λάθη», στο G. Sartori, *Σημαιολογία, έννοιες, συγκριτική μέθοδος* (επιλογή, επιμέλεια, εισαγωγή: Σεραφεΐμ Ι. Σεφεριάδης), Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα, σ. 201-226.

ΦΟΒΟΣ ΚΑΙ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ ΣΤΙΣ ΣΥΓΧΡΟΝΕΣ ΚΟΙΝΩΝΙΕΣ*

Παναγιώτης Καφετζής**

Μπορεί η δημοκρατία να προσεγγιστεί πέρα από το μακροσκοπικό πεδίο που οριοθετούν οι θεσμικές, ιδεολογικές και κοινωνικές παράμετροι και προσδιορισμοί της; Το άρθρο επιχειρεί να θέσει ερωτήματα και υποθέσεις σχετικά με τους τρόπους και τις μορφές σύνδεσης της δημοκρατίας και του αισθήματος του φόβου. Η προβληματική που αναπτύσσεται προϋποθέτει και συνεπάγεται τη μετατόπιση της οπτικής από τη δημοκρατία στο πολιτικό, και επιχειρηματολογεί για τον επικαθοριστικό ρόλο του φόβου στη συγκρότηση των κοινωνιών πολιτικής αντιπροσώπευσης. Η προβολή της προβληματικής αυτής στις σημερινές συνθήκες στηρίζεται σε μία απόπειρα διαλόγου με το ετερόκλητο έργο στοχαστών, όπως ο Foucault, ο Virilio, ο Carl Schmitt και ο Marcuse, των οποίων πιθανώς κοινός παρανομαστής θα μπορούσε να είναι η θεωρητική πρακτική του «πολεμικού λόγου» και, μέσω αυτής, η επιθετική κατάφαση και επανοικειοποίηση του φόβου.

Το παίγνιο του κόσμου είναι πάντα συνάρτηση της εναλλαγής της ασυγκράτητης απληστίας με τον ελλοχεύοντα πανικό.

(Κωνσταντίνος Τσουκαλάς, *Η εξουσία ως λαός και ως έθνος*)

Πάντοτε ή τουλάχιστον στη λογική μιας εκ των ένδον κριτικής προσέγγισης, ο τίτλος ενός άρθρου, με τη σημαντική του και τη συντακτική άρθρωσή του, συμπυκνώνει ρηματικά, αν δεν συγκαλύπτει, τη διαδικασία και τους όρους συγκρότησης και μετασχηματισμού ενός συγκεκριμένου-πραγματικού «γεγονότος» σε αντικείμενο σκέψης. Υπ' αυτήν την έννοια, η επιλογή ενός τίτλου-

* Σε μια πρώτη μορφή του, το άρθρο αυτό παρουσιάστηκε ως εισήγηση στο 6ο Σεμινάριο του Groupe Européen de Recherche sur la Justice Pénale, το οποίο πραγματοποιήθηκε στο Τμήμα Κοινωνικής και Εκπαιδευτικής Πολιτικής του Πανεπιστημίου Πελοποννήσου το διάστημα 15-17 Σεπτεμβρίου 2005.

** Ο Παναγιώτης Καφετζής είναι Αναπληρωτής Καθηγητής Πολιτικής Επιστήμης στο Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου.

θέματος παρέμβασης σε έναν δημόσιο διάλογο οφείλει, ως μη αυτονόητη, να προσκομίσει τα διαπιστευτήρια της νομιμοποίησής της, καθιστάμενη η ίδια αντικείμενο στοχασμού, ιδίως στο μέτρο που ο τίτλος του παρόντος άρθρου δεν παραπέμπει σε κάποια σύνθεση, αλλά σε μία συνδυαστική, δηλαδή σε μία διασύνδεση, αντιμετάθεση και εναλλαγή λέξεων, ιδεών και εννοιών. Είναι μία συνδυαστική η οποία θέτει σε κίνηση αυτό που ο Λυστάρ, δανειζόμενος από τον Βίτγκενσταϊν, αποκαλεί «γλωσσικό παιχνίδι». Ο Λυστάρ μας λέει ότι «μιλώ σημαίνει μάχομαι, με την έννοια του παίζω, και τα λεκτικά ενεργήματα έχουν να κάμουν με μία γενική αγωνιστική», στα πλαίσια της οποίας «κάθε απόφαση (του λόγου) πρέπει να αντιμετωπίζεται σαν «κίνηση» μέσα σε ένα παιχνίδι».¹

1. ΕΙΣΑΓΩΓΗ ΣΤΟ «ΓΛΩΣΣΙΚΟ ΠΑΙΧΝΙΔΙ» ΕΝΟΣ ΤΙΤΛΟΥ

Μάχη, αγώνας, κίνηση. Σκέφτεται κανείς τον «πόλεμο κινήσεων» του Γκράμσι,² αλλά και το αξίωμα πολεμικής που διατυπώνει ο Καρλ Σμιτ μιλώντας για την πολιτικότητα των προβλημάτων ορολογίας: «μία λέξη ή μία έκφραση μπορεί να είναι συγχρόνως αντανάκλαση, σήμα, σημείο αναγνώρισης και όπλο μιας εχθρικής διένεξης».³ Υπάρχει μία υλικότητα στο γλωσσικό παιχνίδι, που πρώτος την αναγνώρισε ο Βίτγκενσταϊν: «η έκφραση “γλωσσικό παιχνίδι” έχει προορισμό να τονίσει ότι το να μιλάμε μία γλώσσα είναι μέρος μιας δραστηριότητας ή μιας μορφής ζωής», και αυτό το γλωσσικό παιχνίδι είναι «το σύνολο που αποτελείται από τη γλώσσα και τις δραστηριότητες με τις οποίες είναι συνυφασμένη».⁴ Αυτή η υλικότητα θα οδηγήσει τον Λυστάρ σε μία «ουσιακή» ανάγνωση της «φόρμας» του γλωσσικού παιχνιδιού, ως του ελάχιστου βαθμού της σχέσης που απαιτείται για να υπάρχει κοινωνία, και αυτή η ανάγνωση θα τον κάνει να επιλέξει ως αρχή στην ανάλυσή του την ιδέα ενός ορατού κοινωνικού δεσμού απαρτιζόμενου από «λεκτικές» κινήσεις.⁵

Μία τέτοια λεκτική «κίνηση» έχει ως άμεση και αναγκαία συνέπεια την το-

1. Ζαν-Φρανσουά Λυστάρ, *Η Μεταμοντέρνα Κατάσταση*, εκδ. Γνώση, Αθήνα 1993, σ. 44-45.

2. Αντόνιο Γκράμσι, *Παρελθόν και Παρόν*, εκδ. Στοχαστής, Αθήνα 1974, σ. 40-41· του ίδιου, *Για τον Μακιαβέλι...*, εκδ. Ηριδανός, Αθήνα χ.χ., σ. 116 κ.ε.

3. Καρλ Σμιτ, *Η Έννοια του Πολιτικού*, εκδ. Κριτική, Αθήνα 1988, σ. 123.

4. Ludwig Wittgenstein, *Φιλοσοφικές Έρευνες*, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα 1977, σ. 28, 35.

5. Στο ίδιο, σ. 46 και 57.

ποθέτηση, τη μεροληπτική «κατάληψη θέσης» μέσα στον αγωνιστικό χώρο του γλωσσικού παιχνιδιού, η οποία βρίσκεται στους αντίποδες μιας αντίστοιχης κίνησης-κατάληψης θέσης από την πλευρά του αντιπάλου. Θα μπορούσε έτσι να υποστηριχθεί ότι το πεδίο ενός ιδεολογικού λόγου οριοθετείται και από τη συνάρθρωση ανάμεσα σε αυτές τις συγκρουόμενες κινήσεις θέσεων ενός γλωσσικού παιχνιδιού και στον συσχετισμό δυνάμεων που απορρέει από την εκάστοτε έκβαση της σύγκρουσής τους.

Μέσα σε μία τέτοια λογική μπορεί να εννοηθεί και η «κίνηση» που επιχειρείται εδώ, δηλαδή, η επιλογή των συγκεκριμένων λέξεων με τη συγκεκριμένη άρθρωσή τους σε έναν τίτλο / δηλωτική και καταφατική απόφαση: Φόβος και δημοκρατία στις σύγχρονες κοινωνίες. Μία από τις πολλές και, κατ' αρχήν, καθ' όλα θεμιτές αντιρρήσεις για τούτο τον τίτλο θα μπορούσε να είναι η ακόλουθη: «Γιατί η δημοκρατία να συνδέεται με τον φόβο, αφού αυτός δεν έχει καμία σχέση με την ασφάλεια και το έλλογο της κοινωνικής ευταξίας που εγκαθιδρύει μία δημοκρατία;». Τέτοιες ενστάσεις είναι εύλογες, υπό την προϋπόθεση ότι οι ίδιες αυτοαναγνωρίζονται ως κανονιστικές αποφάνσεις με αξιακές προκείμενες αξιωματικού τύπου, που νομιμοποιούνται ακριβώς από τη θέση την οποία καταλαμβάνουν με την «κίνησή» τους μέσα στο γλωσσικό παιχνίδι για τον φόβο, τη δημοκρατία, κλπ. Κάτω από αυτήν την προϋπόθεση, μπορεί εξάλλου να υπάρξει και αντίκρουση της «ουσίας» τους, όπως, π.χ., το υποτίθεται ασύμβατο ανάμεσα σε ένα σκοτεινό, μεταφυσικό, ακόμην και δεισιδαιμονικό, προ-νεωτερικό «υπόλειμμα», όπως ο φόβος, και στον ορθολογικό, ελέγχιμο, ελεύθερο και εύτακτο κόσμο του δημοκρατικού αυτοπροσδιορισμού.⁶

Το αντικείμενο, λοιπόν, που υποδηλώνεται στον τίτλο αυτού του άρθρου

6. Μία τέτοια συμβατότητα μπορεί να συνιστά κάποια ασυνείδητη «απόθεση» της νεωτερικής φιλελεύθερης ιδεολογίας. Ο Κ. Τσουκαλάς επισημαίνει ότι «οι έλλογες [...] κοινωνίες δεν μπορούν παρά να εμμένουν στις έλλογες ιδέες που συγκροτούν την πολιτειακή αξιακή αρμονία. Και ανάμεσά τους δεν περιλαμβάνεται ασφαλώς η ακόρεστη γυμνή δύναμη που κινητοποιεί τις εξουσίες [...] Οι φαντασιώσεις της κυριαρχίας και της δύναμης ξεπερνάνε πάντοτε τις αξίες της "τάξης" και της απλής αναπαραγωγής της αρμονικής συμβίωσης...». Βλ. *Η Εξουσία ως Λαός και ως Έθνος. Περιπέτειες Σημασιών*, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα 1999, σ. 159-160 (οι υπογραμμίσεις δικές μας). Τα παραδείγματα περί ασυμβατότητας θα μπορούσαν να πολλαπλασιαστούν. Για την υποτιθέμενη αντινομία, π.χ., μεταξύ πολέμου και δημοκρατίας, βλ. Παντελής Λέκκας, «Ο πόλεμος στη νεωτερικότητα και οι μύθοι της νεωτερικής ιδεολογίας», *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, τχ. 24, 2004, και Παναγής Παναγιωτόπουλος «Κοινωνίες Ελέγχου και Κοινωνίες Φόβου...», *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, τχ. 25, 2005.

είναι παράγωγο μιας σαφέστατα μεροληπτικής διαδικασίας επιλογής, η οποία, ως τέτοια, συνεπιφέρει αναπόφευκτα όλες εκείνες τις αυθαιρεσίες, τις παραμορφώσεις, τις ασυνάφειες και ασυνέπειες έναντι μιας «αντικειμενικής» και συνεκτικά ολικής πραγματικότητας, οι οποίες είναι εγγενείς σε ένα διάβημα ιδεολογικό. Και τούτο διότι ένα τέτοιο διάβημα εγγράφεται πάντα σε μία υποχρεωτικά παραμορφωτική, καθότι φανταστική, παράσταση της σχέσης του ατόμου, ως υποκειμένου, με τον πραγματικό κόσμο.⁷ Όμως, υπάρχει ίσως και κάτι πέραν αυτής της συνθήκης: αυτή η μεροληψία, μαζί με τη μερικευτική θεώρηση στην οποία οδηγεί, θα μπορούσαν να θεωρηθούν και ως το διπλό αποτέλεσμα, αφενός της προϊούσας αμφισβήτησης ορισμένων θεμελιωδών αρχών του Διαφωτισμού –όπως η αντικειμενικότητα, η καθολικότητα, η ορθολογικότητα⁸– και, αφετέρου, της έλευσης της εποχής των μικρο-αφηγήσεων, του θραύσματος, του αποσπάσματος, μιας εποχής μετάβασης από την ενότητα στην αποδιάθρωση, όπου «η συνείδησή μας είναι αποτέλεσμα μοντάζ».⁹

Έτσι, η μεροληπτική επιλογή να συνδεθεί ο φόβος με τη δημοκρατία, συνιστά και μία απόπειρα να αποκτήσει αυτή η επιλογή δική της συνοχή και ισορροπία, μέσα σε έναν κόσμο αντιφάσεων, ρήξεων, κατακερματισμών, ασυνέχειας. Παράδειγμα γι' αυτό είναι το τρίτο συστατικό του παρόντος άρθρου, οι «σύγχρονες κοινωνίες». Πέραν του ότι η ίδια η έννοια της κοινωνίας είναι επίμαχη –δηλαδή δεν επιδέχεται κάποια συνολοποιητική διαπραγμάτευση ως μία φυσική-αυτονόητη «ενότητα», αφού αποτελεί μείζονα ιδεολογική κατασκευή των νεότερων χρόνων¹⁰– υπάρχει και ένας λόγος για το σύγχρονο, ριζωμένος στην εξελικτικιστική σκέψη, ο οποίος απωθεί τη διάσταση της συγχρονίας προς όφελος της ιδέας του «μοντέρνου». Στους κόλπους της καθολικότητας που είναι το ανθρώπινο είδος, ο λόγος αυτός εγκαθιδρύει ιεραρχήσεις και κατατάξεις διάκρισης των κοινωνικών επάνω σε ένα συνεχές «προόδου», από το άγριο στο αρχαϊκό, από εκεί στο μεσαιωνικό και, στο «τέλος», στο μοντέρνο. Ένας τέτοιος ταξινομικός λόγος, την ίδια στιγμή που παρουσιάζεται ως σχέδιο για τον Άνθρωπο και την ιστορία του, επεξεργάζεται κριτήρια και κανόνες κοινωνικούς, πολιτισμικούς, αν όχι και διανοη-

7. Λουί Αλτουσέρ, *Θέσεις*, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα 1977, σ. 101-102.

8. Isaiah Berlin, *Κόντρα στο Ρεύμα. Δοκίμια στην Ιστορία των Ιδεών*, εκδ. Scripta, Αθήνα 2003, σ. 108.

9. Πωλ Βιρλιό, *Καθαρός Πόλεμος*, εκδ. Νησίδες, Σκόπελος χ.χ., σ. 41.

10. Βλ. Κωνσταντίνος Τσουκαλάς, *Η Εξουσία ως Λαός και ως Έθνος...*, ό.π., ιδίως σ. 108 κ.ε., 126-131, 184-192.

τικούς που μία κοινωνία θα πρέπει να πληροί προκειμένου να μπορεί να χαρακτηριστεί συγκαρινική και «σύγχρονη». Αποτέλεσμα είναι, το συνεχές της προόδου, διαπερνώμενο από τομές, εξαιρέσεις και αποκλεισμούς εγγενείς στις τελεολογικές αντιλήψεις περί ιστορίας, να αποσθαρώνει εν τέλει την καθολική-οικουμενιστική διάσταση και αξίωσή του.¹¹

Απέναντι σε αυτό το κατατμημένο πεδίο του σύγχρονου, μπορούμε να προσλάβουμε την έννοια αυτή μέσα στη χρονική της διάσταση, αφαιρώντας τις ουσιοκρατικές προσεγγίσεις. Από την άποψη αυτή, οι «σύγχρονες κοινωνίες» είναι οι κοινωνίες του σήμερα, οι κοινωνίες που, αν δεν ταυτίζονται, είναι ισοδύναμες του συγκαρινού, είναι όλες οι κοινωνίες με τις μεταξύ τους διαφορές και αποκλίσεις οι οποίες και σηματοδοτούν ακριβώς την ιδεολογική πυκνότητα της έννοιας «κοινωνία». Εξάλλου, μία από τις κύριες συνισταμένες της παγκοσμιοποίησης είναι ότι αυτή «δεν προϋποθέτει τον ιστορικό λόγο της δυτικής προόδου», ότι «ο παγκόσμιος χώρος συνενάγεται την ταυτοχρονία, συνεκτικότητες που αλληλοεπικαλύπτονται χωρίς συνοχή», κατά τρόπο που, «μέσα στην εμμενή παγκόσμια σφαίρα», κανένας πολιτισμός να μην μπορεί να παραμείνει χωριστός.¹² Αυτό ακριβώς, από μία άλλη, εξουσιαστική-ομογενοποιητική οπτική, προτάσσει και ο κυρίαρχος σημερινός λόγος, μαζικά συμμεριζόμενος λόγω του «πραγματισμού» του, όταν αξιώνει τα προβλήματα των κοινωνιών να διατυπώνονται και αντιμετωπίζονται ως προβλήματα ενός μόνου κόσμου, ενός κόσμου ενιαίου, τον οποίο ο Μπωντριγάρ θα ορίσει ως ένα «σύστημα ολοκληρωμένης πραγματικότητας».¹³

2. Η ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ, ΤΟ ΠΟΛΙΤΙΚΟ ΚΑΙ Ο ΦΟΒΟΣ

Σε έναν τέτοιο κόσμο ολοκληρωμένης πραγματικότητας, παλαιότερες, ιδεολογικά επιβεβλημένες κανονιστικές και λογικές διακρίσεις και διαχωρισμοί μεταξύ σφαιρών, επιπέδων και τομέων ζωής, δράσης και αρμοδιότητας (και

11. Αυτό εννοεί ο Μπωντριγάρ, όταν μιλά για ένα καθολικό «υπό εξαφάνιση», έτσι όπως «συγκροτήθηκε σε σύστημα αξιών στην κλίμακα της *δυτικής νεωτερικότητας*, χωρίς ισοδύναμο σε καμία άλλη κουλτούρα». Βλ. Jean Baudrillard, *Power Inferno. Τρομοκρατία και Παγκόσμια Βία*, εκδ. Κριτική, Αθήνα 2004, σ. 64 (η υπογράμμιση δική μας).

12. Susan Buck-Morris, *Πέρα από τον Τρόμο. Ισλάμ, Κριτική Θεωρία και Αριστερά*, εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2005, σ. 15, 129.

13. J. Baudrillard, *ό.π.*, σ. 51. Ο Πωλ Βιριλιό θα μιλήσει για την κλίμακα του «συνολικού πολιτισμού», που γι' αυτόν είναι συνώνυμος με έναν «συνολικό ολοκληρωτισμό». Βλ. Πανί-κόβλητη Πόλη. *Το αλλού αρχίζει εδώ*, εκδ. Νησίδες, Θεσσαλονίκη 2004, σ. 37, 45.

κυρίως, ίσως, μεταξύ του δημόσιου και του ιδιωτικού) μπορεί να ρευστοποιούνται ή και να ανατρέπονται, αν αυτό επιτάσσεται από μian εντεινόμενη σήμερα οργανικιστική ρητορική για την ανάγκη ολοένα και μεγαλύτερης ενότητας και «συνοχής» του κοινωνικού «σώματος». Μέσα σε αυτό το πλαίσιο, μπορεί να συνδεθούν μεταξύ τους δύο έννοιες, οι οποίες έχουν διαφορετική καταστατική θέση και αναλυτική υπαγωγή στον καταμερισμό της επιστημονικής εργασίας: η δημοκρατία τοποθετείται στο αφηρημένο, δομικό και μακροσκοπικό πεδίο του Πολιτικού, ενώ ο φόβος βρίσκει τη θέση του στον αισθητηριακό, θυμικό και βιωματικό μικρόκοσμο του ατόμου. Η υπόθεση που οδηγεί στη σύνδεση των δύο αυτών διαφορετικών τάξεων πραγμάτων, είναι ότι η δημοκρατία αρθρώνεται με τον φόβο στα πλαίσια μιας «δομής με δεσπόζουσα»,¹⁴ όπου ο φόβος λειτουργεί ως μία στιγμή, μία βαθμίδα σύστασης και υπερπροσδιορισμού των λόγων και των πρακτικών που εκτυλίσσονται στο Πολιτικό. Είναι μέσα από αυτήν την πολιτική υπαγωγή, την πολιτικοποίηση του φόβου, που οι δύο έννοιες μπορεί να συνδεθούν κατά έναν προσίδιο τρόπο, και είναι με αυτόν τον τρόπο που μπορεί ίσως να κατανοηθεί ο λόγος για τον οποίο η ιδέα ενός *έμφοβου κοινωνικού δεσμού* αποτελεί το σημείο αφετηρίας σε νεωτερικές αφηγήσεις του Πολιτικού.

Στο σημείο αυτό, επιβάλλεται κάποια αποσαφήνιση, για τη μετατόπιση που έγινε προηγουμένως από τη δημοκρατία στο Πολιτικό. Η ιδέα που βρίσκεται πίσω από αυτή τη μετατόπιση, είναι ότι η δημοκρατία μπορεί να εννοηθεί όχι ως μία αυτοαναφορική, οριστική και περίκλειστη σημασιολογική και αξιακή τάξη πραγμάτων, αλλά ως το δυναμικό, πάντα επίμαχο αποτέλεσμα των πολιτικών αγώνων: δηλαδή, το αποτέλεσμα των «πολιτικών πρακτικών» που επικεντρώνονται στο ζήτημα της εξουσίας και συναρθρώνονται με τις θεσμικές και δικαιοτικές δομές, για να σχηματίσουν από κοινού τον τόπο του Πολιτικού.¹⁵ Ταυτοχρόνως, η δημοκρατία συνιστά μία ιστορικά προσδιορισμένη¹⁶ κανονιστική και θεσμική μορφή, διαμέσου της οποίας επιχειρείται η «οριοθέτηση» των πολιτικών αγώνων περί την εξουσία, με αντικειμενικό σκοπό να παγιώνονται, κατά τρόπο νόμιμο και στο όνομα μίας μόνης νό-

14. Για την έννοια αυτή, βλ. Λουί Αλτουσέρ, *Για τον Μαρξ*, εκδ. Γράμματα, Αθήνα 1978, σ. 219 κ.ε.

15. Νίκος Πουλαντζάς, *Πολιτική Εξουσία και Κοινωνικές Τάξεις*, τόμ. Α', εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα 1975, σ. 45 κ.ε.

16. «Η γενικευμένη αποδοχή της δημοκρατίας ως κατάλληλης μορφής για την οργάνωση της πολιτικής ζωής είναι φαινόμενο των τελευταίων εκατό ή και λιγότερων χρόνων», βλ. Ντέιβιντ Χέλντ, *Μοντέλα Δημοκρατίας*, εκδ. Πολύτροπον, Αθήνα 2003, σ. 15.

μιμης εξουσίας, οι συσχετισμοί δυνάμεων και ισχύος που απορρέουν εκάστοτε από τους αγώνες αυτούς. Σε αυτήν την οπτική, η δημοκρατία διατηρεί μία αυτόνομη υπόσταση ως διακύβευμα *per se* μέσα στις συγκρούσεις που λαμβάνουν χώρα στους κόλπους του Πολιτικού και, συγχρόνως, λειτουργεί ως μία εξαρτημένη μεταβλητή του μορφώματος εξουσίας. Το σημείο στο οποίο αποκρυσταλλώνεται κάθε φορά η ισορροπία ανάμεσα στις δύο αυτές διαστάσεις της δημοκρατίας, είναι ένας από τους κρίσιμους δείκτες προσδιορισμού του βαθμού αυταρχικότητας ή δημοκρατικότητας ενός τυπικά δημοκρατικού πολιτικού συστήματος.

Η μετατόπιση από τη δημοκρατία στο Πολιτικό, που θα μπορούσε να εκληφθεί και ως ένας πολιτικός «αναγωγισμός» της ιδεολογίας της δημοκρατίας, προϋποθέτει και συνεπάγεται μία μετάβαση στο επίπεδο της συλλογιστικής: πρόκειται για αυτό που ο Φουκώ όρισε ως πέρασμα από τον δικαιοφιλοσοφικό λόγο που θεμελιώνεται στο δημόσιο δίκαιο της κυριαρχίας (συμπεριλαμβανοντας εδώ και τη δημοκρατική «κυριαρχία του λαού») στον ιστορικό πολιτικό λόγο, του οποίου ο κύριος άξονας αναφοράς θα είναι η εξουσία, θεωρούμενη με όρους επιβολής, συσχετισμού δυνάμεων και πολέμου. Είναι μέσα σε αυτό το πλαίσιο που ο Φουκώ θα προβεί στην αντιστροφή του σχήματος Κλαούζεβιτς και θα μιλήσει για την πολιτική ως συνέχιση του πολέμου.¹⁷ Η θέση αυτή, με διαφορετικό πλαίσιο αναφοράς, θα διατυπωθεί και από τον Βιριλιό: «η πολιτική είναι, πρώτα και κύρια, η πόλη», όμως «η πόλη είναι *αποτέλεσμα* του πολέμου ή, τουλάχιστον, της προετοιμασίας για πόλεμο».¹⁸

Αυτή η διπλή κίνηση, μετατόπιση και μετάβαση, στους κόλπους και επί ωφελεία του Πολιτικού, συνιστά μία απόπειρα να προσδιοριστεί κάποια ελάχιστη, έστω, αναλυτική συνοχή και ερμηνευτική ιεράρχηση ανάμεσα στη δημοκρατία, την πολιτική, την εξουσία, και το «διπλό» τους, τον πόλεμο.¹⁹ Στις

17. Βλ. Μισέλ Φουκώ, *Για την Υπεράσπιση της Κοινωνίας*, εκδ. Ψυχογιός, Αθήνα 2002, σ. 32 κ.ε., 63 κ.ε.

18. Π. Βιριλιό, *Καθαρός Πόλεμος*, ό.π., σ. 9, 11 (η υπογράμμιση δική μας).

19. Αναφερόμενος στην ανάγκη της νεωτερικής εξουσίας για την «ακεραιότητα» του συνόρου –εννοούμενο ως «αμυντικό κλείσιμο των νόμιμων επικρατειών», αλλά, συγχρόνως, και ως «αφετηρία ανατροπής-επέκτασής τους»– ο Κ. Τσουκαλάς θα συσχετίσει τη *στρατηγική* με την *πολιτική*, διευκρινίζοντας ότι η συσχέτιση αυτή έχει να κάνει με τη φύση της πολιτικής και όχι με εκείνη του πολέμου (βλ. *Η Εξουσία ως Λαός και ως Έθνος...*, ό.π., σ. 158). Βεβαίως, αυτή η συσχέτιση, και υπ' αυτήν ακριβώς την οπτική, «δεν είναι κάτι ευθέως εντάξιμο στις εκλογικεύουσες φιλελεύθερες αξίες» (στο *ίδιο*). Όμως, στον βαθμό που οι εν λόγω φιλελεύθερες εκλογικεύσεις απώθησης της πολεμικής διάστασης του Πολιτικού συνιστούν και α-

ημέρες μας, αυτό το «διπλό» αποτελεί ίσως το κατ' εξοχήν όχημα, τον καθρέφτη της αναπαράστασης του πολιτικού στοιχείου εν γένει, μιας αναπαράστασης, όμως, αναπόφευκτα παραμορφωτικής. Και τούτο διότι ο πόλεμος, υπό τη σημερινή του μορφή ως «ιδεολογία του πολέμου»,²⁰ όπως κάθε ιδεολογία που «δεν έχει έξω-απ'-αυτήν»,²¹ αναπαριστά το Πολιτικό με το να κεφαλαιοποιεί, για λογαριασμό του και κατά τρόπο μοναδικό, την πανταχόθεν προβάλλουσα διάχυση και υπεροχή της ανασφάλειας επί της ασφάλειας: με το να κεφαλαιοποιεί, ως αποκλειστική, αυτοαναφορική και κλειστή ουσία του, την *υπεροχή* του *φόβου* μιας τυποποιημένα εξατομικεύουσας «κοινωνίας» *επί* της συλλογικής προσπάθειας για ορθολογική *τιθάσευση* των αξιακών και ψυχο-κοινωνικών όρων της ανθρώπινης ζωής. Αυτή η προσπάθεια, εξάλλου, αποτέλεσε και το παρηγορητικό αντιστάθμισμα στις εντροπίες της ανέλεγκτης, μέσα στον ατομικισμό της, μοίρας των μοντέρνων κοινωνιών.

Είναι μέσα σε αυτό ακριβώς το ιδεολογικό σκηνικό που ο τρέχων λόγος, «δικός μας» ή «των άλλων», διαλύει την όποια ερμηνευτική συνοχή ανάμεσα στις έννοιες της δημοκρατίας, της πολιτικής, της εξουσίας, του πολέμου, ως έννοιες για τον προσδιορισμό μιας ενότητας στο Πολιτικό: στον λόγο αυτό, η δημοκρατία, εάν και στον βαθμό που θεματοποιείται, παρουσιάζεται, στην καλύτερη περίπτωση, ως αυταπόδεικτος και μη επίμαχος, καθότι τεχνικός, τρόπος διαδικαστικού-εργαλειακού χειρισμού ενός θεσμολογικά φενακιομένου πολιτικού γίνεσθαι, ενώ το πεδίο του πολιτικού εκκενώνεται, από τη στιγμή που ο πόλεμος αποσυνδέεται από την εξουσία και προβάλλει ως μία πραγματικότητα «για τον εαυτόν της», πραγματοποιημένος μέσα στις μιντιακές θεαματικές τεχνικές, προς τέρψιν ενός κορεσμένου, εξεικονισμένου, εκτοπισμένου από την πολιτική και φοβικά καθηλωμένου κοινού.

3. Ο ΣΥΜΒΟΛΑΪΚΟΣ ΦΟΒΟΣ ΚΑΙ Η ΜΕΤΑΜΟΡΦΩΣΗ ΤΟΥ

Στο πλαίσιο αυτό, βρίσκει τη θέση της η υπόθεση που διατυπώθηκε για τον πολιτικοποιημένο φόβο, για τον φόβο ως μία συνθήκη συγκρότησης της δη-

πώθηση του δικού τους ιδεολογικού χαρακτήρα, μπορούμε να αποδεχθούμε, με ισότιμη ιδεολογική διάθεση, και την ακόλουθη «εσχατολογική» απόφαση: «μια πολιτική η οποία δεν είναι νοητό να συμπεριλάβει στις ανεκτές παραμέτρους δράσης της τη σύγκρουση και τον πόλεμο δεν είναι πολιτική» (στο ίδιο).

20. Βλ. Παναγιώτη Παναγιωτόπουλος, «Κοινωνίες Ελέγχου...», *ό.π.*, σ. 79.

21. Λουί Αλτουσέρ, *Θέσεις*, *ό.π.*, σ. 111.

μοκρατίας. Οι καταβολές αυτής της υπόθεσης ανάγονται στο έργο των στοχαστών του κοινωνικού συμβολαίου. Κατά τον Χομπς, ο φόβος, εν γένει, είναι «η αποστροφή σε συνδυασμό με την αναμονή μιας βλάβης που θα προκληθεί από το αντικείμενό της».²² Εμπνεόμενος από την αντίληψη του Αυγουστίνου περί της ανθρώπινης φύσης, περιγράφει τον ανθρώπινο βίο, στη φυσική, προ-κοινωνική και προ-πολιτική του κατάσταση, ως έναν βίο «μοναχικό, ενδεή, βρωμερό, κτηνώδη και βραχύ», όπου «μόνο το υπέρτατο κακό έχει θέση, δηλαδή ο *διαρκής φόβος* και ο κίνδυνος του βίαιου θανάτου».²³ Για τον Χομπς, «γενεσιουργός αιτία των μεγάλων και ανθεκτικών κοινωνιών δεν πρέπει να υπήρξε η αμοιβαία συμπάθεια των ανθρώπων, αλλά ο αμοιβαίος φόβος».²⁴ Πρόκειται για την κατάσταση του *bellum omnium contra omnes*, του *homo homini lupus*, μία κατάσταση γενικευμένης, καταλυτικής και μοιραίας ανασφάλειας, όπου κυβερνούν τα αποχαλινωμένα πάθη του ανθρώπου και η γυμνή του δύναμη.

Λίγες δεκαετίες αργότερα, ο Λοκ περιγράφει μία φυσική κατάσταση στην οποία ο άνθρωπος δεν μπορεί να απολαύσει το δικαίωμά του να είναι κύριος του προσώπου και των υπάρχόντων του, δεν μπορεί να απολαμβάνει την όποια «ιδιοκτησία» του, αφού η κατάσταση αυτή είναι «πολύ επισφαλής, πολύ παρακινδυνευμένη», λόγω της μόνιμης έκθεσης των φυσικών δικαιωμάτων του ανθρώπου στις «εισβολές των άλλων». Ο Λοκ διαφοροποιείται μεν από τον Χομπς, κάνοντας διάκριση ανάμεσα στη φυσική κατάσταση και στην κατάσταση πολέμου, όμως συμφωνεί ότι οι άνθρωποι εγκαταλείπουν τη φυσική τους κατάσταση και εισέρχονται στην κοινωνία προκειμένου να αποφύγουν τον πόλεμο, στον οποίον «μπορεί να καταλήξει και η *παραμικρή διαφορά*, όταν δεν υπάρχει *εξουσία* για να επιλύει τις διαφορές των αντιδίκων».²⁵ Έναν αιώνα μετά τον *Λεβιάθαν*, ο Ρουσσώ ορίζει αυτήν την προ-πολιτική συνθήκη του ανθρώπου ως έναν τρόπο ζωής κυριαρχούμενο από την αβεβαιοτητα και την ανασφάλεια, ως μία «πρωτόγονη κατάσταση» μέσα στην οποία «το ανθρώπινο γένος θα είχε εκλείψει αν δεν άλλαξε τον τρόπο διαβίω-

22. Τόμας Χομπς, *Λεβιάθαν*, εκδ. Γνώση, Αθήνα 1989. σ. 126.

23. Στο *ίδιο*, σ. 196. Περικλής Σ. Βαλλιάνος, «Ο πόλεμος ως ηθικό πρόβλημα: Μία σύνομη αναφορά στις φιλοσοφικές πηγές», *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, τχ. 25, 2005, σ. 87-88.

24. *De Cive*, I, 2, όπως παρατίθεται από τον Αιμίλιο Μεταξόπουλο στα «Εισαγωγικά» του στον *Λεβιάθαν* (στο *ίδιο*, σ. 49).

25. Τζων Λοκ, *Δεύτερη Πραγματεία περί Κυβερνήσεως*, εκδ. Γνώση, Αθήνα 1990, σ. 179 και σ. 96-97 (η υπογράμμιση δική μας).

σής του». Απέναντι στην κατάσταση αυτή, ο Ρουσοώ δίνει ένα πρώτο περιγράμμα για το δικό του κοινωνικό συμβόλαιο, ως «μία μορφή συνένωσης που θα υπερασπίζεται και θα προστατεύει με όλη τη δύναμη [...] το πρόσωπο και τα αγαθά κάθε μέλους...».²⁶

Πρέπει, όμως, να επανέλθουμε στον Χομπς, σε μία ιδέα του που καθιστά ίσως τη σκέψη του και πάλι επίκαιρη σήμερα.²⁷ Για τον θεμελιωτή του συμβολαίου της «πολιτικής κοινότητας», ο φόβος δεν είναι μόνον το βασικό εκείνο κίνητρο που ωθεί στη δημιουργία αυτού του νέου μορφώματος εξουσίας – ανεξαρτήτως αν προέρχεται από θέσπιση ή από κατάκτηση. Απέναντι στον φόβο που γεννιέται από τη φυσική κατάσταση του ανθρώπου και το δίδυμό της, τον πάντοτε ενδεχόμενο ολικό πόλεμο, ο Χομπς θα ορθώσει έναν άλλον φόβο: τον *φόβο* που πρέπει να αισθάνεται ο άνθρωπος για την *εξουσία*, αυτήν την «ψυχή της πολιτικής κοινότητας».²⁸ Μέσα από αυτόν τον εξουσιαστικό αναδιπλασιασμό του φόβου, εκθειάζει την ανάγκη για μία «κοινή εξουσία ικανή να μας *φοβίζει*», για το «*φόβητρο* μιας εξαναγκαστικής εξουσίας», για μία «*δημόσια σπάθη*» στα χέρια εκείνων που ασκούν την εξουσία, και για μία «ορατή εξουσία που να *προκαλεί δέος*» και «να κατευθύνει τις πράξεις των ανθρώπων».²⁹ Δεν είναι έτσι τυχαίο το ότι ο Φουκώ βλέπει στο κοινωνικό συμβόλαιο το προϊόν μιας έμφροβης βούλησης των υπηκόων και θεωρεί τη βούληση αυτή ως θεμέλιο των θεωριών περί κυριαρχίας.³⁰

Όταν, λοιπόν, αναφερόμαστε εδώ στον φόβο, αυτός νοείται σε αυτήν τη διττή του διάσταση: αφενός, το «να έχει φόβο» κανείς για τον άλλον-εκτός-του-εαυτού του –φόβο που δικαιώνει την εγκαθίδρυση μιας εξουσίας πάνω από το εαυτό και το άλλο– και, αφετέρου, το «να εκφοβίζεται», να τρομάζει και να καταπτοείται από αυτήν την εξουσία, η οποία έχει δικαίωμα και υποχρέωση να τον γεμίζει με φόβο, υποτάσσοντάς τον στη δύναμή της και στην αυθεντική της βούληση. Με τη διπλή αυτή λειτουργία του, ο πολιτικοποι-

26. Ζαν-Ζακ Ρουσοώ, *Το Κοινωνικό Συμβόλαιο*, εκδ. Πόλις, Αθήνα 2004, σ. 60-61, 83 (η υπογράμμιση δική μας).

27. Ο Παναγής Παναγιωτόπουλος θα μιλήσει για μία ανάγκη «να προστρέξουμε εκ νέου στο χομπσιανό συμβόλαιο για να κατανοήσουμε τα νέα δεδομένα» (βλ. «Κοινωνίες Ελέγχου...», *ό.π.*, σ. 74). Ο Κ. Τσουκαλάς θα χαρακτηρίσει ως «προ-λεβιαθανική» τη λογική που διέπει σήμερα το διεθνές σύστημα (βλ. «Πόλεμοι και Κυριαρχία στη νέα Χιλιετία», *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, τχ. 24, 2004, σ. 12-13).

28. Τόμας Χομπς, *Λεβιάθαν*, *ό.π.*, σ. 267, 387.

29. Στο ίδιο, σ. 197, 206, 237, 240.

30. Βλ. Μισέλ Φουκώ, *Για την Υπεράσπιση της Κοινωνίας*, *ό.π.*, σ. 122, 123, 126.

μένος φόβος κατέχει στρατηγική θέση στην πειθάρχηση και τη «συνοχή» των κοινωνιών, διασφαλίζοντας τη νομιμότητα της εξουσίας ως της μόνης βαθμίδας που δικαιούται να επιβάλλει στο εσωτερικό τους «την τήρηση του “νόμου και της τάξης”...». ³¹ Στο πλαίσιο αυτό, η δημοκρατία, υπό την εκδοχή της ως διακυβεύματος *per se* μέσα στους πολιτικούς αγώνες, θα μπορούσε να είναι η διεκδίκηση και ο τόπος μιας ισορροπίας –σίγουρα ασταθούς, εύθραυστης και προσωρινής– ανάμεσα στην υποταγή και την ανεξαρτησία, ανάμεσα στους πειθαρχικούς εξαναγκασμούς και την κυριαρχία –τους δύο αυτούς πόλους που, κατά τον Φουκώ, από τον 19ο αιώνα μέχρι και τις μέρες μας, προσδιορίζουν και το πεδίο *άσκησης* της εξουσίας.³²

Σήμερα, ιδιαίτερα δε μετά την πραγμάτωση του ωραιότερου, κατά Στοκχάουζεν, έργου τέχνης –του χτυπήματος της «11/9» στους Δίδυμους Πύργους– αυτή η «ορθολογική» πολιτικοποίηση του φόβου μεταλλάσσεται σε λογικά ασυνάρτητο και ακαθήλωτο τρόμο. Έναν τρόμο, ο οποίος έρχεται από κρατικά και άλλα μορφώματα άσκησης ή διεκδίκησης μιας δύναμης καθολικής και αδιαμεσολάβητα βίαιης επιβολής, και που λειτουργεί σαν καλειδοσκοπιο ενός μοιραίου κόσμου, στον φακό του οποίου αντιμετατίθενται ο φαύλος κύκλος του συντριπτικού δέους (το περίφημο «Σοκ και Δέος»), η διαρκής, σχεδόν εγγενής επισφάλεια, η αναδίπλωση στον εαυτό και η αναζήτηση μιας πανίσχυρης δύναμης προστασίας, με τίμημα ακόμη και την απόλυτη και οριστική υποταγή.³³ Μοιάζει σαν οι κοινωνίες να επιστρέφουν στην κατάσταση του «πολέμου των πάντων κατά πάντων», με τη διαφορά ότι, τώρα, ο Λεβιάθαν δεν παράγει παρά τρόμο –δηλαδή το δέος μπροστά στη γυμνή δύναμη της εξουσιαστικής επιβολής, χωρίς όμως την ασφάλεια που αποτελεί και τον νόμιμο λόγο αυτού του δέους. Με τους όρους του Ετιέν Μπαλιμπάρ, «η μείζων μορφή ανασφάλειας» είναι πλέον «αυτή η γενίκευση

31. Η διατύπωση είναι του Γιούργκεν Χάμπερμας, ο οποίος, μέσα από μία δικαιοκίνη-φιλοσοφική προσέγγιση, θεωρεί ότι η «αντικειμενικά αποδεδειγμένη αυτονομία της κρατικής εξουσίας» που «καλύπτει» νομικά το «καθεστώς κυριαρχίας», είναι συνυφασμένη με την ικανότητά της να εγκυβερνά ακριβώς το καθεστώς του νόμου και της τάξης (βλ. *Ο Μεταεθνικός Αστερισμός*, εκδ. Πόλις, Αθήνα 2003, σ. 99 – η υπογράμμιση δική μας).

32. Βλ. Μισέλ Φουκώ, *Για την Υπεράσπιση της Κοινωνίας*, ό.π., σ. 56-57.

33. Κάνοντας μία διάκριση της περιόδου μετά το 1990, σε μία φάση πριν και μία μετά την «11/9», ο Π. Παναγιωτόπουλος μιλάει για τον φόβο που εμφωλεύει στη δεύτερη αυτή φάση, ως ένα «πολιτικό συναίσθημα» το οποίο προκαλείται στην «ατομικιστική μοναχικότητα» από την «αίσθηση απειλής» και που, με τη σειρά του, «οδηγεί σε μία παλινδρομική κίνηση προς πρωταρχικές μορφές προστασίας και συλλογικής επανένωσης» (βλ. «Κοινωνίες Ελέγχου...», ό.π., σ. 73).

και αυτή η κοινότητα του διαφαινόμενου καταστροφισμού, ο οποίος κάνει τα όρια των “εποχών” και “περιοδών” πολέμου και ειρήνης να συγχέονται ακόμην περισσότερο». Ο Μπαλιμπάρ μιλά για την κρατική εξουσία ως έναν «μηχανισμό διοικητικό, αστυνομικό και δικαστικό προορισμένο να προστατεύει ένα μέρος του πληθυσμού επαυξάνοντας όμως τους κινδύνους για ένα άλλο τμήμα του πληθυσμού, χωρίς να είναι δυνατόν η οριοθετική γραμμή ανάμεσα [...] στους δύο πληθυσμούς να μπορεί να χαραχθεί ευκρινώς, εκεί ακριβώς που θα έπρεπε».³⁴

Μία προϊούσα, όσο και «αδιάφορη», εξοικείωση και ενσωμάτωση των κοινωνιών σε αυτόν τον τρομοκρατικό φόβο, υπονομεύει τα ορθολογικά, αντι-δεδεικταίμονικά σχήματα γνωστικής οικειώσης και εννοιοθέτησης του Πολιτικού,³⁵ επιφέροντας μία κατάσταση «νοητικής αποσταθεροποίησης», «πνευματικής και ηθικής ανασφάλειας σε μαζική κλίμακα»,³⁶ στους κόλπους της οποίας η ιδέα και η έννοια της δημοκρατίας θα συνδεθεί ή, καλύτερα, θα αφομοιωθεί στον φόβο και τον τρόμο κατά τρόπο ευθύ και βίαιο. Όμως, αυτή η αφομοίωση έχει ένα «πριν», μία σχετικά πρόσφατη διαδικασία γένεσής της: την ίδια στιγμή που το ευγενές δίκιο της την οδηγεί στην περιφανή της νίκη επί του βάρβαρου αντιπάλου της, του ολοκληρωτισμού, η δημοκρατία, παγκοσμιοποιούμενη, αρχίζει να «κυκλοφορεί ακριβώς όπως οποιοδήποτε [...] προϊόν, όπως το πετρέλαιο ή τα κεφάλαια».³⁷ Έτσι, καθίσταται ένα εργαλειώδες στοιχείο και, ως τέτοιο, ένα εξάρτημα συναρμολογημένο στη μηχανή του «ελεύθερου κόσμου»: είναι ο κόσμος ο οποίος, με τη δύναμη της δημοκρατίας «του», κέρδισε τον πόλεμο εναντίον του «κόσμου της δουλείας», αξιώνοντας στο εξής η νίκη του αυτή να επενδυθεί σε μία *summa protestas*, σε μία παγκόσμια ηγεμονία έναντι παντός τμήματος, καθότι απαλ-

34. Ετιέν Μπαλιμπάρ, *Τα Όρια της Δημοκρατίας*, εκδ. Ο Πολίτης, Αθήνα 1993, σ. 88, 72.

35. Δύο χρόνια μετά τις επιθέσεις στους «Πύργους», ο καθολικός Βιριλιό θα μιλήσει για «...πράξεις που έμελλε να γίνουν αντιληπτές ΣΑΝ “ΕΚΔΗΛΩΣΕΙΣ ΘΕΙΚΗΣ ΟΡΙΓΗΣ”, όπως ακριβώς οποιαδήποτε φυσική καταστροφή...» (βλ. *Αυτό που έρχεται*, εκδ. Νησίδες, Σκόπελος-Θεσσαλονίκη 2004, σ. 51).

36. Jean Baudrillard, *Power Inferno...*, ό.π., σ. 59, και Ετιέν Μπαλιμπάρ, *Τα Όρια της Δημοκρατίας*, ό.π., σ. 64.

37. Jean Baudrillard, *Power Inferno...*, ό.π., σ. 66. Σε μία πιο θέσμια προσέγγιση: «...η φιλελεύθερη δημοκρατική οικουμένη δεν μπορεί πλέον να αυτονομιοποιείται στο πλαίσιο μιας συνεχούς σύγκρισης με το ανταγωνιστικό σύστημα που πρόβευαν οι “αντίπαλοι της ελευθερίας”, αλλά ταυτίζεται με τους απόλυτους και μη διαπραγματεύσιμους όρους που επιβάλλονται από το μοναδικό πλέον πρότυπο κοινωνικο-πολιτικής οργάνωσης» (Κ. Τσουκαλάς, «Πόλεμοι και Κυριαρχία...», ό.π., σ. 34-35).

λαγμένη από ηθικούς ενδοιασμούς ως προς την ιστορική νομοτέλεια της κα-
τίχυσής της.

4. ΕΝΑ ΑΠΟΛΥΤΟ ΚΡΑΤΟΣ ΓΙΑ ΕΝΑΝ ΑΠΟΛΥΤΟ ΕΧΘΡΟ

Σε ένα τέτοιο πλαίσιο, η δημοκρατία, και πριν ακόμη από την «11/9», αλλο-
τριώνεται στη μορφή ενός απειλητικού και συνάμα απειλούμενου παιχνιδι-
ού, μέσα στην κατακλυσμιαία και αποκαλυπτική εικόνα της «σύγκρουσης
των πολιτισμών». Στους κόλπους αυτής της σύγκρουσης, ο τρόμος είναι ο
αφανής σκηνοθέτης ενός «άμορφου πολέμου», ενός πολέμου χωρίς εμφανή,
διακριτό και σαφώς καθορισμένο εχθρό,³⁸ του οποίου το μόνο κριτήριο αλή-
θειας είναι το κριτήριο των όπλων. Στον πόλεμο αυτό, η δημοκρατία δεν
μπορεί πλέον να είναι μία μακάρια μορφή κανονιστικής και έλλογης οριοθέ-
τησης των πολιτικών αγώνων: είτε ως μία από τις ενδεδειγμένες ενσαρκώσεις
των υπέρτερων «τεχνολογιών» του ολοκληρωμένου και εντελούς δυτικού
πολιτισμού, ο οποίος, για να υπερασπίσει την πολύτιμη ουσία του, οφείλει
να *επιβληθεί*, ακόμη και με τη γυμνή-ένοπλη δύναμή του, είτε ως σύμβολο
που συμπυκνώνει μία δεσποτική ανωτερότητα και πρέπει γι' αυτό εξίσου βί-
αια να *καταστραφεί*, η δημοκρατία μεταμορφώνεται σε εναλλάξιμο όπλο στα
χέρια των πολεμιστών του καλού και του κακού. Καθίσταται έτσι μία «ανε-
παίσθητα» στρατιωτικοποιημένη δημοκρατία που ρίχνεται, εκούσα-άκουσα,
στην κόλαση του τρομοκρατικού φόβου.

Αυτή η εξέλιξη, όμως, συντελείται στους κόλπους ενός ευρύτερου μετα-
σχηματισμού του κοινωνικού και πολιτικού πεδίου. Είναι περισσότερο από
δύο δεκαετίες τώρα που ο Βιρλιό έχει μιλήσει για μία «πολεμική κοινωνία»
στις ΗΠΑ και την τότε ΕΣΣΔ και για έναν μιλιταρισμό με φορέα του μία στρα-
τιωτική τάξη η οποία, πέρα και πάνω από τις θεσμικές και έννομες διαρρυθ-
μίσεις άσκησης της διακυβέρνησης στο όνομα του συλλογικού συμφέροντος
των πολιτών, είναι ο πραγματικός κάτοχος της εξουσίας, έχοντας μεταμορ-
φωθεί σε εσωτερική υπεραστυνομία. Αναπτύσσοντας τη θέση του για την *ε-
πιμελητεία*, ως διαδικασία μέσω της οποίας «το δυναμικό του έθνους μεταβι-
βάζεται τις ένοπλες δυνάμεις του», προχωρά ακόμη περισσότερο: αναλύει
αυτό που αποκαλεί «καθαρό πόλεμο», ως έναν πόλεμο ο οποίος προετοιμά-

38. Βλ. Πωλ Βιρλιό, *Καθαρός Πόλεμος*, ό.π., σ. 179. Πρβλ. Κ. Τσουκαλάς, «...ο νέος α-
πειλητικός πόλεμος εμφανίζεται μυστικός, ανώνυμος, κρυφός και απρόβλεπτος» (βλ. «Πόλε-
μοι και Κυριαρχία...», ό.π., σ. 49).

ζεται εις το διηνεκές από ένα «καθαρό κράτος», ένα «απόλυτο κράτος», και ο οποίος οδηγεί σε μία «στρατιωτική κοινωνία», μία «κοινωνία εθνικής ασφάλειας», αποικιοποιημένη εκ των ένδον από τις στρατιωτικές της δυνάμεις.³⁹

Λίγο ενδιαφέρει εδώ το ότι ο Βιριλιό εκφέρει αυτόν τον λόγο με αφορμή το κυρίαρχο δόγμα εκείνης της εποχής, το δόγμα της πυρηνικής αποτροπής. Αρκεί να κοιτάξει κανείς αυτό που συνέβη στη Νέα Ορλεάνη με τον τυφώνα «Κατρίνα», για να συλλάβει δια μιας την πραγματικότητα μιας στρατιωτικής κοινωνίας και της εσωτερικής της αποικιοποίησης. Εξάλλου, ο Βιριλιό δεν ήταν μόνος. Λίγα χρόνια πριν, ο Φουκώ έθετε το ζήτημα της γένεσης του «απόλυτου κράτους», αυτού του σύγχρονου ιστορικού μορφώματος που είναι το «καθολικό, πλήρες και έμπλεον σχήμα του κράτους επί του παρόντος». Επιπρόσθετα, ο Φουκώ μας προτείνει να σκεφτούμε τον πόλεμο, όχι σαν μία πραγματική μάχη, αλλά σαν έναν τρόπο προετοιμασίας της –προλέγοντας έτσι τη θέση του Βιριλιό περί επιμελητείας–, και αναρωτιέται για το κατά πόσο θα πρέπει να εντοπίσουμε και πάλι τον λόγο των πολιτικών αγώνων στο «απροσδιόριστο υπόβαθρο του πολέμου και της επιβολής», διατυπώνοντας την ιδέα ότι «η πολιτική τάξη πραγμάτων είναι κατ' ουσίαν μία τάξη μάχης».⁴⁰

Μετά τον Σεπτέμβριο του 2001, η Susan Buck Morss θα χαρακτηρίσει τη ΗΠΑ σαν μία χώρα κομμμένη στα δύο –αυτός ο διχασμός που κατατρώχει την ιδεολογία της δημοκρατίας από τότε που ο Τοκβίλ εντόπισε ένα ρήγμα ανάμεσα στην «πραγματική» και τη «νόμιμη» χώρα. Η Morss μιλάει για ένα ελεύθερο έθνος πολιτών που μετέχει της δημοκρατικής παράδοσης και για ένα αντιδημοκρατικό κράτος, το οποίο αξιώνει «να έχει την απόλυτη εξουσία του πάνω στους πολίτες» και είναι συνυφασμένο με ένα «καθεστώς εθνικής ασφάλειας». Στο εσωτερικό αυτού του καθεστώτος-«πολεμικής μηχανής», εγκαθιδρύεται «μία ανεξέλεγκτη ζώνη δύναμης, βαρβαρικής και βίαιης [...] προκειμένου να πολεμήσει έναν “εχθρό” ο οποίος απειλεί την κυριαρχία» του κράτους –αυτού του κράτους που, κατά την αμερικανίδα φιλόσοφο, ακριβώς ως κυρίαρχο, «είναι πάντα κάτι παραπάνω από δημοκρατία...».⁴¹

39. Πωλ Βιριλιό, *Καθαρός Πόλεμος*, ό.π., passim.

40. Βλ. Michel Foucault, *Για την υπεράσπιση της κοινωνίας*, ό.π., σ. 119, 203, 277, 278, 326.

41. Βλ. Susan Buck Morss, *Πέρα από τον Τρόμο...*, ό.π., σ. 44-48. Είναι προφανές ότι η Morss ορίζει αντικριστά τα ζεύγη έθνος-δημοκρατία/κρατική κυριαρχία-εξουσία και αποδέχεται ως αναπόφευκτη αυτήν την «περίσσεια» βαρβαρότητας της (κρατικής) κυριαρχίας έναντι της δημοκρατίας, επειδή δεν αποδέχεται την προβληματική που ορίζει το έθνος ως τον ενεργό

Αυτή η έννοια γένους, ο απροσδιόριστος, ωσάν πρισματικός, εχθρός και ο πάνδημος φόβος που η απειλητική και πολύμορφη εικόνα του απλώνεται πάνω από τις κοινωνίες, κάνουν μάταια την προσδοκία για έναν αρμονικό κοινωνικό βίο, ελέω του «τέλους της ιστορίας και της πολιτικής». Αντιθέτως, ξαναφέρνουν στο προσκήνιο κάποιες θεωρήσεις της πολιτικής και της εξουσίας, λησμονημένες, ίσως απωθημένες και μάλλον ενοχλητικές για τα τυπολογικά, θέσμια και πολιτισμένα ειωθότα περί δημοκρατίας και προόδου της ανθρωπότητας. Υπερβαίνοντας αυτά τα πλαίσια, ο Μαρκούζε, στις αρχές της δεκαετίας του 1960, θα μιλήσει για την πολιτική κατασκευή ενός «εσωτερικού εχθρού», που εκπληρώνει ζωτικές λειτουργίες στη διαδικασία ενσωμάτωσης και συνοχής των προηγμένων βιομηχανικών κοινωνιών.⁴²

Σήμερα, όμως, «η αποεδαφικοποιημένη [...] εξουσία καθιστά όλο και δυσκολότερο να διακρίνει κανείς ανάμεσα στο “έξω” και στο “μέσα”...»,⁴³ κατά τρόπο ώστε, η ιδέα ενός εχθρού και του φόβου που ο ίδιος ή η εξόντωσή του προκαλούν, να απαιτούν μία περισσότερο αφαιρετική, ενδεχομένως δε και φορμαλιστική εννοιολογική τοποθέτησή τους, ισοδύναμη και ισότιμη προς την αφηρημένη τους παράσταση. Έτσι, καθίσταται σήμερα και πάλι επίκαιρη η φορμαλιστική, υπαρξιακή σκέψη του «ολοκληρωτικού» Καρλ Σμιτ. Σε μια εποχή ανατροπής πολλών «οριστικών» αξιών και σχημάτων σκέψης, στις αρχές της δεκαετίας του 1930, αναζητά ένα μοναδικό και «ιδιαιτερο κριτήριο» που θα του παράσχει τον «εννοιακό προσδιορισμό» του Πολιτικού και θεωρεί ότι αυτό το κριτήριο έγκειται στην «τελική διάκριση» ανάμεσα σε «φίλο» και «εχθρό». Πρόκειται για μία διάκριση στην οποία μπορεί να αναχθούν τα πολιτικά κίνητρα και οι πολιτικές πράξεις, μία διάκριση η οποία «έχει το νό-

---

γό, θεμελιώδη πυρήνα του κράτους, ως το ίδιο «το κράτος τη στιγμή που γεννιέται» (βλ. Μισέλ Φουκώ, *Για την υπεράσπιση της κοινωνίας*, ό.π., σ. 273 κ.ε.). Το πρόβλημα βεβαίως είναι ότι, με τον τρόπο αυτό, η έννομη θεμελίωση της κρατικής κυριαρχίας καθίσταται δυσχερής, στον βαθμό που ο νόμιμος λόγος της, η λαϊκή κυριαρχία των υπηκόων της, εκτοπίζεται στον χώρο ενός άυλου-ιδεατού έθνους, το οποίο φαίνεται να συγκροτείται εκτός των θεσμών της «απόλυτης εξουσίας» του «αντιδημοκρατικού κράτους». Προβλήματα επίσης εγείρονται για το αν το «αντιδημοκρατικό κράτος» ταυτίζεται με αυτό το «καθεστώς εθνικής ασφάλειας», σε βαθμό που να στερείται της νομιμότητάς του ως «κράτος δικαίου». Σε ό,τι αφορά τη γενικότερη προβληματική για τη θεμελίωση της ολοποικτικής ιδέας του έθνους στις ανάγκες ενότητας της ατομικά έκκεντρης φιλελεύθερης εξουσίας, βλ. Κ. Τσουκαλάς, *Η εξουσία ως λαός και ως έθνος...*, ό.π., μέρος δεύτερο, κεφ. 4ο, 6ο.

42. Herbert Marcuse, *Ο Μονοδιάστατος Άνθρωπος*, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα 1971, σ. 75 κ.ε.

43. Κ. Τσουκαλάς, «Πόλεμοι και Κυριαρχία...», ό.π., σ. 42.

μα ότι χαρακτηρίζει τον ακραίο βαθμό έντασης μιας σύνδεσης ή διαχώρισης», μία διάκριση καθαρά υπαρξιακή, μη κανονιστική και μη πνευματική, αφού «ο εχθρός είναι ακριβώς ο άλλος, ο ξένος, και αρκεί για τον προσδιορισμό της ουσίας του το ότι είναι, με ένα ιδιαίτερος έντονο νόημα, υπαρξιακά κάτι άλλο και ξένο», το οποίο συνιστά εν δυνάμει μία υπαρξιακή άρνηση του τρόπου ζωής, της μορφής ύπαρξης του εαυτού.⁴⁴ Για τον Σμιτ, η τελική και «καθοριστική κατάταξη» των ανθρώπων είναι αυτή που προσανατολίζεται στην «κρίσιμη κατάσταση», δηλαδή, στην πραγματική δυνατότητα σύγκρουσης με τη «μαχόμενη ολότητα» που είναι ο εχθρός-πολέμιος. Ως τέτοια, η κατάταξη αυτή δεν μπορεί παρά να ανήκει στην «καθοριστική πολιτική ενότητα» Κράτος που, ως «κυρίαρχη», αποφασίζει κατ' αποκλειστικότητα για το αν υπάρχει η κρίσιμη κατάσταση, «ακόμη και όταν αυτή είναι η κατάσταση εκτάκτου ανάγκης. Αυτή η αποκλειστική αρμοδιότητα του Πολιτικού, δεν αποτελεί παρά τη συνέπεια του δικαιώματος του κράτους να ορίζει αυθεντικά και από μόνο του τον εσωτερικό εχθρό, αφού είναι αυτός ο οποίος θέτει υπό αμφισβήτηση την «κανονική κατάσταση» που το κράτος πέτυχε να εγκαθιδρύσει στο εσωτερικό του, μέσω της ασφάλειας και της τάξης.⁴⁵

Τριάντα χρόνια αργότερα, ο Σμιτ, αναλύοντας τα δόγματα του Λένιν και του Μάο για το αντάρτικο, θα μιλήσει για μία ριζική μεταβολή που συντελείται κυρίως στη μεταπολεμική εποχή: η ανθρωπότητα έχει περάσει από την κατάσταση του «ελεγχόμενου και περιφρουρημένου πολέμου» και της παραδοσιακής, σχετικής και συκρατημένης εχθρότητας—όπως αυτά αποτυπώνονται στο *jus publicum Europaeum*—σε μία κατάσταση απόλυτου πολέμου και αληθινής-απόλυτης εχθρότητας, «η οποία μέσω της τρομοκρατίας και της αντιτρομοκρατίας κορυφώνεται στην εξόντωση». Με τον τρόπο αυτό, «στον στενότερο χώρο της ανοιχτής τρομοκρατίας, επισυνάπτονται οι χώροι της ανασφάλειας, του φόβου και της γενικής δυσπιστίας...», καθώς «στον φάυλο κύκλο της τρομοκρατίας και της αντιτρομοκρατίας, οι τρόποι καταστολής του αντάρτικου αποτελούν απλώς αντανάκλαση του ίδιου του ανταρτοπολέμου...».⁴⁶

44. Καρλ Σμιτ, *Η Έννοια του Πολιτικού*, ό.π., σ. 45 κ.ε., 77. Για την προσέγγιση των αντιλήψεων του Σμιτ, την εποχή που αυτές διατυπώνονται, βλ. το δοκίμιο του Herbert Marcuse, «La transformation de la théorie bourgeoise de l'autorité en doctrine de l'Etat totalitaire (Sorel, Pareto)» (1936) στο, του ίδιου, *Pour une théorie critique de la société*, εκδ. Denoel/Gonthier, Παρίσι 1971, σ. 147-148.

45. Καρλ Σμιτ, *Η Έννοια του Πολιτικού*, ό.π., σ. 50, 57, 63, 72 κ.ε.

46. Carl Schmitt, *Η Θεωρία του Αντάρτη*, εκδ. Πλέθρον, Αθήνα 1990, σ. 13-16, 70, 85 κ.ε.

Πρόκειται ασφαλώς για μία σκοτεινή και καταστροφική θεώρηση του κόσμου, την εποχή του «απόλυτου» πυρηνικού όπλου. Όμως, για τον Σμιτ, ο μεγαλύτερος κίνδυνος δεν είναι η πιθανότητα υλικής καταστροφής αυτού του κόσμου: ο έσχατος κίνδυνος «συνίσταται στο αναπόφευκτο μιας ηθικής υποχρέωσης», που επιβάλλεται στους «υπερ-συμβατικούς» κατόχους του «υπερ-συμβατικού όπλου» και που τους αναγκάζει «να εξοντώσουν ηθικά τους άλλους» ενάντια στους οποίους στρέφουν το όπλο αυτό, «να χαρακτηρίσουν την αντίθετη πλευρά εγκληματική και απάνθρωπη στο σύνολό της, χωρίς καμία απολύτως αξία», να την κηρύξουν «εκτός νόμου» και «εκτός ανθρωπότητας», να την καταστρέψουν με κάθε τίμημα, ως εχθρό που απειλεί «ύψιστες αξίες για τις οποίες είναι γνωστό ότι κανένα τίμημα δεν είναι αρκετό».⁴⁷

5. «ΝΕΑ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ, ΝΕΑ ΚΑΘΗΚΟΝΤΑ»

Στον λόγο του Σμιτ απεικονίζεται αυτό που, από πολλές απόψεις, έμελλε να είναι η συνθήκη του σημερινού κόσμου, με την «ασύμμετρη απειλή» και τον ασύμμετρο τρόπο (ενός απόλυτου και πανταχού παρόντα εχθρού) να νομιμοποιούν ιδεολογικά, ως επιβεβλημένες εκ των πραγμάτων, μία «πολεμική επιφυλακή [...] αδέσμευτη αλλά και διαρκή» και μία συνεχή, κηρυγμένη ή λανθάνουσα, «έκτακτη συνθήκη»: πρόκειται, ίσως, για τη νέα «κοινωνία έκτακτης ανάγκης» και για τον μετασχηματισμό των δυτικών, ειδικότερα, δημοκρατιών σε «δημοκρατίες έκτακτης ανάγκης».⁴⁸ Σχολιάζοντας τον πίνακα του Blake «Ο Οριστής του Κόσμου», ο Α.-Ι.Δ. Μεταξάς θα μιλήσει για «...μία αίσθηση τεχνικής υπεροχής και διανοητικής υπεροψίας...» του «ηγεμονικού πολιτικού πολιτισμού», που οδηγεί σε έναν διαφοροτικά ολοκληρωτικό τεχνοτρονικό πόλεμο, μέσα στον οποίο «...ακόμα και η ηθική καταγγελία που ο στερνός λόγος των ερειπίων εκφέρει θα είναι εξ αντικειμένου αδύνατη».⁴⁹

Απέναντι στη νέα κατάσταση ενός ευδαίμονος, απαλλαγμένου ηθικών και ιδεολογικών καταναγκασμών ατομισμού των δυτικών κοινωνιών, που κυριαρχούνται από το «ego building» και από τη «λογική της ατομιστικής οικει-

47. Στο ίδιο, σ. 89. Βλ., επίσης, Καρλ Σμιτ, *Η Έννοια του Πολιτικού*, ό.π., σ. 85.

48. Βλ. Κ. Τσουκαλάς, «Πόλεμοι και Κυριαρχία...», ό.π., σ. 47 κ.ε., και Π. Παναγιωτόπουλος, «Κοινωνίες Ελέγχου...», ό.π., σ. 80.

49. Βλ. Α.-Ι.Δ. Μεταξάς, «Η Αποδυνάμωση των Βάθρων. Για έναν Πολιτισμό της Αμφισβήτησης», *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, τχ. 25, 2005, σ. 50, 53.

οποίησης των πάντων», αλλά και απέναντι στο ιδανικό της συλλογικής/ορθολογικής χειραφέτησης –που, με μοιραία καθυστέρηση, εγκολπώθηκαν οι άμοιροι «άλλοι» του πάλαι ποτέ Τρίτου Κόσμου–, ορθώνεται « το ανέφικτο μιας σταθερής παγκόσμιας τάξης, (και η) ανάγκη για μια έμπρακτη προσφυγή στη βία...»,⁵⁰ υπονομεύοντας «μεταπθικές»-υλιστικές βλέψεις και «προοδευτικά» πεπρωμένα απαλλαγής από την καθυστέρηση. Φαίνεται σαν ο σμηρινός κόσμος να επιβεβαιώνει τις «κινήσεις» του Χομπς στο «γλωσσικό παιχνίδι» της εποχής του: «η αξία ενός ανθρώπου είναι το ποσό που θα προσφερόταν για τη χρησιμοποίηση της ισχύος του» –«όποιος δεν είναι ανώτερος, δεν είναι υπέρτατος, δηλαδή δεν είναι κυρίαρχος»– «νόμος, ακριβέστερα, είναι τα λεγόμενα όποιου έχει το δικαίωμα να διατάζει τους άλλους».⁵¹ Είναι ένας κόσμος όπου, στη θέση της «ιστορίας χωρίς υποκείμενο», υποκαθίσταται η πυκνή εκτύλιξη των αλληλοαντακλώμενων πράξεων τρόμου των εχθρών.⁵² Είναι ο κόσμος των «εντατικών ροών, των αιωρούμενων κεφαλαίων, της κινητικότητας και της βεβιασμένης επιτάχυνσης», ο οποίος επιβάλλει «μια γενική αρχή αβεβαιότητας, που η τρομοκρατία τη μεταφράζει απλώς σε ολική ανασφάλεια», αναπαράγοντας έναν «τρόμο ήδη πανταχού παρόντα στη θεσμική, διανοητική και φυσική βία, σε ομοιοπαθητικές δόσεις».⁵³ Ίσως γι' αυτήν την ενσωματωμένη βία να μιλά ο Βιριλιό, όταν ισχυρίζεται ότι «είμαστε ήδη όλοι μας, χωρίς να το ξέρουμε, στρατιώτες με πολιτικά [...] που δεν αναγνωρίζουν το στρατιωτικοποιημένο κομμάτι της ταυτότητας, της συνειδησής τους».⁵⁴ Εξάλλου, η βία και το έγκλημα δεν αποτελούν πλέον αποκλειστικό προνόμιο των τυποποιημένων δαιμόνων του κακού, αλλά μπορεί να εμφανίζονται ως «παράπλευρες παραστάσεις» της ελευθερίας, όταν αυτή κατεβαίνει από το βάθρο του περίβλεπτου και αγνού ιδεώδους για να γίνει πειθήνια υπηρέτρια των αναγκών που ορίζουν οι αυθέντες του καλού: (διά στόματος Ντόναλντ Ράμσφελντ) «Η ελευθερία είναι αγάλινωτη. Οι ελεύθεροι άνθρωποι είναι ελεύθεροι να [...] διαπράττουν εγκλήματα και κακές πράξεις...».⁵⁵

50. Βλ. Ζιλ Λιποβέτοκι, *Το Λυκόφως του Καθίκοντος*, εκδ. Καστανιώτη, Αθήνα 1999, σ. 132 κ.ε., 172, 222, και Ετιέν Μπαλιμπάρ, *ό.π.*, σ. 57.

51. Τόμας Χομπς, *Λεβιάθαν*, *ό.π.*, σ. 159, 228, 262.

52. Βλ. Susan Buck Morss, *Πέρα από τον Τρόμο...*, *ό.π.*, σ. 43

53. Jean Baudrillard, *Power Inferno...*, *ό.π.*, σ. 34-35.

54. Π. Βιριλιό, *Καθαρός Πόλεμος*, *ό.π.*, σ. 25-26.

55. Η δόλωση αυτή του Ράμσφελντ έγινε στην εφημερίδα *The New York Times* την 18η Μαΐου 2003 και παρατίθεται από τον Πωλ Βιριλιό, στο βιβλίο του *Πανικόβλητη Πόλη* (*ό.π.*, σ. 85, η υπογράμμιση δική μας). Είναι σε αυτήν ακριβώς την αγάλινωτη-εγκληματική εκδοχή

Σήμερα, παραστάσεις σαν κι αυτήν, που κοσμούν πληθωρικά τον κυρίαρχο και ακραία εικονοποικτικό λόγο των απόλυτων εχθρών-«πριγκίπων του σκότους», παραπέμπουν στην ερεβώδη, αντιρασιοναλιστική σκέψη, σε εκείνον τον «οργανικιστικό μυστικισμό» των θεωρητικών του αντιδιαφωτισμού και της αντεπανάστασης, του de Maistre, του Bonald, του Burke.⁵⁶ Ένας τρόπος για να σταθούμε απέναντι στην αφόρητη βαρβαρότητα ενός τρόμου πολιτικοποιημένου και μιας δημοκρατίας ριζωμένης στην εξόντωση του άλλου, θα ήταν ίσως να συμφιλωθούμε ή ακόμη και να διεισδύσουμε στις έννοιες του αγώνα, της μάχης, του πολέμου. Τούτο σημαίνει ότι θα έπρεπε να θεωρήσουμε ξανά την πολιτική με τους όρους μιας εμπόλεμης εξουσίας και, συγχρόνως, να σκεφτούμε αυτήν την εξουσία ως «συμπύκνωση» ενός συσχετισμού δυνάμεων καθοριζόμενου από τους αγώνες στους κόλπους του Πολιτικού –οσοδήποτε άναρθροι, ασυνεχείς και ελλειπείς μπορεί να είναι σήμερα αυτοί οι αγώνες. Πρόκειται για μία διπλή κίνηση, που έχει επίσης έναν διπλό άξονα αναφοράς, στο επίπεδο του εθνικού και του παγκόσμιου, στην κρατική μορφή της εξουσίας και του πολιτικού και εκτός αυτής.

Μία τέτοια κίνηση, θα μπορούσε ενδεχομένως να αποδώσει και κάποιο μέτρο για το νόημα και την αξία του λόγου περί των ιδεών της ελευθερίας, της δικαιοσύνης, των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, της δημοκρατίας. Ένα μέτρο, πέρα από τον απολυτοποιημένο δικαιοκ και θεσμικό κώδικα τον οποίον έχει ορίσει για την ανάγνωση αυτών των ιδεών ο «υπερέχων» δυτικοκεντρικός λόγος και που, σήμερα, μετατρέπεται σε κώδικα πρακτικών για την οικουμενική εφαρμογή της γυμνής μονοπολικής κυριαρχίας, στο όνομα των δικαιωμάτων, της δημοκρατίας κλπ., προκαλώντας έτσι το μίσος της καταστροφής τους από τους «άλλους». Εξάλλου, η παραμονή σε ένα θεσμικό επί-

---

της ελευθερίας που ο Βιριλιό, αναφερόμενος στα «ΜΜΕ του μίσους», θα αντιτάξει ότι «η δημοκρατική ελευθερία έκφρασης σταματά στο χείλος του γκρεμού, στο κατώφλι της πρόσκλησης στη δολοφονία...» (*Η Διαδικασία της Σιωπής*, εκδ. Νησίδες, Σκόπελος χ.χ., σ. 57). Συγκεκριμένα, αυτή η αχαλίνωτη ελευθερία του Ράμοφελντ φέρνει στον νου την «ελευθερία της αγριότητας», την ελευθερία της «κατάκτησης και της διαρπαγής» που, κατά τον Φουκώ, χαρακτηρίζει την «ελεύθερη κοινωνία» των φράγκων-γερμανών πολεμιστών που εισβάλλουν και κατακτούν τη Γαλατία. Παραπέμποντας στο «πορτρέτο» του βαρβάρου του Νίτσε, ο Φουκώ μιλά για μία ελευθερία που «ισοδυναμεί με την αγριότητα, η οποία είναι αγάπη για την εξουσία και δεδηλωμένη απληστία [...] διαρκής επιθυμία καθυπόταξης» (*Για την Υπεράσπιση της Κοινωνίας*, ό.π., σ.185).

56. Βλ. Isaia Berlin, *Κόντρα στο Πεύμα*, ό.π., σ. 110 κ.ε., και Herbert Marcuse, «Contre-révolution et restauration» (1936) στο, του ίδιου, *Pour une théorie critique de la société*, ό.π., σ. 95-112.

πεδο πρόσληψης των ιδεών αυτών, ισοδυναμεί με τον κίνδυνο να ξεχάσουμε, ότι ένας θεσμός «...είναι μάλλον το προσωρινό αποτέλεσμα και το ριψοκινδύνευμα στρατηγικών της γλώσσας, οι οποίες υιοθετούνται μέσα και έξω από τον θεσμό».⁵⁷

Το να απολυτοποιήσουμε την εξουσία, τη μάχη, τον πόλεμο και να σχετικοποιήσουμε τα ιδεολογικά τους άλλοθι, σημαίνει, ίσως, να σεβαστούμε την άλω αυτών των ιδεών ως ιδεωδών, αφαιρώντας τους τον φετιχισμό που τους επιβάλλει η σύγκρουση έως θανάτου των απόλυτων εχθρών: σημαίνει, να προσχωρήσουμε σε μία «ηθική της συζήτησης», στηριγμένη στον «προσωπικό σκεπτικισμό», και να αποδεχθούμε γι' αυτά τα ιδεώδη ένα κριτήριο στα μέτρα του όπου γης ανθρώπου και, συνάμα, υπαρκτικά σκληρό, που λέει ότι «...από κάτι που δεν θεωρούμε απόλυτο δεν μπορούμε να απαιτούμε ούτε να μη μας "προδίδει" ούτε να μας απαντά σε όλα».⁵⁸ Αντιθέτως, η εξουσία και ο πόλεμος, και πόσο μάλλον η εμπόλεμη εξουσία, ποτέ δεν «πρόδωσαν» τίποτε και πάντοτε κατέχουν μία πλήρη αλήθεια, έτσι ώστε, όταν κάποιος τα απολυτοποιεί, να μην τα προδίδει και να δικαιούται να τους ζητάει απάντηση για όλα.

Κλείνοντας αυτό το άρθρο, θα θέλαμε να ελπίζουμε ότι έχει γίνει κατανοητή η αρχική αναφορά σε γλωσσικά παιχνίδια, σε λεκτικές κινήσεις και μάχη, στην αντιπαλότητα μέσα σε έναν αγώνα. Δεν ήταν παρά για να πάρουμε θέση, έστω, απέναντι σε αποφθέγματα του τύπου: "with us or against us", "the nation is under attack", "this is the first war of the 21st century", "freedom must prevail against evil" – και τα ισοδύναμά τους από την «άλλη πλευρά». Αλλά και για να προσπαθήσουμε να καταλάβουμε ένα άλλο απόφθεγμα που λέει ότι «*πολίτης είναι ο άνθρωπος που δεν φοβάται*».⁵⁹

57. Ζαν- Φρανσουά Λυοτάρ, *Η Μεταμοντέρνα Κατάσταση*, ό.π., σ. 61.

58. Α.- Ι. Δ. Μεταξάς, «Η Αποδυνάμωση των Βάθρων...», ό.π., σ. 45.

59. Πωλ Βιριλιό, *Καθαρός Πόλεμος*, ό.π., σ. 109.

Ο ΑΥΣΤΗΡΟΣ ΚΥΠΡΙΑΚΟΣ ΕΓΚΛΕΙΣΜΟΣ

Λάμπρος Φιλίππου*

Το κυπριακό ζήτημα εξετάζεται στη βάση ενός γενικού εγκλεισμού που δημιούργησε και συνεχίζει να συντηρεί το πολιτικό πρόβλημα. Αυτός ο εγκλεισμός εμφανίστηκε με την παράλληλη ανάπτυξη δύο κοινοτικών συστημάτων προσανατολισμού στον κόσμο που βρίσκονταν πάντοτε σε αντιπαλότητα καθώς και σε απομόνωση σε σχέση με τον τρόπο που ξένα προς αυτά συστήματα ανάλυσης υποδέχονταν τα ιστορικά γεγονότα. Έτσι, η προοπτική και η διαδικασία επίλυσης συνδέεται με το σπάσιμο αυτού του αυστηρού εγκλεισμού που είναι, μεταξύ άλλων, και η απόκτηση μιας πιο αναπτυγμένης και μεγεθυμένης συνείδησης.

---

1. ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Το πολιτικό ζήτημα στην Κύπρο χαρακτηρίζεται ως πρόβλημα που χρήζει επίλυσης. Αυτή η έννοια έχει κεντρική σημασία στην εξέλιξη της συνείδησης και στην ιστορία των ιδεών. Η έννοια του προβλήματος, όπως έχουν δείξει ο Heidegger και ο Popper, ο Derrida, ο Foucault και άλλοι, δημιουργεί την ανάγκη της ανταπόκρισης σε ένα σύνολο υποκειμένων. Αυτός ο ορισμός μας επιτρέπει να κινηθούμε μέσα και έξω από τη διαδικασία και συγκρότηση των ανταποκρίσεων μπροστά στις προκλήσεις που θέτουν διάφορα προβλήματα. Ας δούμε με συντομία τα δύο αυτά επίπεδα. Το πρόβλημα προβάλλει ως εξωτερική πρόκληση προς το στοχαζόμενο υποκείμενο καλώντας το να δώσει λύσεις. Με αυτόν τον τρόπο, το υποκείμενο είναι μπλεγμένο στη λογική μιας σειράς ερωτημάτων. Μέσα σε αυτή τη σειρά ερωτημάτων το υποκείμενο εξελίσσεται καθώς ενεργοποιείται σε αυτό ένας νέος τρόπος σκέψης που προσπαθεί να δώσει λύση ή να καταπιαστεί με κάτι το οποίο δεν το έχει απασχολήσει προηγουμένως. Αυτή είναι, με λίγα λόγια, η εσωτερική διαδικασία στην

* Ο Λάμπρος Φιλίππου είναι λέκτορας Φιλοσοφίας στο Τμήμα Πολιτικών και Κοινωνικών Επιστημών, Cyprus College.

οποία εγκλωβίζεται το υποκείμενο. Από την άλλη μεριά, η εξωτερική διαδικασία καταπιάνεται με τη φύση των αντιδράσεων αυτών καθώς και με τον χαρακτηρισμό φαινομένων ως προβλημάτων. Μήπως είναι όντως πρόβλημα αυτό που μας απασχολεί; Ακόμη, ποιοι είναι οι παράγοντες που καθορίζουν τη σύνθεση ενός προβλήματος, αποτελούμενη από θεωρητικούς λόγους και πρακτικές; Αυτό το δεύτερο επίπεδο είναι αυτό που ο ύστερος και παρεξηγημένος Foucault ονομάζει προβληματοποίηση.¹ Αυτό προϋποθέτει απόσυρση και αποστασιοποίηση της ίδιας της σκέψης από τα κατασκευάσματά της, και τη μη ταύτισή της με τον χώρο της απτής και ορατής (με την έννοια της πραγματοποιήσης) πραγματικότητας ή, διαφορετικά, του κοινού κόσμου. Είναι η τελευταία προσέγγιση που απουσιάζει από τη θεώρηση του κυπριακού προβλήματος, λιγότερο από τους διανοούμενους του εκουγχρονισμού και περισσότερο από την κυρίαρχη πολιτική αντίληψη και πρακτική που είναι ουσιαστικά αυτή του παραδοσιακού εθνικισμού. Σε τέτοια περίπτωση, περιοριζόμαστε στο εσωτερικό ενός έγκλειστου πεδίου ενεργούντων υποκειμένων τα οποία δεν εξετάζουν τους όρους και τις πρακτικές που καθορίζουν τη δραστηριότητά τους. Πρόκειται για σύμπτωμα αυτού που θα ονομάσω αυστηρό κυπριακό εγκλεισμό: τη μελαγχολική μαρτυρία της αδυναμίας της σκέψης να πετάξει ευεργετικά, μακριά από το δίκτυο και τον κλοιό των όρων που εξαρτούν και κυβερνούν τη δράσης της.²

Τούτος ο όρος του Κορνηλίου Καστοριάδη,³ που χρησιμοποιείται εδώ για την κατάσταση που επικρατεί στο κυπριακό ιδεολογικό, πολιτικό και κοινωνικό γίγνεσθαι, αναφέρεται στο απαγορευτικά κλειστό και δύσκαμπτο πλέγμα

1. Όπως ο τονίζει ο Foucault (1978) αυτός ο όρος μέσα από το πρίσμα της αρχαιολογικής και γενεαλογικής μεθόδου, αναφέρεται στην ανάλυση «των μηχανισμών αλήθειας, των μηχανισμών του αληθινού και του ψεύτικου, μέσα από τους οποίους το άτομο συγκροτείται ιστορικά ως εμπειρία – δηλαδή ως αντικείμενο της σκέψης μας» (σ. 15). Περαιτέρω, η ιστορία της αλήθειας την οποία ξεκινά να γράψει ο ύστερος Foucault δεν είναι ιστορία των ιδεών ή των ιδεολογιών αλλά «προβληματοποιήσεις μέσα από τις οποίες το είναι μπορεί και πρέπει να ερμηνεύεται, και οι πρακτικές που επιτρέπουν τη μορφοποίησή τους» (σ. 20).

2. Θα πρέπει να σημειωθεί εδώ ότι σύμφωνα με τον Καστοριάδη (1997) ο κόσμος πάντοτε υπάρχει σε εγκλεισμό: «τίποτε δεν μπορεί να εισέλθει σε αυτό –να τον διασώσει ή να τον καταστρέψει– παρά μόνο αν είναι σε συμφωνία με τις μορφές και τους νόμους της “υποκειμενικής δομής” του *εαυτού* σε κάθε περίπτωση, και προκειμένου αυτός να μετασχηματισθεί σύμφωνα με αυτές τις μορφές και αυτούς τους νόμους», «Logic, Imagination, Reflection», στο *World in Fragments*, σ. 262. (Η μετάφραση δική μου).

3. Αυτός ο όρος αναφέρεται στις έννοιες της ετερονομίας και αυτονομίας και στη σχέση τους με τη δραστηριότητα της θεσμοθέτησης, που έχουν κεντρική θέση στο φιλοσοφικό οικοδόμημα του Καστοριάδη.

μηχανισμών που υφαίνονται από πρακτικές και κωδικοποιημένες θεωρητικές θέσεις, και οι οποίοι ενεργοποιούνται ως νομιμοποιημένες αντιδράσεις στην ανάπτυξη προκλητικών και ενοχλητικών συμβάντων. Τούτοι οι μηχανισμοί εκδηλώνονται μέσα από την τυποποιημένη αντίδραση διαφόρων πολιτικών χώρων των οποίων τη συμπεριφορά καθιστούν πολλές φορές προβλέψιμη, αφού η εμφάνισή τους γίνεται μηχανιστική και ενστικτώδης. Αυτό που καθιστά το γενικότερο περιβάλλον ως εγκλεισμό είναι η αδυναμία απελευθέρωσης και μετακίνησης από τους παγιωμένους αυτούς μηχανισμούς καθώς και η ίδια η παντοδυναμία τους στο σύμπλεγμα συστημάτων που συνθέτουν τον κυπριακό ιδιόκοσμο.⁴ Η ενεργοποίηση των μηχανισμών αυτών σε περιόδους κρίσης και η επαναληπτική ανασύνταξη και αυτοορισμός τους σε σχέση με το εξωτερικό τους περιβάλλον, φανερώνει, από τη μια μεριά, τους ορίζοντες μέσα από τους οποίους ο κόσμος πρέπει να ειδωθεί, που είναι ουσιαστικά νοηματικοί περιορισμοί, και από την άλλη, τον αποκλεισμό ενός ολοκληρωμένου κόσμου πιθανοτήτων και κυρίως της δυνατότητας δημιουργικής κοινωνίας με διαφορετικά προσανατολισμένα στον κόσμο συστήματα σκέψης. Αυτή η αδυναμία εκφράζεται ειδικότερα με μια εμφανή αρρυθμία, αδυναμία συμμόρφωσης, απομονωτισμό και ατροφία σε σχέση με τον τρόπο που η ιστορία και τα πολιτικά συμβάντα φιλτράρονται και αφομοιώνονται από εξωτερικά προς αυτή συστήματα υποδοχής.⁵

Αυτή η στάση έχει ως συνέπεια, από τη μια, την ανάπτυξη του χώρου με βάση τις δικές του δομές και εννοιολογικούς ορίζοντες και, από την άλλη, την απομάκρυνσή του από παράλληλους κόσμους και τις διαδικασίες ανάπτυξης που παρατηρούνται στο εσωτερικό τους. Έτσι, τη στιγμή που παρ-

4. Ο όρος ανήκει στον Καστοριάδη και αναφέρεται στο κλείσιμο, την τελικότητα και συντήρηση ενός οργανισμού με βάση τους δικούς του όρους στους οποίους δεν μπορούμε να διεισδύσουμε απόλυτα αφού το κλείσιμο, η κλειστή σφαιρα μέσα στην οποία κινείται, είναι ο όρος ύπαρξής του. Βλ. «Η Κατάσταση του Υποκειμένου σήμερα», στο *Θρυμματισμένος Κόσμος*, σ. 180-185.

5. Οι πολιτικοί ηγέτες αναφερόμενοι συχνά στους «ξένους» τους καλούν να αντιληφθούν και να αποδώσουν την αντικειμενική πραγματικότητα, δηλαδή, να συμμορφωθούν με τις θέσεις της ελληνοκυπριακής πλευράς. Και όταν, όπως σχεδόν πάντοτε, δεν το κάνουν, τους κατηγορούν για παρεκτροπή, μεροληψία, για απαράδεκτες θέσεις και για μη απόδοση δικαιοσύνης. Και μόνο η απερισκεπτη χρήση εννοιών όπως αντικειμενική πραγματικότητα οριζόμενη ως η υιοθέτηση συγκεκριμένων αξιώσεων μιας πολιτικής κοινότητας στο πεδίο της πολιτικής, πέρα από το ότι επιβεβαιώνει τον εγκλωβισμό σε παγιωμένες έννοιες και συνθήματα, καθιστά την όλη προσέγγιση προβληματική. Υπάρχει σε αυτή την προσέγγιση μια ασύμμετρη σχέση μεταξύ παγιωμένων σχημάτων και ενεργούς κριτικής δραστηριότητας.

σιάζεται πανίσχυρος και αποκλειστικός φορέας και διαχειριστής της πάντοτε επιλεκτικής ιστορικής γραμμικότητας που στηρίζει και από την οποία στηρίζεται, είναι ταυτόχρονα αδύναμος να κοινωνήσει και να δικαιολογήσει πειστικά τις δομές του στα πλαίσια ενός διαφορετικού κόσμου.⁶ Αυτό το φαινόμενο ωθεί την κοινωνία σε ουσιαστικές ανταλλαγές και ρήξεις μόνο στα πλαίσια που καθορίζει ο εαυτός της, όντας οι τελευταίες εκ των πραγμάτων πάντοτε περιορισμένες και προκαθορισμένες από την ίδια του τη φιλοσοφία, πράγμα που τους αφαιρεί την αξίωση της αλλαγής.

Αυτό το σκηνικό μας δίνει τον χαρακτηρισμό της κλειστής κοινωνίας, κάτι που αποδίδει αυτό που συμβαίνει στην Κύπρο. Κλειστές κοινωνίες είναι κυρίως δύο πράγματα: ατροφικές και πληκτικές. Είναι ατροφικές γιατί τα εννοιολογικά τους σύνορα είναι αυστηρά οριοθετημένα. Όταν όλοι γνωρίζουν τι πρέπει να λεχθεί και πώς τότε ο ένας χάνει το ενδιαφέρον για τον άλλο. Αυτό το ενδιαφέρον και ο μαγνητισμός υπάρχουν λόγω της αβεβαιότητας για το πώς θα εκδηλώσει την αντίδραση κάποιος καθώς και για τις θετικές επιδράσεις και ερεθίσματα που προσφέρει η παρουσία του. Όταν αυτά δεν υπάρχουν τότε ακολουθεί αδιαφορία και πλήξη. Η πλήξη και η προβλεψιμότητα υπάρχουν επειδή ακριβώς ο χωρόχρονος στον οποίο κινούνται οι άνθρωποι έχει τόσο φορτιστεί που δυσκολεύει την επαναφόρτισή του με στοιχεία που ζωογονούν τη σκέψη και τη φαντασία.

Στη βιβλιογραφία που αναφέρεται στο κυπριακό πρόβλημα υπάρχουν εξαιρετικές αναλύσεις από φιλελεύθερους ερευνητές οι οποίοι εστιάζουν στη θεματική του εθνικισμού.⁷ Η παρούσα ανάλυση, αν και μοιράζεται με αυτές τις προσεγγίσεις παρόμοιους προβληματισμούς, επιχειρεί μια επισκόπηση του φαινομένου αυτού πάνω σε μια πιο οντολογική βάση. Ο εθνικισμός ως τέτοιος είναι ένα σύμπτωμα και όχι ο πυρήνας του κυπριακού προβλήματος. Το πρόβλημα στην παρούσα ανάλυση συνίσταται στον εγκλεισμό ενός τόπου σε ένα στατικό πλέγμα από παραστάσεις και πρακτικές μέσω του οποίου ο κόσμος αποκτά νόημα. Ο εθνικισμός υπάρχει ως φαινόμενο ακριβώς επειδή υπάρχει αυτό το άκαμπο και συμπαγές δίκτυο φιλτραρίσματος του κόσμου. Σε αυτή την περίπτωση υπάρχει μια κατανοητή ανάπτυξη του εθνικισμού ε-

6. Αυτό περιλαμβάνει και το επίπεδο επικοινωνίας με το ελληνικό σύστημα επεξεργασίας των πολιτικών γεγονότων καθ' όλη τη διάρκεια της σύγχρονης ιστορίας της Κύπρου. Όπως έδειξαν οι αντιδράσεις στο σχέδιο Ανάν, τα ελληνικά πολιτικά κόμματα δεν επικοινωνούν με τα κυπριακά ούτε και μπορούν να τα επηρεάσουν αφού το επίπεδο επικοινωνίας τους είναι φορμαλιστικό.

7. Βλ. Kitromilides (1979), Μαυράτσας (1998).

φόσον οι εθνικοί προσδιορισμοί, ως περιορισμοί της αντίληψης και των ορίων της σκέψης και δράσης, αποτελούν μέρος της θεώρησης του κόσμου. Όμως ο εθνικισμός δεν είναι ο αποκλειστικός φορέας αυτής της θεώρησης. Φαινόμενα κοινωνικά, οικονομικά και άλλα, που δεν είναι φορτισμένα με τον περιοριστικό χαρακτήρα του εθνικιστικού λόγου, παρουσιάζουν τα συμπτώματα του εγκλεισμού με διαφορετική κάθε φορά υφή.⁸ Ως εκ τούτου, με την έννοια του εγκλεισμού το κυπριακό πρόβλημα εντάσσεται στη γεωγραφία που συνθέτουν το σύστημα των λόγων και πρακτικών βάσει των οποίων ερμηνεύεται η ζωή. Από αυτό προκύπτει ότι το σπάσιμο του μεγάλου εγκλεισμού και τα ανοίγματα στον κόσμο αφορούν πολλαπλά πεδία τα οποία δεν καλύπτονται από την εθνικιστική ιδεολογία. Με αυτόν τον τρόπο, η παρούσα ανάλυση ξεπερνά τη διαμάχη κυπροκεντρισμού-ελληνοκεντρισμού. Αυτοί οι όροι είναι πολύ σημαντικοί αλλά δεν φανερώνουν την ουσία του προβλήματος.

2. ΜΙΑ ΝΕΑ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ ΤΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ

Όταν το ερευνητικό και παρατηρητικό βλέμμα, απεξαρτημένο όμως από τη δοσμένη γραμμικότητα που ονομάζεται κυπριακή ιστορία, στραφεί προς τα πίσω ίσως συμπεράνει ότι από την αρχή των ιδεολογικών ζυμώσεων και κινήματων τα πολιτικά πράγματα δεν είχαν ποτέ συλληφθεί και τεθεί στη σωστή τους διάσταση. Για παράδειγμα, κάποιος θα έλεγε ότι μια σειρά από φαινόμενα είχαν τραγικές συνέπειες αφού έκτισαν προσδοκίες που οδήγούσαν στην καταστροφή. Ας δούμε μια σειρά από τέτοιες επισημάνσεις. Η Κύπρος δεν θα έπρεπε να μπει στη λογική του ελληνικού εθνικισμού και τη διαλεκτική του ολέθρου της μεγάλης ιδέας. Οι Ελληνοκύπριοι δεν έπρεπε να καλλιεργήσουν την ιδεολογία ενός καθαρά εθνικού αγώνα αλλά έπρεπε να φέρουν τις δύο κοινότητες μαζί σε έναν αντιποικιακό αγώνα για την ίδρυση ενός κοινού κράτους. Όταν τους δόθηκε το κοινό κράτος θα έπρεπε να αντιταθούν στις

8. Στο πλαίσιο της παρούσας ανάλυσης «η καταστροφή του χρηματιστηρίου» εκλαμβάνεται ως ένα τέτοιο σύμπτωμα εκδήλωσης πολλαπλών δυσλειτουργιών. Το κυπριακό σύστημα οργάνωσης του κόσμου και, κυρίως, το βάθος και η κυκλοφορία εμπιστοσύνης, δοκιμάστηκαν έντονα και βασανιστικά και, τελικά, κατέρρευσαν. Το φαινόμενο αυτό ήταν άρα δεικτικό των πολλαπλών δυσλειτουργιών, κοινωνικών και οικονομικών, του κυπριακού περιβάλλοντος. Επομένως κάποιος μπορεί να ισχυρισθεί ότι η λογική του θεσμού του χρηματιστηρίου λειτουργήσε κανονικά.

αναχρονιστικές επιστροφές του φαντάσματος της ένωσης και να προσπλωθούν στην καθιέρωση μιας νέας τάξης πραγμάτων. Όλα τα υπόλοιπα, όπως και τα προηγούμενα, ακολουθούν τη διαλεκτική μη δόκιμων προσανατολισμών που καταρρέουν ο ένας μετά τον άλλο. Αυτή η εκτύλιξη αδόκιμων προσανατολισμών που δεν μπορούν να καθολικευτούν ή να συμμορφωθούν με άλλα περιβάλλοντα υφαίνουν την ιστορία του κυπριακού προβλήματος. Επομένως, αυτή είναι, μεταξύ άλλων, και μια ιστορία αναζήτησης μιας πιο λειτουργικής θεώρησης και ενός πιο γόνιμου προσανατολισμού προς τον κόσμο. Η θεώρηση του παρελθόντος δείχνει ποια θα ήταν αυτή η θεώρηση και, κυρίως, πού οδηγούν οι υφιστάμενοι προσανατολισμοί, αφού οι στρεβλωμένοι προσανατολισμοί κάθε φορά βρίσκονταν αντιμέτωποι με εξωτερικές διορθωτικές ρυθμίσεις είτε αυτή ήταν η ανεξαρτησία είτε η ομοσπονδία.

Το χάσμα μεταξύ μη λειτουργικών προσανατολισμών και διορθωτικών ρυθμίσεων εκδηλώνεται με τη μορφή κρίσεων μιας και τα γεγονότα διορθώνουν συνεχώς αυτές τις στρεβλώσεις. Η λύση της ανεξαρτησίας διόρθωσε την αποτυχία του αγώνα της ΕΟΚΑ. Το πρόβλημα όμως έγκειται στο ότι ούτε τα συστήματα υποδοχής του κόσμου αποδεικνύονται στη συνείδηση των συμμετεχόντων ως αποτυχημένα ούτε οι επακόλουθες διορθώσεις «ως σημάδια των καιρών». Αντίθετα όλα επικαλύπτονται από μια άλλη σειρά στρεβλωτικών θεωρητικών συνθέσεων που απλώς προετοιμάζουν μια άλλη σειρά κρίσεων. Η τραγωδία που εκφράζει η εξέταση του κυπριακού προβλήματος συνίσταται στο γεγονός ότι οι πρωταγωνιστές δεν έχουν επιτύχει μια πληρέστερη θεώρηση της ιστορίας που να είναι αποκλειστικά δική τους. Αντίθετα η ιστορική μνήμη είναι ελλιπής και αποσπασματική, γεμάτη βολικά χάσματα.⁹ Φαντάζει μια μηχανική συλλογή και διαρκή αναδιάταξη δοσμένων πληροφοριών συσκοτιζόμενη από απλοϊκά και βολικά σχήματα χωρίς να λαμβάνει υπόψη τον πόνο και τη δυστυχία των Τουρκοκυπρίων κατά την περίοδο 1963-1967. Αυτή η αδυναμία κατανόησης του ξένου πόνου που μεταφράζεται ως αδυναμία της φαντασίας να λάβει υπόψη άλλες οπτικές γωνίες, είναι σύμπτωμα μονομερούς σκέψης και της μονοδιάστατης ηθικής συμπεριφοράς του οικείου που στερείται φαντασίας και συμπόνιας. Και τα δύο προέρχονται από τη συγκρότηση, μέσω μνήμης, επανάληψης και έργων, ενός περιοριστικού κοινού κόσμου. Συνεπώς ξεπερνώνται με τον εμβολισμό αυτής της πραγματικότητας με άλλες μνήμες και άλλες αφηγήσεις και αυτό δεν είναι τί-

9. Βλ. Παπαδάκης «20 χρόνια μετά από τι; Η πολλαπλή νοηματοδότηση του 1974», σ. 353-355· Paul Sant-Gassia «Διαιρεμένο παρελθόν και ενωμένο παρόν. Αντιλήψεις του ελληνικού αγωνιστικού εθνικισμού στην Κύπρο», σ. 157-188, στο *Η Ανατομία μιας Μεταμόρφωσης*.

ποτε άλλο παρά η αντικατάσταση της περιοριστικής πραγματικότητας, που βρίσκεται σε καθεστώς εγκλεισμού, από μια μεγεθυμένη που να περικλείει παρά να αποκλείει.

Ο εγκλεισμός αυτός και η διαλεκτική της μισαλλοδοξίας, του αρνητισμού και της δυσλειτουργίας μέσα σε ένα υπανάπτυκτο και μη δημοκρατικό πολιτικό περιβάλλον οδήγησε στην τραγωδία του 1974. Η περίοδος 1960-1974 δεν μπορεί εύκολα να επισκιασθεί από επιφανειακές προσεγγίσεις που περιστρέφονται γύρω από τη φύση της αιτιακής σχέσης του πραξικοπήματος με την καταστροφική τουρκική εισβολή. Οι καταστροφές στην κυπριακή ιστορία είναι προϊόντα της αντικειμενικοποίησης ενός πλέγματος από δυσλειτουργικές καταστάσεις και των διαδικασιών που αυτές ενεργοποιούσαν. Όλες οι συνωμοσίες, η ανάπτυξη ενός παρακράτους και φανατικού κλίματος συνέβαιναν σε ένα χωροχρονικό πλαίσιο που δεν μπορούσε να φανταστεί τον εαυτό του έξω από αυτό. Γι' αυτό και η εχθρική του σχέση με όλα τα εξωτερικά περιβάλλοντα. Η περίοδος αυτή αναδεικνύει την πραγματική φύση των εσωτερικών δυσλειτουργιών που υπάρχουν στην ελληνοκυπριακή κοινότητα. Αν το δούμε από αυτή την άποψη, ήταν μια διαδικασία όξυνσης των δυσλειτουργιών της ελληνοκυπριακής κοινότητας, που η ιστορία τους αντανακλάται από τη γνωστή διαμάχη μεταξύ Αριστεράς και Δεξιάς πάνω στο πραξικόπημα. Η ιστορία και το περιεχόμενο της συγκεκριμένης διαμάχης εκφράζει ακριβώς τον εγκλωβισμό των ιστορικών υποκειμένων σε ένα πολλαπλό πλέγμα διαστρεβλώσεων που αντανακλώνται στο εσωτερικό της κοινότητας αλλά και σε διακοινοτικό επίπεδο. Το 1974 η ελληνοκυπριακή κοινότητα προσέγγισε ένα τέτοιο σημείο δυσλειτουργιών που προκαλούσαν απανωτές καταστροφές και που οδήγησαν στη μεγάλη καταστροφή. Αν και τη μετά το 1974 περίοδο η ελληνοκυπριακή κοινότητα απέβαλε τα ακραία στοιχεία δυσλειτουργίας, αυτή η διόρθωση ήταν τυπική μιας νοοτροπίας χαρακτηριστικής της ιστορίας του τόπου. Εξασφάλιζε δηλαδή, μόνο μια παροδική μορφή λειτουργικότητας που δεν μπορούσε να αναπτυχθεί από μόνη της αλλά απλώς απέτρεπε την εμφάνιση κρίσεων. Η ελληνοκυπριακή κοινότητα πολύ γρήγορα αφομοίωσε το σοκ της ιστορίας του 1974 στους δικούς της κυρίαρχους νοηματικούς πυρήνες που μοιραία σχετίζονται με την ύπαρξη του προβλήματος. Ως αποτέλεσμα, τα εργαλεία κατανόησης της ιστορίας που κατέληξε στο 1974 είναι τα ίδια που προκάλεσαν την αλυσίδα των γεγονότων που οδήγησαν σε αυτό. Συνεπώς, η ίδια η θεώρηση της κυπριακής ιστορίας δεν έχει ακόμη απαλλαγεί από τα στοιχεία και τους προσανατολισμούς που έχουν προκαλέσει την καταστροφή.

Μια σύντομη ανασκόπηση της κυπριακής ιστορίας φανερώνει με καθαρότητα την κινητήρια δύναμή της. Οι κατευθύνσεις και η συσσωρευση γεγονότων κάτω από την ανάγκη της υπόταξής τους σε τελεολογικά, γραμμικά και άλλα σχήματα είναι μια ασήμαντη και δευτερεύουσα πτυχή του ζητήματος. Η ανάλυση της ύπαρξης, της εσωτερικής αναγκαιότητας των κατευθύνσεων και των οριζόντων είναι η σημαντικότερη πτυχή. Αυτό που δίνει ώθηση στα γεγονότα της σύγχρονης κυπριακής ιστορίας είναι η ύπαρξη στεγανών και μοιραία περιορισμένων, συμπαγών και αυτόνομων συστημάτων αναφοράς και κατανόησης του κόσμου. Είναι αυτό το στοιχείο που καθιστά την ιστορία αυτού που ονομάζουμε κυπριακό πρόβλημα δυνατή. Δηλαδή, η ύπαρξη συγκρούσεων, οι δολοφονίες, η αδυναμία συγκίνησης από τον μη οικείο πόνο και ο εγκλεισμός στο μονότονο και τελικά επικίνδυνα περιορισμένο κοινοτικό περιβάλλον ήταν δυνατά μόνο λόγω μιας στρεβλωμένης και μη δοκιμασμένης θεώρησης του κόσμου. Από μια προοπτική, αυτό που καθιστά την πορεία της κυπριακής ιστορίας γι' αυτή την περίοδο μη αναστρέψιμη, είναι η αδυναμία επικοινωνίας, υπέρβασης και μεγέθυνσης των συστημάτων αυτών μέσω μιας άλλης θεώρησης του κόσμου που να εκθέτει τους ασφυκτικούς περιορισμούς τους. Η τότε εξελικτική κίνηση της πνευματικής και οικονομικής ανάπτυξης δεν ευνοούσε την αποφυγή τραγικών γεγονότων. Κάτι τέτοιο θα ήταν δυνατό μόνο με την ύπαρξη διαφορετικών ανθρώπων. Ο απομονωμένος λαός της Κύπρου, στη δίνη των συμπτωμάτων μιας γενικής υπανάπτυξης, έγινε δέκτης και προστάτης, στη συνέχεια, μιας ριζικά αποπροσανατολισμένης, αδόκιμης και μη επαληθεύσιμης θεώρησης του εαυτού του, της ιστορίας του χώρου και του κόσμου ευρύτερα. Αυτός ο πρωταρχικός πυρήνας ιδεών, παραγωγής κατευθύνσεων και αντιδράσεων είναι η πηγή καταστροφών και παραδοξοτήτων στην ιστορία του Κυπριακού. Αναπτύχθηκε αυτόνομα, αγνόησε και ενοχοποίησε οτιδήποτε δεν τον επιβεβαίωνε και ακολούθησε τη δική του μοναχική πορεία που μπορούσε να οδηγήσει μόνο στην καταστροφή. Και τούτο διότι πέραν του ελλειπτικού του χαρακτήρα, δεν ακολούθησε οποιαδήποτε διαδικασία αυτοδιόρθωσης σε μια παράλληλη επικοινωνία και ύπαρξη με άλλους κόσμους. Στον μοναδικό του ιδιόχρονο και ιδιόρρυθμο, μια θεώρηση του κόσμου στη βάση του αυστηρού εγκλεισμού δομούσε μια πραγματικότητα που λειτουργούσε απρόσκοπτα. Αλλά αυτό που εδώ ονομάζεται λειτουργία είναι ουσιαστικά η ακύρωση της ιστορίας και της χρονικότητας. Ιστορία, σύμφωνα με τον Καστοριάδη, είναι η διαδικασία δημιουργικότητας και θέσμισης που αφήνει ανοικτή τη δυνατότητα αμφισβήτησης όλων των προϊόντων αυτής της ίδιας της θέσμισης. Αυ-

τή η διαδικασία γίνεται αυτόνομα μέσω μιας αδιάλειπτης κριτικής δραστηριότητας ενός συνόλου υποκειμένων και διαμέσου της αυτοεπισκόπησης. Χρονικότητα και χωρικότητα σε αυτή την περίπτωση είναι προϊόντα της διαδικασίας της διαφοράς, της αλλαγής, της ρήξης μεταξύ θεσμίσεων που πάντοτε ωθούν την ανάπτυξη της καινοτομίας η οποία δεν μπορεί να αναχθεί στο προηγούμενο σύστημα ερμηνείας του κόσμου.

Όταν όμως μια κοινωνία τελεί υπό καθεστώς αυστηρού εγκλεισμού, η χρονικότητα καταργείται αφού ο χρόνος δεν αναφέρεται στη μετάβαση από το ένα σημείο σε ένα άλλο που εμφανίζεται διαφορετικό, αλλά στη συλλογή, σύνταξη και σύνθεση των γεγονότων έτσι ώστε να δημιουργούν ευλογοφανή σχήματα. Χρόνος άρα εκλαμβάνεται η υπόταξη των γεγονότων σε έναν δύσκαμπτο πυρήνα που είναι βαριά αποπροσανατολισμένος. Όταν υπάρχει ανάγκη επικοινωνίας με άλλους κόσμους, και θεωρητικά αυτή η ανάγκη ήταν συνεχής με την ύπαρξη της τουρκοκυπριακής κοινότητας, γίνεται εμφανής μια παραδοξότητα. Το μόνο που μπορεί να υπάρξει τότε είναι η σύγκρουση. Ο πόλεμος, η βία, ο θάνατος, όποτε και αν αυτά συμβαίνουν στην ιστορία του τόπου, υπάρχουν επειδή στη λογική των αυστηρών εγκλεισμών δεν υπάρχουν τα μεσοδιαστήματα που επιτρέπουν τη μετάβαση από τον ένα κόσμο στον άλλο. Έτσι το σύστημα των άλλων κόσμων θα επιτεθεί και θα καταστρέψει τον αποπροσανατολισμένο μικρόκοσμο. Για παράδειγμα, η συμφορά του 1974 συνιστά την κατάρρευση του ελληνοκυπριακού εγκλεισμού. Λόγω ακριβώς της ανυπαρξίας μιας διαδικασίας αυτοδιορθώσεων και παράλληλης ανάπτυξης με τους άλλους γειτονικούς και μη κόσμους, η ελληνοκυπριακή κοινότητα προσέγγισε ένα επίπεδο δυσλειτουργικότητας που προκάλεσε τη βία άλλων κόσμων, πράγμα που συνιστούσε μια παράδοση και ενστικτώδη αντίδραση μπροστά σε αυτά που έπρεπε να γίνουν χρόνια πριν.

Η μη παράλληλη ανάπτυξη κόσμων και η μη αλληλεπίδρασή τους προκαλεί τα χάσματα που έχουν πάντοτε ως επακόλουθο πολιτικά προβλήματα. Για παράδειγμα, η Κυπριακή Δημοκρατία του 1960 δεν μπορούσε να βρει ερείσματα στον κυπριακό εγκλεισμό. Ως αποτέλεσμα, ο προσανατολισμός της ανεξαρτησίας αντικαθίσταται, με ποικίλες εντάσεις και διαθέσεις, από τον προσανατολισμό της ένωσης που ήδη αποδείχθηκε ότι ήταν ο κατεξοχήν προβληματικός. Η ανεξαρτησία και το κοινό κράτος του 1960 ήταν προϊόν της συνεύρεσης, αλληλεπίδρασης και επικοινωνίας πολλαπλών κόσμων. Γι' αυτόν τον λόγο, το κοινό κράτος ήταν προσανατολισμένο σε ένα σύστημα ερμηνείας και πρακτικής που δεν υπήρχε στην Κύπρο. Αποτελούσε δηλαδή έναν διορθωτικό μηχανισμό που επαναπροσανατόλιζε τις αποπροσανατολισμένες κοι-

νόπτες και τις συντόνιζε σε μια, τόσο μεταξύ τους όσο και με αλλά εξωτερικά περιβάλλοντα, δημιουργική σχέση. Σε αυτή την κοινωνία κόσμων που προσέφερε ένα σύνταγμα και μια λύση, η πραγμάτωση των αποπροσανατολισμένων κατευθύνσεων ήταν αδύνατη. Όταν λοιπόν οι Κύπριοι είχαν θεωρητικά εισχωρήσει στην τροχιά ενός εναρμονισμένου προσανατολισμού που λάμβανε υπόψη τις προοπτικές όλων των αλληλοδιαπλεκόμενων κόσμων σύντομα την εγκατέλειψαν. Με πραγματικούς όρους, εγκατέλειψαν την τροχιά των διορθωμένων προσανατολισμών που επικοινωνούν με μια κοινότητα κόσμων σε σχέση με τους οποίους αναπτύσσονται και αναπροσαρμόζονται.

Αυτό που ακολούθησε μετά την κατάρρευση του κοινού κράτους ήταν μια διαλεκτική των αδιεξόδων. Οι κοινότητες αναπτύσσονται αυτόνομα μέσα σε χωριστικές θεωρήσεις του κόσμου. Η τουρκοκυπριακή κοινότητα μάλιστα βλέπει τον κόσμο μέσα από θύλακες όπου οι εξτρεμιστές αστυνομεύουν τον ίδιο της τον εγκλεισμό. Έννοιες όπως διχοτόμηση και ένωση, αν και είναι ιδεολογικές εμμονές που δύσκολα επικοινωνούν με τις αξιώσεις του ευρύτερου συστήματος των κόσμων όπου οι φορείς τους είναι μπλεγμένοι, εμφανίζονται ως απόλυτες αξιώσεις. Η εκτύλιξη αυτών των απομονωμένων διαλεκτικών δημιούργησε εγκλήματα πολέμου από τη μια κοινότητα στην άλλη, ρήξεις με πολλές δυνάμεις, παρακρατικές οργανώσεις, δολοφονικές απόπειρες, εσωτερική πόλωση, πραξικόπημα και εισβολή. Η περίοδος 1967-1974 αποτελεί μια περίοδο δυναμικής εκτύλιξης της κατεύθυνσης του ελληνοκυπριακού εγκλεισμού. Στην απομόνωση, οι Ελληνοκύπριοι διαστρέβλωσαν τόσο το σύστημα της ερμηνείας του κόσμου και αυτό οδήγησε σε πραξικόπημα με στόχο την ένωση. Δηλαδή, οδήγησε στη βίαιη επιβολή της πραγμάτωσης που επέβαλλε η κατεύθυνση του ελληνοκυπριακού εγκλεισμού. Τη στιγμή όμως που το ελληνοκυπριακό σύστημα αναπαράστασης του κόσμου εισήλθε σε ένα δίκτυο πεδίων όπου είχαν λόγο και άλλοι κόσμοι, τότε αυτό βίαια θα κατέρρεε.¹⁰

10. Την κατάληξη της διαλεκτικής του αρνητισμού και μιας βαριά αποπροσανατολισμένης κοινωνίας διατύπωσε με καθαρότητα στο καταστατικό του ο Νεοκυπριακός σύνδεσμος. Οι παρεμβάσεις του συνδέσμου συνιστούσαν μια έκκληση για ριζικό και ολικό επαναπροσανατολισμό. Όπως δηλώνει στη διακήρυξη του: «τώρα που στέγνωσαν τα δάκρυα, τώρα που έχει περάσει η οργή και η απελπισία πρέπει να σκεφτούμε [...] μέσα από τις φωτιές του Πενταδάχτυλου πρέπει να πάρουμε ορισμένα μαθήματα». Είναι χαρακτηριστικές οι προτάσεις του συνδέσμου που αποτελούν ιστορικό ντοκουμέντο και προοδευτικό σπάσιμο του τότε απόλυτου κυπριακού εγκλεισμού: «το όνομα Νεοκυπριακός σύνδεσμος δόθηκε συμβολικά στον σύνδεσμο σαν έκφραση της πεποίθησης των μελών του ότι από το χάος και την καταστροφή θα ξεπροβάλει μια καινούργια Κύπρος» (1975, σ. 2).

Το επιχείρημα που παρουσιάζεται εδώ αναφέρεται σε έναν ιδιότυπο προσανατολισμό που ο πυρήνας του δεν είναι μόνο πολιτικός, αλλά κοινωνικός και ιδεολογικός. Και κυρίως είναι ένας πυρήνας που αναπτύσσεται συνεχώς, πριν από το 1974 και μετά. Αν οι Κύπριοι καλλιεργούσαν και συντονίζονταν με έναν διορθωμένο προσανατολισμό, τότε οι εξωτερικοί παράγοντες δεν θα ήταν ικανοί να προκαλέσουν κρίσεις. Βάσει των πιο πάνω, η φύση του κυπριακού προβλήματος δεν αφορά γεγονότα και την άρση τους μέσω ενός νομικού φορμαλισμού. Αφορά μάλλον την ύπαρξη αυτονομημένων συστημάτων υποδοχής και ανάλυσης γεγονότων που δεν είχαν ούτε έχουν ακόμη εισέλθει σε μια αμφίδρομη δημιουργική σχέση μεταξύ τους αλλά ούτε και με άλλους εξωτερικούς κόσμους. Το πρόβλημα συνεχίζεται εξαιτίας του ότι οι δύο κοινότητες δεν έχουν κατορθώσει ακόμη να δομήσουν σταδιακά και συστηματικά μια νέα θεώρηση του κόσμου, λιγότερο αποκλειστική και περισσότερο προσανατολισμένη σε μια γόνιμη, πολλαπλά τροφοδοτούμενη και εμπλουτισμένη κατεύθυνση. Αν αυτό δεν επιτευχθεί, τότε το κυπριακό πρόβλημα θα παραμείνει πρόβλημα δύο έγκλειστων και απομονωμένων θεωρήσεων του κόσμου.

Μια τέτοια θεώρηση της ιστορίας καθίσταται δύσκολη διότι αυτό που επικρατεί στις δύο κοινότητες είναι η επικάλυψη περιόδων και τάσεων αλλά και μια αυστηρά παραδοσιακή θεώρηση της ιστορίας. Κενά καλύπτονται με συμβατικές και κωδικοποιημένες θέσεις που θεμελιώνουν μια στρεβλωμένη και ελλιπή θεώρηση του κόσμου. Το αν έγιναν δικοινοτικές συγκρούσεις, πραξικόπημα και εισβολή είναι ένα πράγμα. Αλλά το ότι έγιναν δεν αποτελεί τον λόγο ύπαρξης τους. Η παραδοσιακή ανάλυση του κυπριακού προβλήματος υποφέρει από αυτή την αχρείαστη διαμάχη αναφορικά με τη σύνταξη και ανασύνταξη μιας σειράς γεγονότων. Γιατί όμως έγιναν; Μήπως η αναφορά, συλλογή και δημοσίευση εγγράφων, μαρτυριών και η εγκαθίδρυση γραμμικών συνδέσεων δια φωτίζει το ερώτημα; Το τελευταίο μάλλον θα πρέπει να τεθεί ως εξής: ποια ήταν τα συστήματα ιδεών και οι προσανατολισμοί στους οποίους οδηγούσαν, και ποιες ήταν οι πρακτικές που προετοίμασαν μια μορφή αντιδράσεων που, με τη σειρά τους, ξεκίνησαν μια αλυσίδα από αυτονομημένες διαδικασίες;

3. Η ΕΝΤΑΞΗ ΣΤΗ ΔΙΑΛΕΚΤΙΚΗ ΤΩΝ ΔΙΟΡΘΩΣΕΩΝ

Όλα τούτα τα συμπτώματα παρουσιάζονται και πάλι με πυκνότητα την τελευταία περίοδο. Το σχέδιο λύσης Ανάν εμφανίστηκε ως πρόβλημα και ως ερώτημα, και, παρόλο που ένα τέτοιο ερώτημα που να αφορά τη νομιμοποίηση των αξιώσεων τους ποτέ δεν έχει τεθεί, οι απαντήσεις σε αυτό έχουν παραχθεί από τους εγκαθιδρυμένους μηχανισμούς οι οποίοι δύσκολα κρύβουν τις συνθήκες που κατέστησαν την εκδήλωσή τους δυνατή. Και τούτο δεν είναι τυχαίο αφού το κύριο χαρακτηριστικό των μηχανισμών αυτών είναι η έλλειψη σχέσης τους με τις ευεργετικές επιδράσεις του ανέμου της σκέψης. Δηλαδή υπάρχουν επειδή η σκέψη με τις καταλυτικές ιδιότητές της απουσιάζει και δεν ενεργοποιείται. Αν υπάρχει ένα κυρίαρχο χαρακτηριστικό στην κοινωνική και πολιτική ζωή του τόπου είναι αυτό που πολύ εύστοχα ο Κιτρομπλίδης ονομάζει «καχεξία της πολιτικής σκέψης», πράγμα που οδηγεί στην ιδεολογική παγίδευση σε ένα συμβατικό μοντέλο πρόσληψης του πολιτικού προβλήματος.¹¹ Η ανακύκλωση και η άκριτα βασανιστική επανάληψη ενός συμπαγούς συστήματος από clichés είναι το κύριο χαρακτηριστικό της παραγωγής και ανάπτυξης ιδεολογικών βάσεων της χώρας. Η δραστηριότητα της σκέψης, σε αντίθεση με τη χρήση παγιωμένων ιδεών, εννοείται εδώ ως η διαλυτική δύναμη που θέτει υπό δοκιμασία την αντιστοιχία ή μη μεταξύ αξιώσεων, δογμάτων, παγιωμένων ιδεών και της εκάστοτε ορατής πραγματικότητας, την οποία ως εργαλεία και μέσα αναγνώρισης και κατηγοριοποίησης τα προαναφερθέντα κάθε φορά υποτάσσουν.

Ο αυστηρός κυπριακός εγκλεισμός έχει ως κύριο χαρακτηριστικό την εξουδετέρωση ή την οικειοποίηση γεγονότων και προοπτικών που φέρουν τα σημάδια ενός διαφορετικού, μη οικείου, ενός καινούργιου κόσμου. Ο καινούργιος κόσμος διαφέρει από τον παλιό στο ότι τα θεωρητικά και πρακτικά στηρίγματα του τελευταίου δεν βρίσκουν αντίκρισμα και εφαρμογή ούτε και καλύπτονται από τους ορίζοντες που διανοίγει ο νέος κόσμος. Αφού μεσολαβήσει πρώτα μια παραλυτική αμηχανία τότε συμβαίνουν δύο πράγματα. Από τη μία, ο παλιός κόσμος αφού συνέλθει από τη νευρική του αμηχανία ενστικτωδώς ανασυντάσσεται επιστρατεύοντας όλα όσα δικαιολογούν την ύπαρξή του. Τη στιγμή που ένας καινούργιος κόσμος περιμένει, ο παλιός ενεργοποιεί τους μηχανισμούς που καθιστούν τη δική του αλήθεια ορατή, κυρίαρχη, με αξιώσεις απολυτότητας. Έτσι, ο νέος κόσμος, ο οποίος για λίγο

11. Βλ. Κιτρομπλίδης (1998-1999).

προκαλεί παράλυση, είτε ενσωματώνεται στον κυρίαρχο πυρήνα των θεωριών και πρακτικών, υποτάσσεται δηλαδή στους μηχανισμούς αλήθειας του παλιού κόσμου, χάνοντας έτσι την αξίωση της καινοτομίας, είτε απωθείται και αποκρυσταλλείται ως φορέας εχθρότητας.

Μια άλλη επιλογή είναι δυσκολότερη και ο μόνος τρόπος διαφυγής από τον εγκλεισμό του παλιού κόσμου και τα αδιέξοδα μπροστά στα οποία μας φέρνει όταν αυτός και η βολική του βεβαιότητα απειλούνται. Τούτη η επιλογή συνίσταται στην αναγνώριση του καινούργιου κόσμου και των νέων μηχανισμών νομιμοποίησης και αλήθειας που φέρνει μαζί του. Το σπάσιμο του περιοριστικού εγκλεισμού θα γίνει όταν οι κυρίαρχοι μηχανισμοί αντίδρασης, που εκπροσωπούν την κυρίαρχη εθνικιστική ιδεολογία και που είναι στέρεα θεμελιωμένοι στην εκπαίδευση και στα ΜΜΕ, εξασθενίσουν και ανοίξουν τον δρόμο σε διαφορετικούς τρόπους σκέψης και αντίδρασης αφήνοντας τον νέο κόσμο να εκτυλιχθεί. Ο νέος κόσμος δεν θα μπορεί να εξηγηθεί και να νομιμοποιηθεί με τους μηχανισμούς του παλιού γιατί θα φέρει μαζί του τους δικούς του μηχανισμούς αλήθειας και αναγνώρισης.

Το κυπριακό πρόβλημα δεν συνδέεται συχνά με την κοινωνική ιστορία και τα κοινωνικά φαινόμενα του τόπου. Ούτε συναρτάται βέβαια με την κίνηση της ιστορίας πέρα από τις συχνές αναφορές στην αιτιακή σχέση γεγονότων που επιλεκτικά συσσωρεύονται και προσφέρονται κάθε φορά για ανάλυση. Μια τέτοια σύνδεση θα μπορούσε να εντάξει το πρόβλημα σε μια ευρύτερη προοπτική που να αναφέρεται κυρίως στο μέλλον. Η κυπριακή κοινωνία έχει έναν ιδιάζοντα ιδιόχρονο που κύριο χαρακτηριστικό του είναι ότι αγγίζει τα όρια εξάντλησής του. Υπάρχουν σοβαρότατα προβλήματα και η φύση τέτοιων προβλημάτων συνδέεται με τη φύση του πολιτικού προβλήματος. Ο κυπριακός χώρος και χρόνος έχουν εξαντλήσει τις δυνατότητές τους και δεν μπορούν να ανανεώσουν και να εκσυγχρονίσουν τον εαυτό τους. Από τα σχολεία και τα ΜΜΕ έως το κράτος, που έχει βαθιές ρίζες στον νεποτισμό, όλα επαναλαμβάνονται χωρίς πραγματικά κάτι να αλλάζει. Πέραν τούτου, η ομοιογένεια αυτή οφείλεται στο ότι ο κυπριακός χωρόχρονος είναι ασφυκτικά περιορισμένος εμποδίζοντας την ανάπτυξη συνθηκών που θα επέφεραν αλλαγή.

Η εξελικτική πορεία της κυπριακής κοινωνίας έχει προσεγγίσει ένα σημείο όπου γίνεται φανερή η ανάγκη πολλαπλών διορθώσεων εφόσον μια σειρά από λόγους δεν ευνόησαν την ανάπτυξη στέρεων και δυναμικών προσανατολισμών. Έτσι η ανάγκη των διορθώσεων προκύπτει από την ύπαρξη στρεβλώσεων οι οποίες ως κλειστά συστήματα εξαντλούνται με την ωρίμανσή τους. Όντας δομικές και διαστρωματωμένες, οι στρεβλώσεις αυτές δεν α-

παντούν στις προκλήσεις οι οποίες προκαλούν την εκδήλωση ποικίλων μοντέλων αντιμετώπισης προβλημάτων. Όσο μεγαλύτερα είναι τα προβλήματα τόσο μεγαλύτερες είναι οι στρεβλώσεις. Και επομένως είναι μεγαλύτερη και η αδυναμία ανταπόκρισης και συμμόρφωσης. Τα προβλήματα απλώς εκθέτουν την αναποτελεσματικότητα των εργαλείων που παραδοσιακά θεωρούνται ως η θεραπεία τους. Πολλαπλές και διαστρωματωμένες στρεβλώσεις είναι ό,τι συντηρεί το γονίδιο της καταστροφής. Το τελευταίο ισοδυναμεί με την απχανία ενός κόσμου μπροστά στα προβλήματα που του παρουσιάζονται.

Εκτός από την καταστροφή, που είναι η πλήρης αδυναμία ανταπόκρισης στην εμφάνιση δεσμών από προβλήματα, υπάρχουν και οι διορθώσεις. Πολλαπλές στρεβλώσεις χρειάζονται πολλαπλές διορθώσεις για να δημιουργήσουν πεδία και ανοίγματα όπου οι αξιώσεις αποτελεσματικότητας και συνέχειας θα υποβάλλονται στην εξέταση μιας εσωτερικής και μιας εξωτερικής πρόκλησης που εξασφαλίζει ανάπτυξη και λειτουργικότητα. Και τούτο γιατί στρεβλωμένες κοινωνίες είναι κλειστές κοινωνίες. Σε αυτή την περίπτωση οι διορθωτικές επιδράσεις της σκέψης και του εξωτερικού περιβάλλοντος απουσιάζουν. Αυτό που υπάρχει τότε είναι μια συνεχής αυτοεπιβεβαίωση και περιχαράκωση σε έναν κόσμο που δικαιολογείται μόνο μέσα από τα δικά του εργαλεία. Γι' αυτό και η έλλειψη κοινωνίας με άλλους κόσμους, μιας και τον καλούν να αυτοδιορθωθεί, δηλαδή να σπάσει το προνόμιο της αυτοβεβαίωσης. Καμιά κοινωνία δεν ξεφεύγει από τη μοίρα των στρεβλώσεών της. Ο ασφυκτικός τύπος του κυπριακού χωροχρόνου απλώς αναβάλλει το αδιέξοδο των στρεβλώσεων και δεν τις καταργεί. Οι στρεβλώσεις αυτές επιτρέπονται λόγω ακριβώς της ανυπαρξίας μιας κοινωνίας πολλαπλών κόσμων που εκφράζουν ετερογενείς χώρους και χρόνους και επιφέρουν συνεχείς διορθώσεις σε ό,τι φιλοδοξεί να είναι μέρος ενός ολόεντα και πιο ανοικτού κόσμου.

Το σχέδιο Ανάν λειτούργησε ως ένας εξωτερικός κόσμος που δημιουργούσε απαιτήσεις στις οποίες δεν μπορούσαν να ανταποκριθούν οι προσανατολισμοί που καλλιεργούν οι δομές της κυπριακής κοινωνίας. Η μανιώδης πολεμική εναντίον του εκφράζει την επιθυμία του κυρίαρχου συστήματος να διατηρήσει τον εαυτό του ακέραιο. Το σχέδιο λύσης ενεργοποίησε όλους τους μηχανισμούς αντίδρασης που φάνηκε ότι μπορούσαν μόνο να ανταποκριθούν καταστρέφοντας τους ορίζοντες που διάνοιγε το ίδιο το σχέδιο. Πέραν τούτου, έβγαλε και πάλι στην επιφάνεια το γονίδιο της καταστροφής που τρέφει το κυπριακό πεδίο. Αυτό το γονίδιο αφορά την έκθεση πολλαπλών δυσλειτουργιών στην εμφάνιση και τις απαιτήσεις μιας πρόκλησης. Αν δεν ελαχιστοποιηθεί το βάθος και η ένταση των δυσλειτουργιών αυτών δεν

μπορεί να υπάρξει συμφωνία λύσης και εφαρμογή της. Διαφορετικά, έστω και αν ακόμη υπάρξει λύση, αυτή θα φέρει μαζί της και τον κίνδυνο εμφάνισης σοβαρών δυσλειτουργιών που θα απειλούν με πολλαπλή κατάρρευση. Το σχέδιο Ανάν δύσκολα θα μπορούσε να εφαρμοστεί γιατί δεν υπήρχαν τα πεδία στήριξης και λειτουργικότητας που θα μπορούσαν να αντέξουν μια τέτοια πίεση και πρόκληση.

Ο εγκλωβισμός της πολιτικής αντίληψης των Ελληνοκυπρίων σε μια διαλεκτική της δυσλειτουργίας αδυνατούσε να αντιδράσει θετικά σε ένα σχέδιο που παρουσιαζόταν ως μια διορθωτική παρέμβαση. Πουθενά στα υποσυστήματα του ελληνοκυπριακού λόγου και αντίληψης δεν υπάρχει μια νηοίδα που να εκλαμβάνει τη λύση με βάση την ομοσπονδία ως μια επιθυμητή ή μελλοντική εξέλιξη. Κατά μία έννοια, η λύση με βάση την ομοσπονδία και η πολιτική φιλοσοφία που αυτή απαιτεί και φέρει μαζί της, δεν καλύπτονται από τους ορίζοντες αναμονής του ελληνοκυπριακού πεδίου πρόσληψης. Γι' αυτό και το σχέδιο έχει επανειλημμένα χαρακτηριστεί εκτρωματικό και τερατώδες. Αυτοί οι δύο όροι εκφράζουν τη μορφή αυτή των αντιδράσεων που είναι τυπικές στις περιπτώσεις όπου οι νόμοι ενός κλειστού συστήματος δεν αναγνωρίζουν κάτι ξένο προς αυτούς καθώς αυτό «εκρήνυται» μπροστά τους. Στη λογική της ανάδυσης των συμβάντων,¹² έκτρωμα χαρακτηρίζεται αυτό που δεν καλύπτεται από τις κατηγορίες μας, τις πρακτικές μας, το διατιθέμενο ιδεολογικό οπλοστάσιο και τα εργαλεία που κάνουν φαινόμενα του κόσμου αναγνωρίσιμα. Αν όμως έτσι έχουν τα πράγματα, τότε το πρόβλημα είναι πολύ σοβαρό και τούτο γιατί τα στοιχεία που περιέχει το σχέδιο αυτό προκύπτουν από την ιστορία του προβλήματος και της ίδιας της διαπραγματευτικής διαδικασίας. Ενώ λοιπόν μέσα σε αυτό το πνεύμα τα Ηνωμένα Έθνη παρουσίασαν ένα διορθωτικό σύστημα μη αναγώγιμο στα αντίστοιχα κοινοτικά, οι Ελληνοκύπριοι δεν μπορούσαν να αναγνωρίσουν αυτό το σύστημα, με αποτέλεσμα να εμφανίζεται σε αυτούς ως τερατώδες.

Η ιστορία των κομματικών συμμαχιών, η διάταξη¹³ τους καθώς και η ιδε-

12. Βλ. Derrida (1989, 1994).

13. Για μια ανάλυση της διάταξης αυτής βλ. Περισιτιάνης, «Δεξιά-Αριστερά, Ελληνοκεντρισιμός-Κυπροκεντρισιμός: το εκκρεμές των συλλογικών ταυτίσεων μετά το 1974», στο *Η Ανατομία μιας Μεταμόρφωσης*. Η ανάλυση του Περισιτιάνη αναδεικνύει βασικά το κοινό έδαφος του κυπριακού εγκλεισμού μέσα στο οποίο ξεδιπλώνεται η δράση των κυπριακών κομμάτων. Μέσα σε αυτό το πλαίσιο ο εθνικισμός της ΕΔΕΚ, για παράδειγμα, σημαίνει την ανάδειξη του εγκλεισμού ως τη μεγαλύτερη δύναμη ορισμού κατευθύνσεων και ως την κοινή πηγή άντλησης όλων των πολιτικών δυνάμεων. Και το ίδιο θα μπορούσε κάποιος να πει για ένα μεταγενέστερο εθνικισμό του ΑΚΕΛ.

ολογία των πολιτικών δυνάμεων στην Κύπρο φανερώνει πολλά σημαντικά πράγματα αναφορικά με την ύπαρξη πολλαπλών στρεβλώσεων. Ο Μακάριος κατόρθωσε να έχει την υποστήριξη ενός μεγάλου φάσματος δυνάμεων από τη Δεξιά μέχρι την Αριστερά. Αυτή η παράδοση συμμαχία σπάζει μετά την τραγωδία του 1974. Ο ΔΗΣΥ, αν και αποτελείται και από μακαριακές δυνάμεις, στιγματίζεται ως προδοτικός γιατί στεγάζει εγκληματικά στοιχεία της ΕΟΚΑ Β'. Από την άλλη, έχουμε τον συνασπισμό των μακαριακών δυνάμεων με τη γνωστή συγκυβέρνηση ΑΚΕΛ-ΔΗΚΟ. Τη δημιουργική διακυβέρνηση Βασιλείου ακολουθεί, βασιζόμενη σε μια λανθάνουσα εθνικιστική εγγύτητα, η συγκυβέρνηση ΔΗΣΥ-ΔΗΚΟ. Ακόλουθα έχουμε τη συνένωση και πάλι των δημοκρατικών πατριωτικών δυνάμεων. Όλες αυτές οι συμμαχίες ποτέ δεν είχαν ως άξονα το Κυπριακό αλλά κινούνταν μόνο στο επίπεδο των εσωτερικών στρεβλώσεων της ελληνοκυπριακής κοινότητας με βάση τις ορατές και χειροπιαστές κατευθύνσεις που επέβαλλε η πολιτική εμπειρία του πραξικοπήματος. Έτσι η έκθεση των στρεβλώσεων αυτών πάντοτε προκαλούσε ρήξη όταν το κυπριακό πρόβλημα κυριαρχούσε των εσωτερικών στρεβλώσεων και ακύρωνε τη λογική τους. Η συμμαχία ΑΚΕΛ-ΔΗΣΥ ενάντια στον φορμαλισμό της δηκοϊκής πολιτικής σχολής και οι μεταγενέστερες προσπάθειες σύμπτυξης εθνικού μετώπου ήταν οι μόνες προσπάθειες για φυσικές συμμαχίες.

Στο πρόσφατο εσωτερικό κομματικό πεδίο οι πολλαπλές, διαστρωματωμένες στρεβλώσεις, αφορούν κυρίως στις πολιτικές συμμαχίες αλλά και στην ίδια την ιδεολογία των πολιτικών κομμάτων. Το ΑΚΕΛ είναι ένα κομμουνιστικό κόμμα με μια ιδιότυπη ιδεολογική ακαμψία η οποία αποκαλύπτεται με έναν φορμαλιστικό τρόπο που είναι συγχρόνως ασύμβατος με την καθημερινή του πρακτική η οποία παρουσιάζει δείγματα λειτουργικού πολιτικού ορθολογισμού. Το κόμμα αυτό, αν και πολλές φορές αντιφατικό και το ίδιο φορέας απολυτότητας και δογματισμού,¹⁴ υπήρξε ο πιο σταθερός φορέας και θεσμός καλλιέργειας εκουγχρονιστικών και φιλελεύθερων στάσεων και πρακτικών στην ελληνοκυπριακή κοινότητα. Ο ΔΗΣΥ είναι ένα κόμμα του οποίου η φιλελεύθερη τάση βρίσκεται σε διαρκή αντιπαλότητα με την εθνικιστική. Η φορά και η δύναμη των πολιτικών εξελίξεων δύσκολα θα διατηρή-

14. Αυτή ακριβώς η αδυναμία του ΑΚΕΛ ως ενός συμπαγούς μηχανισμού να προσαρμοστεί με πραγματικούς όρους στις πολιτικές εξελίξεις μετά την πτώση των κομμουνιστικών καθεστώτων δείχνει το κυρίαρχο ρεύμα του αυστηρού εγκλεισμού που διαπερνά, εξ ορισμού, όλες τις πολιτικές δυνάμεις. Ειδικά, ο ιδεολογικός εγκλεισμός του ΑΚΕΛ, όπως αυτός είναι ενταγμένος στο γενικότερο περιβάλλον των πολλαπλών στρεβλώσεων, φθείρει πολλές φορές το ίδιο το κόμμα.

σει αυτή την κατ' επίφαση ιδεολογική συνοχή. Ο ΔΗΣΥ αποτελείται ουσιαστικά από ένα σύγχρονο φιλελεύθερο ρεύμα και ένα ρεύμα χαρακτηριστικά εθνικιστικό και συντηρητικό, με τις πιο στέρεες βάσεις σε ολόκληρο το ιδεολογικό στερέωμα. Το ΔΗΚΟ είναι ένα εθνικιστικό κόμμα με βαθιές ρίζες στο κρατικό κατεστημένο και με πολλαπλά νομιμοποιητικά ερείσματα που δεν διαθέτει κανένα άλλο κόμμα στην Κύπρο, γι' αυτό και η προσαρμοστικότητα του στις πολιτικές συμμαχίες. Αφενός, είναι φορέας του εθνικισμού λόγω των ιστορικών δεσμών του με την εθνικιστική παράδοση και, αφετέρου, λόγω μακαριακών καταβολών, είναι φορέας νομιμοποίησης ως «προοδευτική δημοκρατική δύναμη». Αυτές οι δύο παραδοσιακές νησίδες καταξίωσης φέρουν το κόμμα σε κατάσταση πλεονεκτική αφού μπορεί να θέτει νόμιμες αξιώσεις σε σχέση με την κυρίαρχη εθνικιστική ιδεολογία. Όλα αυτά δημιουργούν τον δηκοϊκό τύπο ως αυτό που υπό το μανδύα του ρυθμιστικού ρόλου παίρνει πάντοτε περισσότερα από όσα αξίζει. Η ΕΔΕΚ είναι το ασθενέστερο εθνικιστικό κόμμα με δυνατή, περιθωριοποιημένη προοδευτική πτέρυγα. Είναι το πιο εύκαμπτο και λιγότερο απόλυτο από τα εθνικιστικά κόμματα. Ουσιαστικά η φυσιολογική της ροπή και κατεύθυνση με προοπτικές δυναμικής είναι με τη μεριά των εκουγχρονιστών.

Οι λειτουργικές συμμαχίες είναι ό,τι απουσιάζει από την πολιτική δραστηριότητα. Η ιστορική μαρτυρία, έστω και λίγων δεκαετιών, καθώς και η δυναμική και εμπειρία που αυτή δημιουργεί, οδηγεί στις ακόλουθες επισημάνσεις. Το κλασικό σύνταγμα δυνάμεων μεταξύ ΑΚΕΛ-ΔΗΚΟ και ΔΗΣΥ-ΔΗΚΟ είναι αδιέξοδο. Ένας τέτοιος συνασπισμός δικαιολογείται με την επίκληση ιδεολογικών σπριγμάτων που ως τέτοια αφορούν την πρόσφατη ιστορία της ελληνοκυπριακής κοινότητας. Έτσι δημιουργούνται συνεργασίες είτε λόγω του ολοένα και πιο χαλαρού μακρινού μακαριακού δεσμού είτε λόγω της πανίσχυρης εθνικιστικής συγγένειας. Τέτοιες συνεργασίες στερούνται νομιμοποιητικών μέσων και ποτέ δεν αναπτύσσουν μια αυτόνομη δυναμική πέρα από αυτή που δημιουργεί η συμμετοχή στην εξουσία η οποία γίνεται με τρόπο ιδιοκτησιακό. Κατά συνέπεια, ως τέτοιες δεν έχουν εφαρμογή είτε σε σχέση με την τουρκοκυπριακή κοινότητα είτε σε σχέση με την Ευρώπη και το ευρύτερο διεθνές περιβάλλον. Όπως και στην ιστορική πορεία του πολιτικού προβλήματος έτσι και στο επίπεδο των συμμαχιών, οι στρεβλώσεις οδηγούν σε πολλαπλές κρίσεις. Μια από αυτές ήταν η δυσλειτουργική συμμαχία ΑΚΕΛ-ΔΗΚΟ την οποία διόρθωσε η ανανεωτική διακυβέρνηση του Γιώργου Βασιλείου. Αυτή η διακυβέρνηση έθεσε τέλος στην απόλυτη ταύτιση του κράτους με τα κομματικά συμφέροντα και την εξάρτηση της αναγνω-

ραιομότητα των πολιτών αλλά και της πρόσβασής τους στο κρατικό σύστημα από τις πολιτικές τους πεποιθήσεις. Βέβαια αυτή η διόρθωση προκαλεί την ανασύσταση του δημοτικού απορριπτισμού που συμπράττει με το ΔΗΣΥ το 1993. Σε κάθε περίπτωση, δεν υπάρχει κανένας λόγος για να θεωρείται η περίοδος 1977-1988 δημοκρατική, εφόσον υπήρχε ολική κομματικοκρατία και ιδεολογική ακινησία υποστηριζόμενες από έναν χαρακτηριστικά στείρο και κενό πολιτικό λόγο που είναι τυπικός των εθνικιστικών κομμάτων του κυπριακού «ενδιάμεσου χώρου».

Η αυτοδιόρθωση των κοινοτήτων είναι η βασικότερη προϋπόθεση για τη μετάβαση στο επόμενο στάδιο που είναι η αυτοδιόρθωση του συνόλου, της Ενωμένης Κυπριακής Δημοκρατίας. Στην ελληνοκυπριακή πλευρά, δεν υπήρξε ποτέ κινητήριος μοχλός και δυναμική πολιτικής που να έχει ως συνεχή ιδεολογία και πρακτική μια προσέγγιση που σταδιακά θα έφερε και θα στέριωνε ένα πολιτικό προσανατολισμό προς διορθωτικές αλλαγές και τον εκσυγχρονισμό της ελληνοκυπριακής κοινωνίας. Δεν έγινε άρα δυνατή η αποκρυστάλλωση του πολιτικού πεδίου και η καλλιέργεια της ανάγκης αλλά και της αναμονής φυσικών συμμαχιών. Χωρίς τέτοιες συμμαχίες δεν υπάρχει λειτουργικότητα ούτε καλλιεργημένοι προσανατολισμοί που μπορούν να αναπτυχθούν από μεγάλες μάζες για τις οποίες θα φαντάζουν λογικά επακόλουθα και καταλήξεις συγκεκριμένων διαδικασιών.

Η ένταξη στην τροχιά της λύσης θα επέλθει μόνο με την επικράτηση των εκσυγχρονιστών πάνω στους εθνικιστές. Μια τέτοια επικράτηση θα καθιστά την εθνικιστική ιδεολογία ασύμβατη, ασύμφορη και δυσλειτουργική και αυτό θα πρέπει να γίνει με την απονομιμοποίησή της. Επειδή η εθνικιστική ιδεολογία είναι παντοδύναμη στο οικείο περιβάλλον της και ασθενική σε ένα σύνολο κόσμων, οι εκσυγχρονιστές θα πρέπει να εγκαθιδρύσουν μόνιμες νησίδες επαφής με άλλους κόσμους μιας και ο εθνικισμός πρώτος από όλους ελέγχει και ταξινομεί το συνολικό πλέγμα των απόψεων που διακινούνται σε έναν χώρο. Οι άλλοι κόσμοι συνεπώς θα κλονίζουν την αποτελεσματικότητα του εθνικισμού που περιορίζεται μέσα στους δικούς του χωροχρονικούς περιορισμούς. Πέραν τούτου, οι εκσυγχρονιστές έχουν την υποστήριξη της ιστορικής εμπειρίας και του πλεονεκτήματος της επικοινωνίας.

Το πλήγμα κατά της εθνικιστικής ιδεολογίας θα είναι ένα πλήγμα μέσω της δύναμης αυτών που ξέρουν να αγαπούν την ολότητα του περιβάλλοντος κόσμου και προπάντων αυτών που έγκαιρα έχουν συνειδητοποιήσει τη ματαιότητα της διαλεκτικής του αρνητισμού. Αυτός ο αναγκαίος εσωτερικός ανταγωνισμός και η ρήξη δεν έχουν γίνει μέχρι τώρα. Και όμως από αυτή τη

διαπάλη και την εσωτερική κίνηση που αυτή θα προσδώσει περνά ο δρόμος προς τη λύση. Αυτή η αναγκαία διαπάλη δεν ταυτίζεται απόλυτα με τη μάχη κυπροκεντρισμού-ελληνοκεντρισμού, έστω και αν η μεγάλη μάζα των εκσυγχρονιστών βρίσκεται στο στρατόπεδο των πρώτων. Θεωρητικά οι δύο αυτές τάσεις εκτυλίσσονται στα όρια του κυπριακού εγκλεισμού ως φυσική αντίδραση η μία προς την άλλη, χωρίς να έχουν δημιουργική σχέση με ευρύτερα περιβάλλοντα. Και οι δύο τάσεις ανεξάρτητα από τις ρητορικές τους αξιώσεις ξεκινούν με τα δεδομένα του ίδιου εγκλεισμού. Ο κυπροκεντρισμός μπορεί την πρώτη δεκαετία μετά το 1974 να ήταν μια μερικώς διορθωτική ιδεολογία αλλά ο χαρακτήρας της ήταν μεταβατικός.¹⁵ Ο διορθωτικός προσανατολισμός μιας εκσυγχρονιστικής ιδεολογίας θα αφορούσε μια ευρύτερη κοινωνία περιβαλλόντων και θα υπερέβαινε την απλή διορθωτική αντίδραση απέναντι στις στρεβλώσεις της ελληνοκυπριακής κοινωνίας. Δεν υπάρχουν σοβαροί λόγοι, για παράδειγμα, για να υποστηρίξει κάποιος ότι ο κυπροκεντρισμός του ΑΚΕΛ σπάζει τα σύνορα του κυπριακού εγκλεισμού. Με αυτή την έννοια δεν υπάρχουν επίσης λόγοι για να ισχυρισθεί κάποιος ότι μια μορφή ελληνοκεντρισμού δεν μπορεί να σπάσει τα σύνορα του ίδιου εγκλεισμού.

Η ανάλυση που επιχειρείται εδώ θέτει το κυπριακό ζήτημα σε μια διαφορετική από την παραδοσιακή τουλάχιστον βάση. Ας δούμε κάποια θεωρητικά συμπεράσματα που προκύπτουν από μια τέτοια ανάλυση. Αν λοιπόν η φύση του κυπριακού προβλήματος συνδέεται με αουτνόντιστους και στρεβλωμένους προσανατολισμούς, τότε η διαδικασία επανένωσης θα πρέπει να επικεντρωθεί στους προσανατολισμούς αυτούς. Αν η κυπριακή κοινωνία υποφέρει από στρεβλώσεις σε πολλαπλά επίπεδα, τότε το πολιτικό, κοινωνικό και οικονομικό επίπεδο χρειάζεται συνεχείς και πολλαπλές διορθώσεις, δηλαδή, έναν διορθωτικό προσανατολισμό υπό τη μορφή ενός λειτουργικού και δοκιμασμένου ορθολογισμού. Αν ο πυρήνας του συστήματος ανάλυσης της ιστορίας που παράγει το γονίδιο της καταστροφής εξακολουθεί να υπάρχει, τότε η καταστροφή είναι ακόμη μια δυστυχής πιθανότητα.¹⁶ Είναι φανε-

15. Γι' αυτό και ο Νεοκυπριακός σύνδεσμος υπερτόνιζε την ανάγκη προώθησης και σεβασμού των κρατικών συμβόλων, πράγμα που υπάρχει σήμερα χωρίς αυτό να εντάσσεται σε μια πιο προοδευτική προσέγγιση του προβλήματος. Το να είναι κάποιος κυπροκεντρικός στις θεωρήσεις του και να υπερτονίζει τα κοινά πολιτιστικά στοιχεία της Κύπρου δεν σπάει τον εγκλεισμό, όπως δεν τον έσπασε η χρήση των ελληνικών κρατικών συμβόλων. Αντίθετα, ο όρος του κυπροκεντρισμού στην αντίληψη κάποιων άλλων ίσως να επιβεβαιώνει και να αντλεί από τον εγκλεισμό αυτό, και σε μια πλήρη αντιστροφή των πολιτικών όρων, να γίνεται τελικά φορέας του.

16. Στη σχετικά πρόσφατη ιστορία της Κύπρου αυτό εμφανίστηκε με τα γεγονότα της Δε-

ρό ότι δεν μπορεί να υπάρξει όραμα, πολιτική, πολιτισμική και οικονομική ανάπτυξη αν δεν διαρρηχθούν οι πυρήνες του κυπριακού εγκλεισμού. Αντίθετα, και ειδικά κατόπιν της πίεσης και πρόκλησης ξένων κόσμων και χωροχρόνων, υπάρχει ο κίνδυνος πολλαπλής κατάρρευσης και κρίσης.

Το γεγονός ότι τέτοια θέματα δεν θίγονται στη νομικίστικη αντίληψη του Κυπριακού είναι ανησυχητικό γιατί οι ρυθμίσεις και διορθώσεις που μια τέτοια προσέγγιση τυχόν επιτύχει, θα αφομοιωθούν και θα ερμηνευτούν από το κυρίαρχο σύστημα υποδοχής. Από αυτή την οπτική γωνία, λιγότερη σημασία έχουν νομικές αλλαγές στο σχέδιο λύσης αφ' εαυτές, που κατά μία έννοια δεν υπάρχουν ως τέτοιες, και περισσότερη ο τύπος της δεκτικότητας, η νοοτροπία και ο προσανατολισμός του περιβάλλοντος στο οποίο μια σειρά ριζικών ρυθμίσεων θα εισέλθουν και θα βιωθούν, καθώς και ο χαρακτήρας της μοιραίας οικειοποίησης τους από το περιβάλλον αυτό.

Η Κύπρος θα ενταχθεί στην τελική τροχιά διορθώσεων με τη δυναμική που θα δημιουργήσει η έναρξη της διαδικασίας διευθέτησης του πολιτικού προβλήματος. Η λύση θα πρέπει να θεωρηθεί ως αγωγός εκσυγχρονισμού και λειτουργικότητας. Χωρίς λύση, κυρίαρχη ιδεολογία παραμένει η διαλεκτική του αρνητισμού η οποία είναι εξ ορισμού μια βραχυπρόθεσμη διαλεκτική που θέτει το θέμα των διορθώσεων σε ένα επίπεδο νομικό, το οποίο χαρακτηρίζει η στατικότητα και η αναβλητικότητα, και που φιλοδοξεί απλώς να εξασφαλίσει μια κάποια προσωρινή μορφή υποφερτής λειτουργικότητας. Η τελευταία συνίσταται σε τοπικές αντιδράσεις σε δυσλειτουργίες που εξασφαλίζουν απλώς μια προσωρινή ροή των πραγμάτων. Αυτή η νοοτροπία όχι μόνο δεν λύνει το πρόβλημα αλλά αντίθετα καθιστά την ανάδυση της επόμενης δέσμης δυσλειτουργιών πιο έντονη, πιο δικτυωμένη και πιο σοβαρή. Αν στην απομόνωση του κυπριακού ιδιόχρονου και ιδιόρρυθμου οι διορθώσεις θα επαφίονταν στην αργή ροή του χρόνου, τώρα θα πραγματοποιηθούν μέσα από την επιτακτική ανάγκη της εύρυθμης λειτουργίας.

Πολλές φορές η αλλαγή δεν μπορεί να προέλθει από τους ίδιους τους φορείς που την καλούν μιας και οι ίδιοι είναι φορείς μια συγκεκριμένης τροπής του νου που αρνείται επίμονα να εγκαταλείψει τον εαυτό του. Μπορεί άρα να επέλθει με νέες γενεές ή με επαφή με ανθρώπους που αντιπροσωπεύ-

---

ρύνειας και με τη σεναριολογία για την έλευση των πυραύλων S300. Η λογική πίσω από τα δύο φαινόμενα ήταν εξ αρχής λανθασμένη και ως τέτοια προσέκρουσε σε εμπόδια που έθεταν άλλα συστήματα ανάλυσης του κόσμου. Η όλη λογική του εξοπλισμού με ένα υπερσύγχρονο οπλικό σύστημα και η πορεία με μοτοσικλές δεν υπόσχονται μια διαλεκτική λειτουργικών εξελίξεων, όπως έδειξε και η κατάληξή τους.

ουν μια διαφορετική οπτική γωνία από την οποία βιώνεται ο κόσμος. Όλα τούτα θα υπάρξουν στον νέο κόσμο, όπου η σύνθεση και η μετέπειτα αυτονομημένη συμπύκνωση οπτικών γωνιών και διαφορετικών σκέψεων θα δημιουργήσει έναν νέο κοινό κόσμο ως μια κοινή πραγματικότητα που θα συντηρείται με μηχανισμούς φαντασίας, μνήμης και επανάληψης.¹⁷ Η λύση μπορεί να καταστεί φορέας και δημιουργός ενός πεδίου λειτουργικότητας που εκ των πραγμάτων θα καταστήσει το σύμπλεγμα ιδεολογιών και πρακτικών που κυριαρχούσαν για τόσα χρόνια στον τόπο άκυρο. Αρχικά οι δύο κοινότητες δεν θα μπορούν να εξαντλούνται στις αυτοκαθοριζόμενες ανάγκες του δικού τους μικρόκοσμου αφού θα αναγκαστούν να έρθουν σε ουσιαστική κοινωνία και συμμετοχή διαμέσου κοινών σφαιρών σύμπραξης και εκπροσώπησης. Θα δημιουργηθεί έτσι μια παράλληλη διαδικασία και νοοδία παραγωγής νέων προσεγγίσεων και οπτικών γωνιών. Αυτές οι προσεγγίσεις θα σπάσουν το μονοπώλιο που έχουν οι κοινότητες στην εξιστόρηση και αφομοίωση των γεγονότων και θα αποτελούν νησίδες διαφυγής και σημεία από όπου θα αναπτυχθεί μια ολική θεώρηση της Κύπρου.¹⁸ Είναι πάνω σε αυτές τις νησίδες διαφυγής, μέσα στην αυτονομημένη ανάπτυξη και εκτύλιξη τους, στην τελική αλληλοεισχώρηση και σύσμιξη τους, που είναι κρυμμένη η πιθανότητα δόμησης μιας στέρεας, διευρυμένης και ανακαινισμένης πολιτικής αντίληψης αλλά κυρίως μιας διορθωμένης και λειτουργικής χώρας.

17. Όπως έχει δείξει η Hannah Arendt (1958, 1982) στην ανάλυση της δημόσιας σφαίρας ως μιας πραγματικότητας που δομείται με ό,τι είναι ακουστό και ορατό και συντηρείται μέσω μνήμης και επανάληψης, το ερώτημα αναφορικά με το τι περικλείεται και τι αποκλείεται κάθε φορά, μπορεί να προσεγγισθεί στη βάση μιας μεγεθυμένης νοοτροπίας που λαμβάνει υπόψη διαφορετικές οπτικές γωνίες και, επομένως, δομεί για κάθε φορά μια λιγότερα αποκλειστική πραγματικότητα που αγνοεί λιγότερο διαφορετικούς και λοπομονημένους από τον οικείο κόσμους.

18. Αυτό το όραμα διατυπώθηκε από έναν κύπριο διανοούμενο, τον Niazi Kizilyurek (1993). Σύμφωνα με τον Kizilyurek: «στην έννοια ολική Κύπρος δεν χωρούν τα αντιφατικά συμφέροντα στα οποία αναφερθήκαμε πιο πάνω, αλλά μόνο τα καθολικά συμφέροντα των Κυπρίων» (σ. 35). Ο Μαυράτος εύστοχα σημειώνει για το όραμα της Ολικής Κύπρου: «η κατανόηση αυτού του απλού αλλά θεμελιώδους στοιχείου αποτελεί, θα μπορούσαμε να πούμε, το κλειδί στο αίνιγμα της σύγχρονης κυπριακής ιστορίας» (1998, σ. 204). Το ότι ένα τέτοιο όραμα διατυπώνεται από έναν τουρκοκύπριο διανοούμενο δεν είναι τυχαίο. Η ολική Κύπρος ξεδιπλώνεται σε έναν χωρόχρονο που δεν τον καλύπτουν οι δύο παράλληλοι εγκλεισμοί. Η επισκόπηση της τελευταίας τουλάχιστον δεκαετίας αλλά και της περιόδου πριν από το δημοψήφισμα της 24ης Απριλίου 2004, δείχνει ότι η τουρκοκυπριακή κοινότητα, για λόγους που δεν μπορούν να αναλυθούν στην παρούσα εργασία, κατόρθωσε συλλογικά να σπάσει τον δικό της εγκλεισμό και να εναρμονιστεί σε έναν πιο λειτουργικό πολιτικό προσανατολισμό.

Η τελευταία ως τέτοια θα μπορεί να αναπτύσσεται και να αναπαράγεται ραγδαία και ριζικά γιατί ο φορέας αυτοδημιουργίας θα μετασχηματισθεί και τα κενά αφόρτιστα πεδία θα πολλαπλασιασθούν. Ακόμη θα μπορεί να επικοινωνεί πιο ουσιαστικά με διαφορετικούς κόσμους και με το ευρύτερο εξωτερικό περιβάλλον. Με το τελευταίο θα μπορεί να εγκαθιδρύσει μια σχέση δημιουργικής επαφής στη βάση δανεισμού δοκιμασμένων δομικών στοιχείων και εργαλείων που εμπλουτίζουν τους τρόπους θεώρησης του εαυτού της και του κόσμου. Αυτό θα είναι πιο εύκολο γιατί οι νέες διορθωμένες δομές θα έχουν σταδιακά εφαρμόσει ένα διαφορετικό επίπεδο σχέσεων με τον εξωτερικό κόσμο. Από τη μια μεριά, δεν θα έχουν με αυτόν μια σχέση άμυνας, με στιδήποτε δηλαδή σφραγίζει τον αυτοεγκλεισμό τους. Από την άλλη, λόγω των πολλαπλών ανοιγμάτων και κενών πεδίων εξαπτίας της άρσης προγενέστερων φορτίσεων του χρόνου και του χώρου, το εξωτερικό περιβάλλον θα έχει συνεχή ρυθμιστικό ρόλο στη διαμόρφωση της νέας τάξης πραγμάτων, που με τη σειρά της θα είναι αγωγός μιας σειράς διορθώσεων οι οποίες θα χαρακτηρίζονται από εγγενή αυτονομία και ριζοσπαστισμό.

Μια λύση μέσω της δημιουργίας της Ενωμένης Κυπριακής Δημοκρατίας θα μπορούσε ακόμη να υπερβεί αυτή την ίδια τη φιλοσοφία του σχεδίου Ανάν. Μετά από τόσα χρόνια, συντελούνται για πρώτη φορά σε συλλογικό επίπεδο πολλαπλές ρήξεις και ανοίγματα με τα συλλογικά συστήματα υποδοχής του κόσμου, κάτι που ήταν αδιανόητο στο παρελθόν. Αν αυτές οι ρήξεις υπήρχαν στο παρελθόν θα έκαναν πιο δύσκολη την καταστροφική επέλαση της διαλεκτικής του αρνητισμού γιατί όσο περισσότερες είναι οι ρήξεις τόσο λιγότερος είναι ο κίνδυνος κρίσης λόγω πολλαπλών δυσλειτουργιών. Πέραν τούτου, αυτές οι λυτρωτικές ρήξεις θα ανακαλύψουν και θα δομήσουν ένα καινούργιο πεδίο όπου θα μπορούν να κτίσουν οι δύο κοινότητες το δικό τους κοινό όραμα χωρίς εθνικές αναφορές. Η εθνικιστική ιδεολογία, όπως και κάθε ιδεολογία, δεν επικαλύπτει την ολότητα της ζωής των ανθρώπων.¹⁹ Υπάρχουν πολλαπλά αφόρτιστα πεδία που δεν τους όρισε κατεύθυνση και δεν τα κατέλαβε η εθνικιστική προοπτική και τα πεδία αυτά είναι τα σημεία ανατροπής της. Στον δικό τους χωρόχρονο μπορούν σταδιακά, σιωπηλά και στην αφάνεια να παρουσιάσουν συνδέσεις και κατευθύνσεις ριζοσπαστικές. Είναι δυνατή, και σίγουρα θα εμφανιστεί και θα αναπτυχθεί, μια θεώρηση

19. Αυτή η υπαρξιακή πραγματικότητα, που σίγουρα χρήζει εκτενέστερης ανάλυσης, έχει περιγραφεί από τον Eric Hobsbawm ως ακολούθως: «οι επίσημες ιδεολογίες των κρατών και των κινημάτων δεν αποτελούν οδηγούς γι' αυτό που βρίσκεται στο νου ακόμη και των πλέον νομιμοφρόνων πολιτών ή οπαδών» (1994, σ. 24).

του κόσμου που να μην υποχωρεί μπροστά σε κοινοτικές εξαρτήσεις. Θα γίνουν τέτοιες διεισδύσεις στα συστήματα πρόσληψης της μιας κοινότητας από την άλλη, και θα δημιουργηθούν τέτοιες νησίδες ελευθερίας, που θα οικοδομήσουν ένα νέο τρόπο σκέψης δυναμικά λειτουργικό και ασύμβατο με συγκρουσιακές νοοτροπίες. Μια σκέψη που θα αντιλαμβάνεται την Κύπρο ως Όλον θα είναι η τελική ένταξη και ευθυγράμμιση στην τροχιά ενός συστήματος λειτουργικού συντονισμού και προσανατολισμού.

4. ΑΠΟ ΤΗΝ ΕΤΕΡΟΝΟΜΙΑ ΣΤΗΝ ΑΥΤΟΝΟΜΙΑ

Στο κυπριακό περιβάλλον οι εθνικιστές μιλούν πολύ συχνά για το εθνικό εμείς και για τους ξένους, με κατηγορίες που παραβλέπουν ότι στον κόσμο που ζούμε, όπου οι πηγές πληροφορίας και η πρόσβασή τους είναι πολλαπλές, και όπου οι παγκόσμιοι πολίτες ζουν και εργάζονται σε πολλαπλούς χωροχρόνους, οι απόψεις και οι προσεγγίσεις δεν μπορούν να έχουν α ριγοίτη δεσμευτική συλλογικότητα του εθνικού. Οι εθνικιστές αδυνατούν να κατανοήσουν ότι στον σύγχρονο κόσμο υπάρχει ένα συνεχές παιχνίδι απόψεων και πληροφοριών που υπερβαίνει γεωγραφικούς προσδιορισμούς.²⁰ Η διαλεκτική της δυσλειτουργίας νομιμοποιεί αυτούς που καλλιεργούν σε τελευταία ανάλυση μίσος και πλήττουν την ανάπτυξη της κριτικής, δημιουργικής και ελεύθερης σκέψης. Από την άλλη μεριά, ενοχοποιεί αυτούς που αγωνίζονται για συμφιλίωση και για μια ολοένα πιο μεγεθυμένη σκέψη και θεώρηση του κόσμου. Η τροχιά της ρήξης θα πρέπει να αντιστρέψει αυτή την ιεράρχηση των αξιών.²¹ Η εθνικιστική ιδεολογία θα πρέπει να αποκαλυφθεί ως ιδεολογία του μίσους και της καταστροφής. Παρόμοια, πρέπει να πληγεί η ιδιότητα της εθνικιστικής λογικής να στιγματίζει και να εξοστρακίζει με μανία και απολυτότητα αιρετικές απόψεις. Αυτό που οι εθνικιστές ονομάζουν

20. Όπως δείχνει και η ανάλυση του Luhmann (1995), η ταύτιση του συνόρου με την εδαφικότητα ξεπερνιέται από την ίδια την πραγματικότητα. Όπως τονίζει, τα σύνορα δεν υπάρχουν χωρίς την έννοια «του πέρα από αυτό». Και με βάση αυτή την οριοθέτηση στοιχιστικά αποδίδονται στο σύστημα ή σε ό,τι είναι πέρα από αυτό (περιβάλλον). Οικονομικές, επιστημονικές ή εκπαιδευτικές όμως σχέσεις δεν ανταποκρίνονται σε αυτά τα εδαφικά σύνορα.

21. Αυτό θα συνιστά αντιστροφή μιας αντιστροφής. Όπως το θέτει ο Ernest Gellner: «σε γενικές γραμμές, η εθνικιστική ιδεολογία υποφέρει από μια διάχυτη ψευδή συνείδηση. Οι μύθοι της αντιστρέφουν την πραγματικότητα: ισχυρίζεται πως υπερασπίζεται τον παραδοσιακό πολιτισμό, ενώ στην πραγματικότητα βοηθά να κατασκευαστεί μια ανώνυμη μαζική κοινωνία» (1992, σ. 219).

αιρετικό και προδοτικό είναι αυτό ακριβώς που φοβούνται περισσότερο: τη συνεχή κριτική στάση της ανθρώπινης σκέψης απέναντι στα αποτελέσματα της δικής της δραστηριότητας. Το εθνικιστικό οικοδόμημα δεν αντέχει την πρόκληση της κίνησης και το παιγνίδι των παράλληλων και επικοινωνούντων κόσμων. Ο προσανατολισμός της ανθρώπινης σκέψης προς τη συσχέτιση γεγονότων και αξιωμάτων αλλά και το άνοιγμα και η εξέταση των αξιωμάτων αυτών είναι ασύμβατα με απόλυτες και συμπαγείς ιδεολογίες. Η σκέψη του Καστοριάδη εδώ αποβαίνει και πάλι χρήσιμη. Ο εθνικισμός ως σύμπτωμα του εγκλεισμού τελεί σε καθεστώς ετερονομίας το οποίο, ως ανθρώπινη κατάσταση, καταλύεται μπροστά στην αναστοχαστική δραστηριότητα της σκέψης. Ετερονομία είναι η εκ μέρους του υποκειμένου απώλεια επαφής με το προϊόν της δικής του δημιουργίας. Το τελευταίο αρχίζει να αυτονομείται και να καθυποτάσσει το υποκείμενο της δημιουργίας του που δεν αναγνωρίζει τον εαυτό του ως τον φορέα των θεσμίσεων της κοινωνίας. Έτσι έννοιες και ιστορικές αναφορές αποκτούν χαρακτήρα απολυτότητας που υπερβαίνει τα ανθρώπινα υποκείμενα και θέτουν τον εαυτό τους έξω από τη διαδικασία δοκιμασίας και της αμφισβήτησης. Σε αυτή την περίπτωση, η θέσμιση του κοινού κόσμου φράσσει τη δυνατότητα αυτοαλλοίωσής του μιας και το υποκείμενο βρίσκεται υπό καθεστώς ετερονομίας σε σχέση με τα αποτελέσματα της δραστηριότητάς του. Από την άλλη μεριά, αυτονομία είναι η αντίληψη της κοινωνίας ως δημιουργού του εαυτού της, ως αυτοθεσμισμένης και άρα ως αυτοαλλοιωμένης.²²

Αν η παρούσα κατάσταση παρουσιάζει συμπτώματα ετερόνομης κοινωνίας, αυτή εμφανίζεται με τη μορφή έλλειψης κυριαρχικής σχέσης του υποκειμένου με τα κατασκευάσματά του ή γενικά με τον κόσμο των πραγμάτων που του προσφέρονται. Η ανάγκη της αυτονομίας και της ρήξης με τον εγκλεισμό του κληρονομημένου τρόπου θεώρησης του κόσμου και η εγκαθίδρυση μιας πιο εξελικτικής σχέσης είναι επίσης μια ανάγκη για ένα ρεύμα διαφωτισμού που δεν συνδέεται με χρονικές περιόδους ή θεωρητικές διαμάχες. Αυτός είναι ο «σωκρατικός διαφωτισμός» που εμφανίζεται ξανά με δύναμη και πειθώ στη φιλοσοφία του Kant, της Arendt, του Καστοριάδη, του Foucault

22. Όπως τονίζει ο Καστοριάδης (1985, σ. 516): «η εγκαθίδρυση μιας ιστορίας όπου η κοινωνία όχι μόνο γνωρίζει τον εαυτό της, αλλά κάνει τον εαυτό της ως ρητά αυτοθεμιζόμενο, συνεπάγεται μια ριζική καταστροφή του γνωστού θεσμού της κοινωνίας, μέχρι τις πιο ανυποψίαστες γωνιές του, που δεν μπορεί να είναι παρά ως θέση/δημιουργία όχι μόνο νέων θεσμών αλλά ενός νέου τρόπου του αυτοθεμιζέσθαι και μιας νέας σχέσης της κοινωνίας και των ανθρώπων προς τη θέσμιση».

και άλλων.²³ Αυτός ο διαφωτισμός έγκειται στη ρήξη του εγκλεισμού της σκέψης μέσα στο δίκτυο των δικών της κατασκευασμάτων. Είναι ο διαφωτισμός των ελευθέρων πνευμάτων που υποβάλλουν κάθε μορφή παγιωμένης σκέψης στη δοκιμασία της αμφισβήτησης και στον έλεγχο της κριτικής. Είναι, με άλλα λόγια, ο διαφωτισμός ως τεχνική της ζωής που έχει ως σκοπό τη δημιουργία μιας ασκητικής και βιωματικής σχέσης του υποκειμένου με τη γνώση. Είναι συγχρόνως ο διαφωτισμός όπου το υποκείμενο βρίσκει τον εαυτό σε διαφορετικό κάθε φορά από τον κληρονομημένο χώρο και χρόνο και άρα όχι ακριβώς μέσα στον συλλογικό εγκλεισμό. Με αυτόν τον τρόπο, το σκεπτόμενο υποκείμενο γίνεται το ίδιο ζωντανό και αυτοκινούμενο σημείο αντίστασης και ρήξης.

Και αν υπάρχει ένας ανθρώπινος τύπος που τόσο έλειψε στο τραγικό ξετύλιγμα της κυπριακής ιστορίας είναι το ελεύθερο πνεύμα ως φορέας και ως σημείο το ίδιο ρήξεων με το περιβάλλον του εγκλεισμού. Το ελεύθερο πνεύμα θα μπορούσε να σπάσει τα όρια και τις εξαρτήσεις της δοσμένης πραγματικότητας. Θα μπορούσε να είχε μια πιο συνολική και προοδευτική θεώρηση του κόσμου την οποία θα καλλιεργούσε και θα συνέδεε με πολιτικές παρεμβάσεις μη αναγώγιμες στα απτά δεδομένα του εκάστοτε πολιτικού παρόντος τα οποία ακολουθούσαν μηχανικά οι πολιτικοί του τόπου. Αυτός ο τύπος ανθρώπου θα πρέπει να καλλιεργηθεί και να θεωρήσει ως καθήκον του την πρόκληση των κυρίαρχων ροπών στο επίπεδο σκέψης και τα ανοίγματα προς το μέλλον. Αυτό που έλειψε στην πρόσφατη ιστορία της Κύπρου είναι ακριβώς η διαλεκτική ανάπτυξη, η καλλιέργεια, η συντήρηση και ενεργοποίηση ενός πεδίου έντονης κριτικής δραστηριότητας που δεν αφήνει τα ανθρώπινα δημιουργήματα, τις κωδικοποιημένες αντιδράσεις και παραδοσιακές ερμηνείες αναμφοβήτες.²⁴ Μέρος της κυπριακής ιστορίας πέρασε και εξακολου-

23. Βλ. Kant (1971), Arendt, (1984) και M. Foucault (1986). Αυτή η οντολογική δυσαρμονία μεταξύ του σκέπτεσθαι και του ζην που χαρακτηρίζει την ανθρώπινη κατάσταση έχει αποδοθεί από τον Κώστα Αξελό ως ακολούθως: «η σκέψη δεν κατορθώνει παρά με εξαιρετική δυσκολία να βιωθεί και να αναληφθεί, σεβόμενη τη συνοχή και τη συνέπεια, και είναι πολύ σπάνιοι αυτοί που τολμούν να συσχετίσουν το “σκέπτεσθαι” με το “ζην”, χωρίς να θυσιάσουν το ένα στο άλλο» (1989, σ. 30).

24. Γι' αυτό το θέμα βλ. Paul Sant-Cassia, «Διαιρεμένο παρελθόν και ενωμένο μέλλον», στο *Η Ανατομία μιας Μεταμόρφωσης*, σ. 157-188. Ο Cassia σημειώνει χαρακτηριστικά: «ο αγώνας της ΕΟΚΑ ήταν τόσο τραυματικός και το δίκαιο του σκοπού τόσο αυταπόδεικτο, τόσο ιστορικά δικαιωμένο και αδιαμφισβήτητο, ώστε ελάχιστες εναλλακτικές απόψεις είχαν προταθεί» (σ. 161). Στο πνεύμα της δικής μου ανάλυσης αυτός ο απολυταρχισμός δεν οφείλεται στη φύση ή την κατεύθυνση του αγώνα. Αντίθετα οφείλεται στο ότι ο αγώνας ως τέτοιος έλαβε

θεί να περνά στις επόμενες γενιές ως μύθος και η εκ νέου θεώρησή της είναι πολύ δύσκολη και πολύ συχνά χαρακτηρίζεται ως προδοσία. Μια νέα κριτική κουλτούρα θα πρέπει να παρουσιάσει τον εαυτό της με αξιώσεις νομιμοποίησης και να θεωρήσει το παρελθόν αλλά και να αναλύσει τις πιθανότητες του μέλλοντος. Μέσα σε αυτό το πέπλο ηρωισμού, του αισθήματος απόλυτης δικαιοσύνης και μεσοιανικού προορισμού, προβάλλει μια άλλη πραγματικότητα που εξηγεί καλύτερα την καταστροφή που έχει γίνει σε αυτόν τον τόπο. Η ύπαρξη μιας αυταρχικής και μη φιλελεύθερης κοινωνίας βρήκε τον εαυτό της εγκλειστο σε μια διαλεκτική αρνητισμού και δυσλειτουργίας. Και το σπάσιμο αυτής της διαλεκτικής και η ένταξη του τόπου στη λογική μιας πιο ελπιδοφόρας κατεύθυνσης είναι ο μόνος τρόπος διαφυγής.

5. ΕΠΙΛΟΓΟΣ

Η Κύπρος χρειάζεται να ζυμωθεί στην αύρα ενός οράματος. Στο πλαίσιο της παρούσας ανάλυσης το τελευταίο αποκτά συγκεκριμένη μορφή. Η φιλοσοφία του οράματος δίνει μια ολότητα μέσω μιας καλά επεξεργασμένης και λειτουργικά προσανατολισμένης θεώρησης του κόσμου που λόγω της εγγενούς δύναμής της προσελκυστικά ωθεί σε μια πιο εποικοδομητική πορεία που δοκιμάζει συνεχώς στον εαυτό της. Αν πολλοί απελπισμένα ομολογούν ότι πολλοί τομείς δεν λειτουργούν σωστά, αυτό σημαίνει ότι το υφιστάμενο πλέγμα κατανόησης του κόσμου ως γενεσιουργός και εμπνευστής πράξεων και ερμηνειών έχει αποτύχει. Το νέο όραμα θα μας ωθήσει να έχουμε ένα πιο ερευνητικό και παρατηρητικό πνεύμα που θα σκέφτεται επίσης τον εαυτό του. Αυτό θα αρχίσει να κτίζει ποδηλατοδρόμους, θα κτίζει πάρκα, μουσεία, θέατρα και βιβλιοθήκες και έτσι θα ανακατασκευάσει τον τόπο. Αυτή η ουδέτερη φορά κατευθύνσεων και έλλειψη οράματος που έχουν ως συνέπεια τη μη ύπαρξη αλλαγής στον τρόπο που σκεφτόμαστε τον εαυτό μας και τους άλλους είναι αποτέλεσμα πολλαπλών δυσλειτουργιών. Στην παρούσα κοινωνικό-ιστορική συγκυρία καμιά ιδεολογία δεν είναι λειτουργική και καμιά συμμαχία δεν αποκτά δυναμική. Αν όμως σε αυτό το κλίμα αδιαφορίας, αργών και ασυντόνιστων συντηρητικών κατευθύνσεων, τα πράγματα αφήνονται στο αναμενόμενο ξεδίπλωμά τους, μια σωστά προσανατολισμένη κατεύ-

---

χώρα σε ένα περιβάλλον καταπιεστικού εγκλεισμού που κάλυπτε κάθε μορφής δραστηριότητα στο νησί.

θυνο που θα συμπεριλαμβάνει όλους τους Κυπρίους θα αγκαλιάσει τα πάντα και θα αποκτήσει τεράστια ώθηση και δυναμική. Η σύντομη ιστορία καταστροφών στον τόπο είναι αρκετή για να μας βοηθήσει στη σύλληψη αυτού του επαναπροσανατολισμού που θα φέρει την αναμόρφωση και την αναδιοθέτηση του περιβάλλοντος κόσμου.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- ANDERSON, B. (1983), *Imagined Communities*, Verso, Λονδίνο.
- ANKERSMIT, F.R. (2001), «The Sublime Dissociation of the Past», στο *History and Theory*, Οκτώβριος, σ. 295-323.
- ARENDT, H. (1958), *The Human Condition*, The University of Chicago Press, Σικάγο.
- ARENDT, H. (1982), *Lectures on Kant's Political Philosophy*, The University of Chicago Press, Σικάγο.
- ARENDT, H. (1984), «Thinking and Moral Considerations: A Lecture», *Social Research*, τόμ. 38, τχ. 3, σ. 7-37.
- ΑΞΕΛΟΣ, Κ. (1989), *Ανοιχτή Συστηματική*, μτφρ.: Κ. Φωκάς, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Αθήνα.
- BAUMAN, Z. (2000), *Liquid Modernity*, Polity Press, Cambridge.
- BOURDIEU, P. (1991), *Language and Symbolic Power*, Polity Press, Cambridge.
- DELANTY, G. - Ο' MAHONY, P. (2002), *Nationalism and Social Theory*, Sage, Λονδίνο.
- DERRIDA, J. (1989), «Psyche: Inventions of the Other», στο L. Waters - W. Codzich (επιμ.), *Reading De Man Reading*, University of Minnesota Press, Minneapolis.
- DERRIDA, J. (1994), «The Deconstruction of Actuality: An Interview with Jacques Derrida», *Radical Philosophy*, τόμ. 68, σ. 28-41.
- FERRARA, A. (1998), *Reflective Authenticity*, Routledge, Νέα Υόρκη.
- FUKUYAMA, F. (1992), *The End of History and the last Man*, Νέα Υόρκη.
- FOUCAULT, M. (1978), *Η Ιστορία της Σεξουαλικότητας*, τόμ. 2, Γ. Κρητικός (επιμ.), Γ. Ροζάκη (μτφρ.), Ράππα, Αθήνα.
- FOUCAULT, M. (1986), «What is Enlightenment?», στο P. Rabinow (επιμ.), *The Foucault Reader*, Penguin, Harmondsworth, σ. 32-50.
- GELLNER, E. (1992), *Έθνη και Εθνικισμός*, μτφρ.: Δ. Λαφαζάνη, Αλεξάνδρεια, Αθήνα.
- HABERMAS, J. (1984), *The Theory of Communicative Action*, μτφρ.: T. McCarthy, Polity Press, Cambridge.
- HABERMAS, J. (1992), *Moral Consciousness and Communicative Action*, μτφρ.: C. Lenhardt - S. W. Nicholsen, University of Minnesota Press, Minneapolis.
- HOBSBAWM, E. (1994), *Έθνη και Εθνικισμός*, μτφρ.: Χ. Νάντρις, Καρδαμίτσα, Αθήνα.

- HONNETH, A. (1995), *The Fragmented World of the Social*, SUNY Press, Albany.
- KANT, I. (1971), «Απάντηση στο Ερώτημα τι είναι Διαφωτισμός», στο Ε. Παπανού-
τσος (επιμ.), *Δοκίμια*, Δωδώνη, Αθήνα.
- ΚΑΣΤΟΡΙΑΔΗΣ, Κ. (1985), *Η Φανταστική Θέσμιση της Κοινωνίας*, Κ. Σπαντιδάκης
(επιμ.), Ράππα, Αθήνα.
- ΚΑΣΤΟΡΙΑΔΗΣ, Κ. (1992), *Θρυμματισμένος Κόσμος*, Ύψιλον, Αθήνα.
- CASTORIADIS, C. (1997), *World in Fragments*, επιμ.: D.A. Curtis, Stanford University
Press, Stanford.
- KIZILYUREK, N. (1993), *Ολική Κύπρος*, Κασουλίδης, Λευκωσία.
- KITROMILIDES, P. (1979), «The Dialectic of Intolerance», στο P. Worsley - P.
Kitromilides (επιμ.), *Small States in the Modern World*, Λευκωσία, σ. 143-184.
- ΚΙΤΡΟΜΗΛΙΔΗΣ, Π. (1998-1999), «Κυπριακές Πολιτικές Στάσεις και Λύση του Κυ-
πριακού», στο *Σύγχρονα Θέματα*, τχ. 68-69-70, σ. 108-110.
- ΚΟЈЕVЕ, A. (1969), *Introduction to the Reading of Hegel*, Basic Books, Νέα Υόρκη.
- LUHMANN, N. (1995), *Social Systems*, μτφρ.: J. Bednarz - D. Baecker, Stanford
University Press, Stanford.
- ΜΑΥΡΑΤΣΑΣ, Κ. (1998), *Όψεις του Ελληνικού Εθνικισμού στην Κύπρο*, Κατάρτι,
Αθήνα.
- ΜΑΥΡΑΤΣΑΣ, Κ. (2003), *Εθνική Ομοψυχία και Πολιτική Ομοφωνία*, Κατάρτι, Αθήνα.
- ΜΟΥΖΕΛΗΣ, Ν. (1994), *Ο Εθνικισμός στην Ύστερη Ανάπτυξη*, Θεμέλιο, Αθήνα.
- ΝΕΟΚΥΠΡΙΑΚΟΣ ΣΥΝΔΕΣΜΟΣ (1975), *Ιδρυτική Διακήρυξη*, Λευκωσία.
- ΤΣΑΓΓΑΡΑΣ, Γ. - ΠΕΡΙΣΤΙΑΝΗΣ, Ν. (επιμ.) (1995), *Η Ανατομία μιας Μεταμόρφωσης*,
Intercollege Press, Λευκωσία.
- RAWLS, J. (1993), *Political Liberalism*, Columbia University Press, Νέα Υόρκη.
- TOURAIN, A. (1995), *Critique of Modernity*, μτφρ.: D. Macay, Blackwell, Οξφόρδη.
- TOURAIN, A. (1992), *The Return of the Actor*, μτφρ.: M. Godzich, University of Min-
nesota Press, Minneapolis.
- WEBER, M. (1978), *Economy and Society*, επιμ.: G. Roth - C. Wittick, University of
California Press, Berkeley.

ΔΙΟΙΚΗΤΙΚΗ ΚΟΥΛΤΟΥΡΑ, ΜΕΤΤΑΡΥΘΜΙΣΗ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΗ Η ΠΕΡΙΠΤΩΣΗ ΤΗΣ ΕΘΝΙΚΗΣ ΣΧΟΛΗΣ ΔΗΜΟΣΙΑΣ ΔΙΟΙΚΗΣΗΣ*

Δημήτρης Β. Παπούλιας - Δημήτρης Α. Σωτηρόπουλος -
Χαράλαμπος Ι. Οικονόμου**

Στο άρθρο αυτό υποστηρίζεται ότι η κουλτούρα που επικρατεί σε μια οργάνωση διαπλάθει τον χαρακτήρα της και δομεί την οργανωσιακή πραγματικότητα. Στην περίπτωση της Εθνικής Σχολής Δημόσιας Διοίκησης (ΕΣΔΔ) έχει δημιουργηθεί μια κουλτούρα η οποία αποτυπώνεται σε έναν παθογενή φαύλο κύκλο. Ο κύκλος περιλαμβάνει την εισαγωγή σπουδαστών στη Σχολή, το πρόγραμμα μαθημάτων και κυρίως την απορρόφηση των αποφοίτων από τη δημόσια διοίκηση. Τόσο η επικρατούσα κουλτούρα στην ΕΣΔΔ όσο και η αντίσταση κατεστημένων δημοσιοϋπαλληλικών συμφερόντων στο εσωτερικό της διοίκησης δεν έχουν επιτρέψει την υλοποίηση της διοικητικής μεταρρύθμισης μέσω της παραγωγής ανώτερων επιτελικών στελεχών, που αποτελούσε την ιδρυτική «φιλοσοφία» της Σχολής.

---

1. ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η ίδρυση της Εθνικής Σχολής Δημόσιας Διοίκησης το 1983, αποτέλεσε προϋπόθεση της προσπάθειας του ελληνικού κράτους για την παραγωγή ικανού – από άποψη δεξιοτήτων και γνώσεων – ανθρώπινου δυναμικού το οποίο θα στελέωνε τη δημόσια διοίκηση, με σκοπό την αποδοτικότερη και αποτελεσματι-

* Το άρθρο αυτό προέρχεται από έρευνα που δημοσιεύτηκε στο βιβλίο Δ. Β. Παπούλιας - Δ. Α. Σωτηρόπουλος - Χ. Ι. Οικονόμου, *Το εκκρεμές της διοικητικής μεταρρύθμισης. Το παράδειγμα της Εθνικής Σχολής Δημόσιας Διοίκησης*, Ποταμός, Αθήνα 2002.

** Ο Δ. Β. Παπούλιας είναι Καθηγητής του Τμήματος Οικονομικών Επιστημών του Πανεπιστημίου Αθηνών. Ο Δ. Α. Σωτηρόπουλος είναι Επίκουρος Καθηγητής του Τμήματος Πολιτικής Επιστήμης και Δημόσιας Διοίκησης του Πανεπιστημίου Αθηνών. Ο Χ. Ι. Οικονόμου είναι Λέκτορας του Τμήματος Κοινωνιολογίας του Παντείου Πανεπιστημίου.

κότερη λειτουργία της και την παροχή ποιοτικών υπηρεσιών στους πολίτες. Η λειτουργία της ΕΣΔΔ ως ανώτερης επαγγελματικής σχολής θα συνέβαλλε στη βελτίωση του εκπαιδευτικού επιπέδου των δημόσιων υπαλλήλων και στον περιορισμό του πελατειακού φαινομένου στον κρατικό μηχανισμό.

Περισσότερα από είκοσι χρόνια μετά, η ΕΣΔΔ δεν έχει πετύχει πλήρως τους στόχους της, με συνέπεια η ίδρυσή της να έχει χαρακτηριστεί ως «άδοξη επανάσταση».¹ Η διερεύνηση των παραγόντων οι οποίοι παρεμπόδιαν το έργο της ΕΣΔΔ και ακύρωσαν ως έναν βαθμό τη συγκρότηση μιας κρίσιμης μάζας υψηλόβαθμων διοικητικών στελεχών, ικανής να φέρει σε πέρας το έργο της ανάπτυξης και του εκσυγχρονισμού της δημόσιας διοίκησης της χώρας, αποτελεί το αντικείμενο του παρόντος άρθρου. Η κύρια θέση που υποστηρίζουμε εδώ είναι ότι η μερική μόνον επιτυχία του θεσμού οφείλεται στην αδυναμία διαμόρφωσης εκ μέρους, όχι μόνο της Σχολής αλλά και της κεντρικής δημόσιας διοίκησης, εκείνης της κατάλληλης οργανωσιακής κουλτούρας η οποία θα ήταν προσανατολισμένη προς τη μεταρρύθμιση. Ενώ το εγχείρημα της ΕΣΔΔ έπρεπε και θα πρέπει ακόμη να υποστηριχθεί, η πολιτεία, η κεντρική διοίκηση και τα κατεστημένα δημοσιοϋπαλληλικά συμφέροντα δεν έστερξαν να αφομοιώσουν το μεταρρυθμιστικό πνεύμα της. Η ΕΣΔΔ δεν μπόρεσε να αποτελέσει έναν «μηχανισμό κοινωνικοποίησης» που να εντυπώσει στους αποφοίτους της μια οργανωσιακή κουλτούρα διαπνεόμενη από συγκεκριμένες αρχές οι οποίες να διέπουν τη δράση τους. Στο άρθρο αυτό επιχειρείται η ερμηνεία του «παράδοξου» της μη συγκρότησης/διαμόρφωσης μιας οργανωσιακής κουλτούρας η οποία θα πετύχαινε τη νομιμοποίηση της ελληνικής δημόσιας διοίκησης, από μια σχολή της οποίας ο ρόλος ήταν να εμφυσήσει στους αποφοίτους της και στη διοίκηση μια σύγχρονη κουλτούρα διοικητικής μεταρρύθμισης.

2. ΤΟ ΘΕΩΡΗΤΙΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ: Η ΚΟΥΛΤΟΥΡΑ ΣΤΙΣ ΣΥΓΧΡΟΝΕΣ ΟΡΓΑΝΩΣΕΙΣ

Το κυρίαρχο υπόδειγμα στη μελέτη των οργανώσεων στις αρχές 20ού αιώνα ήταν η προσέγγιση του Max Weber, η οποία προσλάμβανε τις οργανώσεις ως γραφειοκρατικές δομές. Σύμφωνα με την προσέγγιση αυτή, η λειτουργία

1. Δ. Α. Σωτηρόπουλος, «Η άδοξη επανάσταση. Ίδρυση, κρίση και παρακμή της Εθνικής Σχολής Δημόσιας Διοίκησης», *Κοινωνία Πολιτών*, τχ. 2, 1999, σ. 20-23.

των οργανώσεων διέπεται από τυπικούς κανόνες που αποσκοπούν στην επίτευξη συγκεκριμένων στόχων με ορθολογικό τρόπο, ικανοποιώντας ορισμένα κριτήρια αποδοτικότητας και αποτελεσματικότητας. Αργότερα, στα μέσα του 20ού αιώνα, κυρίαρχο υπόδειγμα έγινε η λειτουργιστική και συστημική προσέγγιση, η οποία προσλάμβανε τις οργανώσεις ως συστήματα τα οποία εκπληρώνουν αναγκαίες λειτουργίες. Η δεκαετία του 1980 σηματοδοτεί την αλλαγή του υποδείγματος αυτού, εισάγοντας στη μελέτη των οργανώσεων την έννοια της κουλτούρας και ειδικά στη δημόσια διοίκηση δίνοντας μεγαλύτερη έμφαση στη διοικητική κουλτούρα. Η μεταστροφή αυτή οφείλεται αφενός στην προσπάθεια ερμηνείας του ιαπωνικού θαύματος, το οποίο η παραδοσιακή προσέγγιση αδυνατούσε να ερμηνεύσει, και αφετέρου στη διαδικασία εμβάθυνσης της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης και αναζήτησης μιας κοινής πολιτισμικής ταυτότητας έτσι ώστε να είναι δυνατή η διαμόρφωση υπερεθνικών δομών και θεσμών.² Οφείλεται ακόμη στην πλούσια εμπειρία που είχε εν τω μεταξύ συσσωρευτεί στις μεγάλες επιχειρήσεις του ιδιωτικού τομέα σε θέματα κουλτούρας και οργανωσιακής συμπεριφοράς.³

Στις κοινωνικές επιστήμες η έννοια της κουλτούρας, αν και με ορισμένες διαφοροποιήσεις ανάλογα με το επιστημονικό πεδίο (π.χ., κοινωνιολογία, εθνολογία) και τη θεωρητική προσέγγιση (δομολειτουργισμός, θεωρία αλληλόδρασης κλπ.), χρησιμοποιείται για να υποδηλώσει τις συμβολικές, εκμαθημένες, μη βιολογικές εκφάνσεις της ανθρώπινης κοινωνίας. Αναφέρεται σε ένα σύνθετο σύνολο που περιλαμβάνει στοιχεία όπως η γλώσσα, τα ήθη και τα έθιμα, οι αξίες, τα πιστεύω, τα πρότυπα συμπεριφοράς, οι πρακτικές, οι γνώσεις, οι τέχνες, το δίκαιο και κάθε άλλη πρόσκτητη ικανότητα και συνήθεια του ατόμου ως μέλους του κοινωνικού συνόλου.⁴

Το νέο λοιπόν υπόδειγμα στην προσέγγιση των οργανώσεων βασίστηκε στη θέση ότι οι οργανώσεις έχουν πολιτισμική διάσταση. Η κουλτούρα,

2. Βλ. Γ. Γαβριήλ, «Πολιτισμική θεώρηση των οργανώσεων», στο Ι. Τσιβάκου (επιμ.), *Δράση και σύστημα. Σύγχρονες προσεγγίσεις στη θεωρία των οργανώσεων*, Θεμέλιο, Αθήνα 1995, σ. 185-265· Ρ. Παναγιωτοπούλου, *Η επικοινωνία στις οργανώσεις*, Κριτική, Αθήνα 1997· Γ. Τύπας - Γ. Κατοαρός, *Εισαγωγή στη διοικητική επιστήμη. Από τη γραφειοκρατία και την επιστημονική διοίκηση στη σύγχρονη οργανωτική θεωρία*, Gutenberg, Αθήνα 2003.

3. Βλ. Η. Minzberg - Β. Ahlstrand - J. Lampel, *Το σαφάρι της στρατηγικής*, μτφρ.: Σ. Σαββουλίδου, Καστανιώτης, Αθήνα 2004· G. Morgan, *Οι όψεις της οργάνωσης. Εισαγωγή στη θεωρία οργανώσεων*, μτφρ.: Μ. Γιαμαλίδου, Καστανιώτης, Αθήνα 2000.

4. Ν. Abercrombie - S. Hill - Β. Turner, *Λεξικό κοινωνιολογίας*, μτφρ.: Α. Κάντας - Σ. Κάντας, Gutenberg, Αθήνα 1987· D. Cuche, *Η έννοια της κουλτούρας στις κοινωνικές επιστήμες*, μτφρ.: Φ. Σιατίτσας, Τυπωθήτω, Αθήνα 2001.

σύμφωνα με τον Morgan, διαπλάθει τον χαρακτήρα των οργανώσεων, με την έννοια ότι η λειτουργία και η διοίκησή τους προσδιορίζεται από ιδέες, αξίες, πεποιθήσεις και τελετουργίες.⁵ Με βάση την παραπάνω διαπίστωση, αναπτύχθηκαν επιμέρους θεωρητικά ρεύματα και σχολές δίνοντας έμφαση στον ρόλο της οργανωσιακής κουλτούρας ως μηχανισμού ενσωμάτωσης, διαφοροποίησης ή κατακερματισμού.⁶ Ένα κριτήριο ομαδοποίησης των επιμέρους θεωρητικών σχολών είναι ο βαθμός στον οποίο θεωρούν την οργανωσιακή κουλτούρα ως μια «μεταβλητή», ως κάτι που η οργάνωση «έχει» και το οποίο μπορεί να παρατηρηθεί και να μετρηθεί αντικειμενικά ή το κατά πόσον προσεγγίζουν την οργανωσιακή/διοικητική κουλτούρα ως κοινωνική κατασκευή και ως προϊόν της κοινωνικής διαντίδρασης.⁷ Τη δεύτερη αυτή προσέγγιση υιοθετεί ο Morgan όταν επιχειρεί να εξετάσει τις οργανώσεις υπό το πρίσμα μιας αλληγορίας της κουλτούρας την οποία αντιλαμβάνεται ως μια συνεχή διαδικασία κατασκευής της πραγματικότητας, ως μια διαδικασία διενέργειας («enactment»).8

Μεταφέροντας την αλληγορία της κουλτούρας στον τομέα της δημόσιας διοίκησης, το ερώτημα που τίθεται είναι ο βαθμός στον οποίο η κουλτούρα επιτυγχάνει τη διπλή νομιμοποίηση της διοικητικής εξουσίας έναντι των διοικουμένων και έναντι των δημόσιων λειτουργών.⁹ Σύμφωνα με τον Chevallier, στα σύγχρονα κράτη λαμβάνει χώρα μια διαδικασία κοινωνικοποίησης στα πλαίσια της οποίας η εγχάραξη της διοικητικής ιδεολογίας αποσκοπεί στην εσωτερίκευση των μύθων, των αναπαραστάσεων και των πεποιθήσεων επί των οποίων στηρίζεται η νομιμοποίηση της διοικητικής εξουσίας, αποτρέποντας ταυτόχρονα την απόρριψή της από τους διοικουμένους και την υιοθέτηση ασύμβατων πρακτικών εκ μέρους των δημόσιων υπαλλήλων. Η δημόσια διοίκηση ως μια μορφή οργάνωσης είναι αναγκασμένη να ασκεί μια παιδαγωγική λειτουργία με διπλό σκοπό: αφενός τη διαμόρφωση ενός πνεύματος ομοιογένειας των υπαλλήλων της, η οποία απουσιάζει λόγω της δια-

5. G. Morgan, *Οι όψεις της οργάνωσης...*, ό.π.

6. Ρ. Παναγιωτοπούλου, *Η επικοινωνία στις οργανώσεις*, ό.π.

7. V. Lynn Meek, «Organizational Culture: Origins and Weaknesses», στο D. McKevitt - A. Lawton (επιμ.), *Public Sector Management. Theory, Critique and Practice*, The Open University-Sage, Λονδίνο 1994, σ. 265-280.

8. G. Morgan, *Οι όψεις της οργάνωσης...*, ό.π.

9. J. Chevallier, *Διοικητική επιστήμη*, μτφρ.: Β. Π. Ανδρουλάκης - Β. Σουλάνδρου, Α. Σάκκουλας, Αθήνα 1993· Κ. Σπανού, *Διοίκηση, πολίτες και δημοκρατία*, Παπαζήσης, Αθήνα 2000.

φορητικής κοινωνικής και εκπαιδευτικής προέλευσής τους, και αφετέρου την καλύτερη προσαρμογή της διοίκησης στο ευρύτερο κοινωνικοοικονομικό περιβάλλον όπου λειτουργεί.¹⁰

Στα πλαίσια αυτά, μεταξύ των μηχανισμών που συμβάλλουν στην παιδαγωγική λειτουργία της δημόσιας διοίκησης είναι οι παραγωγικές σχολές εκπαίδευσης υψηλόβαθμων δημόσιων λειτουργών, όπως η γαλλική *Ecole Nationale d'Administration* και το βρετανικό *Civil Service College*. Η σημασία του έργου των εν λόγω σχολών έγκειται στη λειτουργία τους ως μηχανισμών επένδυσης στο ανθρώπινο κεφάλαιο, δεδομένης της σημασίας του ανθρώπινου δυναμικού στον σχεδιασμό, τον προγραμματισμό, την εφαρμογή και την αξιολόγηση των δημόσιων πολιτικών.¹¹ Ωστόσο, ο βαθμός επίτευξης του στόχου των σχολών εξαρτάται από τη θέση που καταλαμβάνουν στο πλέγμα των σχέσεων μεταξύ κρατικού μηχανισμού και πολιτικού συστήματος. Στην Ελλάδα, το πλέγμα αυτό εμφανίζει μια σειρά παθολογικών χαρακτηριστικών τα οποία εμποδίζουν την αποδοτική και αποτελεσματική λειτουργία της δημόσιας διοίκησης. Η απουσία σαφών πλαισίων πρόληψης και επαγγελματικής εξέλιξης των δημόσιων υπαλλήλων, οι πελατειακοί διορισμοί και οι παρεμβάσεις των πολιτικών ελίτ στη διοίκηση, η ύπαρξη υπερβάλλοντος προσωπικού σε πολλούς τομείς και ταυτόχρονα η έλλειψη σε άλλους και η απουσία ουσιαστικής συμβολής των υπαλλήλων στον σχεδιασμό και τη διαμόρφωση δημόσιων πολιτικών, συνιστούν τα παθολογικά στοιχεία της ελληνικής δημόσιας διοίκησης.¹²

Στον πυρήνα του προβλήματος βρίσκεται η ανάπτυξη πελατειακών δικτύων, δηλαδή ανεπίσημων σχέσεων μεταξύ κρατικού μηχανισμού, πολιτικών κομμάτων και εκλογικού σώματος. Τα δίκτυα αυτά λειτουργήσαν ως μορφές εξωθεσμικής πολιτικής ενσωμάτωσης σε χώρες που χαρακτηρίστη-

10. J. Chevallier, *Διοικητική επιστήμη*, ό.π.

11. Βλ. C. Ham - M. Hill, *The policy process in the modern capitalist state*, Harvester Wheatsheaf, Λονδίνο 1993· T. Dye, *Understanding public policy*, Prentice Hall, New Jersey 1998· P. Muller - Y. Surel, *Η ανάλυση των πολιτικών του κράτους*, μτφρ.: Δ. Παπαδοπούλου - Μ. Ψύλλα, Τυπωθήτω, Αθήνα 2002.

12. Α. Μακρυδημήτρης, «Συλλογικές διεκδικήσεις και διοικητικές μεταρρυθμίσεις: όψεις της ελληνικής διοικητικής κουλτούρας», *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, τχ. 3, Απρίλιος 1994, σ. 135-152· Δ. Β. Παπούλιας, - Χ. Τσούκας, *Κατευθύνσεις για τη μεταρρύθμιση του κράτους*, Καστανιώτης, Αθήνα 1998· Α. Μακρυδημήτρης, *Διοίκηση και κοινωνία. Η δημόσια διοίκηση στην Ελλάδα*, Θεμέλιο, Αθήνα 1999· Κ. Σπανού, *Ελληνική διοίκηση και ευρωπαϊκή ολοκλήρωση*, Παναξίσης, Αθήνα 2001· Δ. Α. Σωτηρόπουλος, *Η κορυφή του πελατειακού κράτους*, Ποταμός, Αθήνα 2001.

‘καν από καθυστερημένη εκβιομηχάνιση και πρώιμο κοινοβουλευτισμό.¹³ Στο πλαίσιο αυτό, η κυριαρχία των σχέσεων πατρωνίας σε όλα τα επίπεδα της δημόσιας διοίκησης, επηρέασε αρνητικά την ποιοτική και ποσοτική διάσταση της στελέχωσης του κρατικού μηχανισμού και περιόρισε τη δυνατότητα διαμόρφωσης μιας επαγγελματικής κουλτούρας «δημόσιου λειτουργού».¹⁴ Κατ’ επέκταση, παρουσιάστηκαν σημαντικές αδυναμίες στις διαδικασίες σχεδιασμού, εφαρμογής και αξιολόγησης των δημόσιων πολιτικών.¹⁵

Η ίδρυση της ΕΣΔΔ υπάκουε στην αναγκαιότητα διαμόρφωσης ενός μηχανισμού αξιοκρατικής επιλογής και στελέχωσης των δημοσίων υπηρεσιών με υψηλής εκπαίδευσης ανώτερους υπαλλήλους, διαρρηγνύοντας τον γόρδιο δεσμό των παγιωμένων πελατειακών πρακτικών. Με αυτή την έννοια, το εγχείρημα συνιστούσε μια ριζοσπαστική πρωτοβουλία.

3. ΤΟ ΙΣΤΟΡΙΚΟ ΤΗΣ ΕΘΝΙΚΗΣ ΣΧΟΛΗΣ ΔΗΜΟΣΙΑΣ ΔΙΟΙΚΗΣΗΣ

Η ΕΣΔΔ αποτελεί υπηρεσιακή μονάδα του Εθνικού Κέντρου Δημόσιας Διοίκησης (ΕΚΔΔ), το οποίο ιδρύθηκε με τον Ν.1388/83.¹⁶ Στον ιδρυτικό νόμο, ο χαρακτήρας της Σχολής ορίζεται ως παραγωγικός, με σκοπό την παροχή εκπαίδευσης και τη δημιουργία ικανών στελεχών για τη δημόσια διοίκηση (άρθρο 14 του Ν.1388/83). Ο ιδρυτικός νόμος υπέστη πολλές τροποποιήσεις. Από το 1986 μέχρι το 1998 πέντε νόμοι και δεκαεπτά υπουργικές αποφάσεις ρύθμισαν ή επαναρύθμισαν θέματα της Σχολής και της υπηρεσιακής

13. Ν. Π. Μουζέλης, *Κοινοβουλευτισμός και εκβιομηχάνιση στην ημι-περιφέρεια. Ελλάδα, Βαλκάνια, Λατινική Αμερική*, μτφρ.: Β. Καπετανγιάννης, Θεμέλιο, Αθήνα 1987· Δ. Χαραλάμπης, *Πελατειακές σχέσεις και λαϊκισμός. Η εξωθεσμική συναίνεση στο ελληνικό πολιτικό σύστημα*, Εξάντας, Αθήνα 1989.

14. Κ. Τσοουκάλης, *Κράτος, κοινωνία, εργασία στη μεταπολεμική Ελλάδα*, Θεμέλιο, Αθήνα 1986· Δ. Α. Σωτηρόπουλος, *Η κορυφή...*, ό.π.

15. Μ. Πετμεζίδου - Α. Τσουλουβής, «Όψεις κρατικού προγραμματισμού στην Ελλάδα: ιστορική συνέχεια και οι επιπτώσεις της κρίσης», στο Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα, *Οι λειτουργίες του κράτους σε περίοδο κρίσης. Θεωρία και ελληνική εμπειρία*, Πρακτικά συνεδρίου, Αθήνα 1990, σ. 288-301· Κ. Καιομάτη, *Κοινωνικός σχεδιασμός και αξιολόγηση. Μέθοδοι και πρακτικές*, Gutenberg, Αθήνα 2002· Α. Wood-Ritsatakis, *Unified Social Planning in the Greek Context*, Centre for Planning and Economic Research, Αθήνα 1986.

16. Βλ. αναλυτικά Δ. Β. Παπούλιας - Δ. Α. Σωτηρόπουλος - Χ. Ι. Οικονόμου, *Το εκκρεμές της διοικητικής μεταρρύθμισης*, Ποταμός, Αθήνα 2002, σ. 22-32. Για τη διοικητική εκπαίδευση γενικά βλ. Π. Καρκατσούλης, *Διοικητική μεταρρύθμιση και προεισαγωγική διοικητική εκπαίδευση*, Α. Σάκκουλας, Αθήνα 1998.

τύχης των αποφοίτων της.¹⁷ Παρά τη σταθεροποίηση του θεσμικού πλαισίου χάρη στον νέο Δημοσιοϋπαλληλικό Κώδικα (Ν. 2683/99), μεταξύ των ετών 1999 και 2005, άλλοι επτά νόμοι περιέλαβαν διάφορες τροποποιήσεις του πλαισίου του ΕΚΔΔ και της ΕΣΔΔ.¹⁸ Από αυτές, πιο σημαντική υπήρξε η τροποποίηση με τον Ν. 3200/03 τον Δεκέμβριο του 2003. Αρχικά, το 1983, η ΕΣΔΔ αποτελούνταν από επτά τμήματα.¹⁹ Ωστόσο, στη διάρκεια της λειτουργίας της γνώρισε εκτεταμένη οργανωτική διαφοροποίηση, με την έννοια της προσθαφαίρεσης τμημάτων ή κατευθύνσεων κατάρτισης. Ο ιδρυτικός νόμος επέτρεπε τη μεταβολή του αριθμού και του περιεχομένου των τμημάτων κατάρτισης με απόφαση του Υπουργού Προεδρίας της Κυβέρνησης (σήμερα ΥΠΕΣΔΔΑ), μετά από πρόταση του Δ.Σ. του ΕΚΔΔ.²⁰ Η πρόβλεψη αυτή κατέστησε το οργανόγραμμα της Σχολής ευμετάβλητο σε αλλαγές, χωρίς γενικότερο σχεδιασμό.

Η Σχολή περιλαμβάνει το Τμήμα Κοινής Φάσης Σπουδών, όπου φοιτούν κατά το πρώτο έτος όλοι οι εισαχθέντες σπουδαστές, καθώς και Τμήματα Εξειδίκευσης. Σήμερα έχουν θεσπιστεί επτά Τμήματα, εν πολλοίς διαφορετικά από τα αρχικά του 1983. Μέχρι την τροποποίηση του Δεκεμβρίου 2003, στο δεύτερο έτος λειτουργούσαν πέντε τέτοια τμήματα, στα οποία είχε καταλήξει η πολυετής διαδικασία εσωτερικής διαφοροποίησης της Σχολής. Τα Τμήματα Εξειδίκευσης ήσαν τα εξής: (α) Γενικής Διοίκησης, (β) Κοινωνικής

17. Δ. Β. Παπούλιας - Δ. Α. Σωτηρόπουλος - Χ. Ι. Οικονόμου, *Το εκκρεμές...*, ό.π., Παράρτημα 2, σ. 163-166.

18. Ν. 2738/99, Ν. 3166/03, Ν. 3196/03, Ν. 3200/03, Ν. 3260/04 και Ν. 3320/05. Οι νόμοι αυτοί δεν αφορούσαν αποκλειστικά τη Σχολή, αλλά περιλάμβαναν καιρικές ρυθμίσεις για αυτήν και ειδικά για τα τμήματά της (εμπορικών ακολούθων, ακολούθων Τύπου), για τους εκπαιδευτές της και για την ανίχνευση των εκπαιδευτικών αναγκών της διοίκησης.

19. Βλ. άρθρο 14, παρ. 4 του Ν.1388/83. Τότε, τα τμήματα της ΕΣΔΔ ήταν τα ακόλουθα: (α) το Τμήμα Διοικητικής Δικαιοσύνης, με σκοπό την κατάρτιση διοικητικών δικαστών και εισηγητών του Συμβουλίου Επικρατείας· (β) το Τμήμα Διπλωματικής Κατεύθυνσης, με σκοπό την κατάρτιση ακολούθων πρεσβειών και ακολούθων Τύπου· (γ) το Τμήμα Οικονομικής Κατεύθυνσης, με σκοπό την κατάρτιση οικονομικών στελεχών του δημοσίου, καθώς και εμπορικών ακολούθων· (δ) το Τμήμα Γενικής Διοίκησης, με σκοπό τη δημιουργία διοικητικών στελεχών· (ε) το Τμήμα Πολιτιστικής Κατεύθυνσης, με σκοπό την κατάρτιση στελεχών τα οποία θα εργάζονταν για την ανάπτυξη του πολιτιστικού επιπέδου του λαού, τη διαφύλαξη της πολιτιστικής κληρονομιάς και τις πολιτιστικές ανταλλαγές με ξένες χώρες· (στ) το Τμήμα Κοινωνικής Κατεύθυνσης, με σκοπό τη δημιουργία στελεχών για την άσκηση κοινωνικής πολιτικής· και (ζ) το Τμήμα Τοπικής Αυτοδιοίκησης, με σκοπό τη δημιουργία στελεχών για την Τοπική Αυτοδιοίκηση.

20. Άρθρο 14, παρ. 7 του Ν.1388/83.

Διοίκησης, (γ) Υπαλλήλων Οικονομικών και Εμπορικών Υποθέσεων (πρώην Εμπορικών Ακολούθων), (δ) Περιφερειακής Διοίκησης (πρώην Τοπικής Αυτοδιοίκησης και Περιφερειακής Ανάπτυξης) και (ε) Ακολούθων Επικοινωνίας (πρώην Τύπου).

Με βάση τον νόμο του Δεκεμβρίου του 2003, προστέθηκαν ο Τμήμα Διαχείρισης Πληροφοριακών Συστημάτων και το Τμήμα Τουριστικής Οικονομίας και Ανάπτυξης, καθώς και μια ολόκληρη νέα, ανεξάρτητη εκπαιδευτική μονάδα, η Εθνική Σχολή Τοπικής Αυτοδιοίκησης (ΕΣΤΑ), με τέσσερα νέα δικά της τμήματα.²¹ Μέχρι τα μέσα του 2005, η εν λόγω Σχολή δεν είχε ακόμα δεχθεί σπουδαστές καθώς η προσθήκη μιας νέας δομής, ισοδύναμης με το ΙΝΕΠ (Ινστιτούτο Επιμόρφωσης) και την ΕΣΔΔ, εντός του ΕΚΔΔ, απαιτούσε επιπρόσθετους πόρους, χώρους, προσωπικό και οργάνωση. Σε ό,τι αφορά την ΕΣΔΔ (στην οποία αναφέρεται το παρόν άρθρο), είναι χαρακτηριστικό ό,τι το Τμήμα Τουριστικής Οικονομίας και Ανάπτυξης δεν περιλαμβανόταν καν στο σχέδιο νόμου του 2003 ούτε στη σχετική έκθεση της Διαρκούς Επιτροπής Δημόσιας Διοίκησης, Δημόσιας Τάξης και Δικαιοσύνης προς την Ολομέλεια της Βουλής. Δηλαδή το Τμήμα αυτό ενσωματώθηκε στον νέο νόμο για τη Σχολή (Ν. 3200/03) την τελευταία στιγμή.

Ο μεγάλος αριθμός των νομοθετικών παρεμβάσεων και των οργανωτικών αλλαγών του ΕΚΔΔ και της ΕΣΔΔ, οι οποίες έλαβαν χώρα μεταξύ 1986 και 2005, υποδηλώνει έμμεσα μια πιθανή σύγχυση και ασάφεια εκ μέρους της πολιτείας για τον ρόλο της Σχολής. Υποδηλώνει επίσης πιθανές συγκρούσεις και αντιδράσεις ως προς τη θέση της ΕΣΔΔ στο ευρύτερο πλαίσιο της δημόσιας διοίκησης. Προς τη διαπίστωση αυτή συνηγορούν τόσο η έλλειψη «οργανισμού» του ΕΚΔΔ, ο οποίος τελικά θεσπίστηκε το Σεπτέμβριο του 2004,²² όσο και η απουσία, μέχρι το 2000, ενός σταθερού κανονισμού λειτουργίας της ΕΣΔΔ, με αποτέλεσμα να μην υπάρχει ένα συγκεκριμένο πλαίσιο κατανομής στόχων και αρμοδιοτήτων μεταξύ των οργάνων της.

Σύμφωνα με τον Κανονισμό (που θεσπίστηκε το 2000), σκοπός της Σχολής είναι η παραγωγή στελεχών ταχείας εξέλιξης και υψηλών προδιαγραφών, με ικανότητες σχεδιασμού και διαχείρισης πολιτικών πόρων, σε τομείς αιχμής και με ειδικεύσεις που να συμβάλλουν στον εκσυγχρονισμό της δημόσιας διοίκησης και στην υψηλής ποιότητας εκπροσώπηση της χώρας στο εξωτερικό. Στον Κανονισμό υπάρχουν διατάξεις που αφορούν τα όργανα δι-

21. Ν. 3200/03, άρθρα 9 και, ειδικά για την ΕΣΤΑ, άρθρα 14-18.

22. ΠΔ 193/04.

οίκησης, την προετοιμασία και τη διεκπεραίωση του εκπαιδευτικού προγράμματος, το διδακτικό προσωπικό, την αξιολόγηση και την πρακτική εκπαίδευση των σπουδαστών.

Στην Εισηγητική Έκθεση του νόμου για την ίδρυση της ΕΣΔΔ (του έτους 1983) περιγράφονται με συντομία οι στόχοι ενός «συστήματος επαγγελματικής κατάρτισης» οι οποίοι είναι: (α) ο εκδημοκρατισμός της δημόσιας διοίκησης για την καλύτερη αντιμετώπιση του πολίτη· (β) ο εκσυγχρονισμός της, έτσι ώστε να ανταποκρίνεται στις ανάγκες εκσυγχρονισμού και ανάπτυξης της χώρας· (γ) η ενίσχυση της αμεροληψίας της δημόσιας διοίκησης, έτσι ώστε να εξυπηρετεί τη λαϊκή εντολή και όχι κομματικά συμφέροντα, και (δ) η ενίσχυση της κοινωνικής αντιπροσωπευτικότητας και λειτουργίας της δημόσιας διοίκησης. Οι στόχοι αυτοί επρόκειτο να εκπληρωθούν με βάση την αρχή της μακροπρόθεσμης αλλαγής στην επαγγελματική επάρκεια των νέων στελεχών της δημόσιας διοίκησης, πράγμα που αποτελεί στόχο της ΕΣΔΔ, και την αρχή της άμεσης μορφωτικής και επαγγελματικής βελτίωσης σε όλον τον χώρο της δημόσιας διοίκησης, πράγμα που αποτελεί τον στόχο του ΙΝΕΠ.

Η Εισηγητική Έκθεση του τελευταίου σημαντικού νόμου (Ν. 3200/03), που τροποποίησε το καθεστώς του ΕΚΔΔ και της ΕΣΔΔ (τον Δεκέμβριο του 2003), επαναλαμβάνει τα περί διαρκούς εκπαίδευσης και κατάρτισης και της δημιουργίας στελεχών, αναθέτει όμως επιπλέον στο Κέντρο την αποστολή διενέργειας ερευνών για τη δημόσια διοίκηση, καθώς και την επιμόρφωση των αιρετών οργάνων των ΟΤΑ. Η διεύρυνση του ρόλου του ΕΚΔΔ είναι αξιολογώσιμη. Ωστόσο, δεν το απαλλάσσει από τη στενότερη διοικητική εξάρτησή του από το εποπτεύον υπουργείο (το ΥΠΕΣΔΔΑ), ζήτημα για το οποίο γίνεται λόγος αμέσως παρακάτω.

4. Ο ΠΑΘΟΓΕΝΗΣ ΦΑΥΛΟΣ ΚΥΚΛΟΣ

Οι συχνές τροποποιήσεις του θεσμικού πλαισίου λειτουργίας της ΕΣΔΔ αλλοίωσαν την αρχική της φιλοσοφία και την οργανωσιακή/διοικητική της κουλτούρα και οδήγησαν στην εμφάνιση σοβαρών προβλημάτων των οποίων ο συνεχής, επαναλαμβανόμενος και αλληλοτροφοδοτούμενος χαρακτήρας συνθέτει έναν παθογενή φαύλο κύκλο τριών φάσεων.

Η πρώτη φάση περιλαμβάνει τη διαδικασία εισαγωγής σπουδαστών στη Σχολή. Κύρια διαπίστωση αποτελεί το γεγονός ότι δεν υπάρχει μακροπρόθε-

σμος σχεδιασμός από την πλευρά της πολιτείας για τον επιθυμητό αριθμό νέων υψηλόβαθμων στελεχών που θα εκπαιδεύονται στην ΕΣΔΔ. Πρυτανεύει μάλλον το στοιχείο του τυχαίου ή ευκαιριακού, τόσο ως προς τον συνολικό αριθμό των εισακτέων όσο και ως προς την κατανομή τους στα Τμήματα της Σχολής. Αυτό γίνεται εμφανές από τη συχνή δημιουργία και κατάργηση τμημάτων εξειδίκευσης, υποδηλώνοντας την απουσία μιας σφαιρικής προσέγγισης των ειδικοτήτων νέων υψηλόβαθμων στελεχών που έχει ανάγκη η διοίκηση. Επιπροσθέτως, ο εισαγωγικός διαγωνισμός δεν έχει χρονική σταθερότητα ως προς τη συχνότητα διενέργειάς του, ενώ θυμίζει πανεπιστημιακές εξετάσεις. Μέχρι πρόσφατα, ο διαγωνισμός ευνοούσε έμμεσα και άτυπα πτυχιούχους κυρίως ανθρωπιστικών και δευτερευόντως κοινωνικών επιστημών (πολιτικές επιστήμες, νομικά). Αυτό συνέβαινε λόγω της δυνατότητας των υποψήφιων σπουδαστών να επιλέγουν να εξεταστούν από έναν κύκλο μαθημάτων στα οποία υπερείχαν τα γνωστικά αντικείμενα φιλολογικών και νομικών σχολών. Ωστόσο, τα τελευταία χρόνια η ΕΣΔΔ έχει προσελκύσει και αποφοίτους φυσικομαθηματικών και πολυτεχνικών σχολών. Ευνοϊκή επίδραση στην ομοιογένεια και στο επίπεδο των νεοεισερχόμενων σπουδαστών φαίνεται να έχει και η εξέταση σε δύο υποχρεωτικά μαθήματα που είναι βασικά για μελλοντικά στελέχη του δημοσίου (οργάνωση και λειτουργία του κράτους, πολιτική οικονομία).

Πάντως, το γενικότερο πρόβλημα της εξαρτημένης λειτουργίας της Σχολής παραμένει. Τόσο ο ορισμός της Κεντρικής Επιτροπής Εξετάσεων όσο και ο αριθμός των εισακτέων και ο προσδιορισμός του χρόνου προκήρυξης καθορίζονται με υπουργικές αποφάσεις. Το γεγονός αυτό υποδηλώνει την ευρεία διοικητική εξάρτηση της ΕΣΔΔ από το ΥΠΕΣΔΔΑ. Ως προς την εισροή στελεχών στη διοίκηση, η Σχολή, διενεργώντας απλώς τις εισαγωγικές εξετάσεις, επιτελεί καθαρά διεκπεραιωτική λειτουργία, δεδομένης και της αδυναμίας του Υπουργείου να εκπληρώσει τον ρόλο του ως επιτελικού οργάνου διοίκησης και άσκησης πολιτικής προσλήψεων προσωπικού. Η αδυναμία αυτή σχετίζεται με τη λειτουργία του πελατειακού κράτους.²³

Η δεύτερη φάση αναφέρεται στην εκπαιδευτική λειτουργία της ΕΣΔΔ. Αυτή φαίνεται να βασίζεται σε ένα μάλλον θεωρητικό και τυποποιημένο πρόγραμμα σπουδών, ανομοιογενές μίγμα διδασκόντων και μαθήματα που δεν καλύπτουν το σύνολο των αναγκών της δημόσιας διοίκησης (εκτενέστερη παρουσίαση των ζητημάτων αυτών γίνεται στο επόμενο υποκεφάλαιο του

23. Δ.Α. Σωτηρόπουλος, *Η κορυφή...*, ό.π.

άρθρου). Τέλος, η τρίτη φάση σχετίζεται με την ένταξη των αποφοίτων στη δημόσια διοίκηση. Η δημιουργία κωλυμάτων και η απουσία κινήτρων για την ανέλιξη των αποφοίτων αποτελούν δύο σημαντικά μειονεκτήματα τα οποία συζητούνται παρακάτω. Κύρια θέση η οποία υποστηρίζεται στο παρόν άρθρο είναι ότι η εκπαιδευτική διαδικασία και η απορρόφηση των αποφοίτων της Σχολής συνιστούν τους δύο πιο αδύναμους κρίκους της αλυσίδας, δηλαδή του παθογενούς φαύλου κύκλου.

Ο κύκλος αυτός έχει επιπτώσεις που αποδυναμώνουν τη λειτουργία και τις δυνατότητες της ΕΣΔΔ και συνδέεται με ευρύτερα διοικητικά προβλήματα. Η Σχολή αναπτύσσει τη δράση της μέσα στο ευρύτερο πλαίσιο λειτουργίας της διοίκησης, το οποίο δεν δημιουργεί αισιόδοξες προοπτικές για τους σπουδαστές και δεν επιτρέπει την εμπέδωση της μεταρρυθμιστικής διοικητικής κουλτούρας που είναι απαραίτητη σε αυτές τις περιπτώσεις. Το αποτέλεσμα είναι η δημιουργία χάσματος μεταξύ προσδοκιών και πραγματικότητας και η μερική αποτυχία της Σχολής να επιτύχει τους αρχικούς της στόχους.

5. ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΣΠΟΥΔΩΝ ΚΑΙ ΚΟΥΛΤΟΥΡΑ ΤΗΣ ΣΧΟΛΗΣ

Σύμφωνα με τον Κανονισμό Σπουδών της ΕΣΔΔ, η εκπαιδευτική διαδικασία διακρίνεται στην κοινή φάση σπουδών και την ειδική φάση σπουδών κατά τμήμα εξειδίκευσης. Στην ειδική φάση σπουδών πραγματοποιείται και η πρακτική εκπαίδευση των σπουδαστών.²⁴ Η κοινή φάση σπουδών αποβλέπει στην ανάπτυξη επιτελικών δεξιοτήτων και ικανοτήτων σχεδιασμού και αποσκοπεί στην υποστήριξη των κατευθύνσεων εξειδίκευσης. Στη φάση αυτή εντάσσονται μαθήματα κορμού που αναφέρονται σε γνωστικά αντικείμενα και εργαλεία τα οποία καλλιεργούν τη διοικητική ικανότητα και διευρύνουν το πεδίο προβληματισμού ενός διοικητικού στελέχους. Επιπροσθέτως, οι σπουδαστές παρακολουθούν μαθήματα ξένων γλωσσών και ηλεκτρονικών υπολογιστών. Τα μαθήματα έχουν τη μορφή διαλέξεων και σεμιναρίων, ενώ η αξιολόγηση των σπουδαστών γίνεται με γραπτές εξετάσεις.

Η ειδική φάση σπουδών αναπτύσσεται σε τρεις διαδοχικούς κύκλους εκπαίδευσης: μαθημάτων εξειδίκευσης, σεμιναρίων εξειδίκευσης και εκπόνησης και αξιολόγησης γραπτών εργασιών. Η αξιολόγηση των σπουδαστών συμπληρώνεται από γραπτές και προφορικές εξετάσεις στα μαθήματα εξειδί-

24. Κανονισμός Σπουδών ΕΣΔΔ, Εθνικό Κέντρο Δημόσιας Διοίκησης, Αθήνα 2000.

κευσης, προφορικές εξετάσεις στα σεμινάρια και την εκπόνηση τελικών εργασιών. Η πρακτική εκπαίδευση των σπουδαστών, αν και αυτό δεν αναφέρεται στον Κανονισμό Σπουδών, στοχεύει στη δημιουργία της πρώτης επικοινωνίας και επαφής με τον πιθανό μελλοντικό χώρο εργασίας καθώς και στην αποκόμιση μιας πρώτης εμπειρίας. Αποτελεί αναπόσπαστο μέρος της ειδικής φάσης σπουδών.

Η μελέτη και αξιολόγηση του προγράμματος σπουδών της ΕΣΔΔ δεν είναι δυνατή με τρόπο κατηγορηματικό, δεδομένου ότι το ιστορικό του κινήθηκε εξελικτικά ως μια διαρκής προσπάθεια έκφρασης των αρχών που ο νομοθέτης θεσμοθέτησε το 1983. Το πρόγραμμα αντανακλά διαφορετικές αντιλήψεις από περίοδο σε περίοδο, γεγονός το οποίο υποδηλώνει ότι η ΕΣΔΔ λειτούργησε σε ένα καθεστώς διαρκούς μετασχηματισμού και αλλαγών. Από τις αρχές του 2005, με πρωτοβουλία της ηγεσίας του ΕΚΔΔ και τη συμβολή των συλλόγων αποφοίτων και σπουδαστών της ΕΣΔΔ, έχει ξεκινήσει μια προσπάθεια εκσυγχρονισμού του προγράμματος σπουδών.

Το βασικό ζήτημα το οποίο τίθεται είναι η σχέση του προγράμματος σπουδών με τον πιθανό χώρο εργασίας των σπουδαστών μετά το πέρας της φοίτησής τους στη Σχολή. Τόσο τα μαθήματα της κοινής φάσης σπουδών όσο και τα μαθήματα και τα σεμινάρια εξειδίκευσης των επιμέρους τμημάτων της ειδικής φάσης σπουδών ως μονάδες και ως ενιαίο σύνολο εμφανίζουν μια εικόνα συνοχής στο περιεχόμενό τους. Ωστόσο, δίνουν την αίσθηση προγράμματος μαθημάτων πανεπιστημιακού τμήματος.

Το πρόγραμμα της κοινής φάσης σπουδών δεν έχει μεγάλες διαφορές από τα προγράμματα τμημάτων, π.χ., του Πανεπιστημίου Αθηνών και του Παντείου Πανεπιστημίου από τα οποία προέρχονται αρκετοί σπουδαστές της ΕΣΔΔ. Το ίδιο ισχύει για πολλές από τις φάσεις εξειδίκευσης με εξαίρεση την εξειδίκευση ακολούθων επικοινωνίας (πρώην Τύπου) και εμπορικών ακολούθων. Είναι προφανές ότι υπάρχει διαφορά στην ποιότητα εκπαίδευσης στην ΕΣΔΔ συγκριτικά με τα ΑΕΙ, γιατί στη Σχολή ο αριθμός σπουδαστών είναι μικρός, ο χρόνος που διατίθεται είναι ικανοποιητικός, οι κοινές και ακολούθως οι ειδικές φάσεις σπουδών δημιουργούν άλλη δυναμική. Η διάρθρωση σε εργαστήρια και πολλά άλλα στοιχεία στη ζωή και δράση της Σχολής είναι παράγοντες που τη διαφοροποιούν από το πανεπιστήμιο. Το γεγονός πάντως παραμένει ότι μακροσκοπικά, δίνεται η αίσθηση προγράμματος σπουδών περισσότερο πανεπιστημιακής μόρφωσης και λιγότερο επαγγελματικής-παραγωγικής σχολής. Δηλαδή, πρυτανεύει η πανεπιστημιακή αντί για την επαγγελματική κουλτούρα.

Η ελληνική δημόσια διοίκηση, από την άλλη πλευρά, έχει πολύ κακή οργάνωση και μια πολυπλοκότητα και ρευστότητα που δεν επιτρέπουν την εύκολη αντιστοίχιση διοικητικών καθηκόντων και προγραμμάτων σπουδών. Το τρέχον πρόγραμμα σπουδών της ΕΣΔΔ (του έτους 2004) είναι η προσδευτική κατάληξη προσπαθειών που έγιναν όλα τα προηγούμενα χρόνια²⁵ επιχειρεί να ανταποκριθεί στις απαιτήσεις των σύγχρονων τάσεων της κοινωνίας της πληροφορίας και της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης. Θα μπορούσε να εξελιχθεί ακόμη περισσότερο, αν βελτιωθούν και άλλα χαρακτηριστικά του, τόσο ως προς τα μαθήματα όσο και ως προς άλλες εμπειρίες και παραστάσεις των σπουδαστών.

Μία κατεύθυνση η οποία θα μπορούσε μακροπρόθεσμα να αποδειχθεί χρήσιμη είναι η παρουσίαση και διδασκαλία των γνωστικών αντικειμένων των διοικητικών μεταρρυθμίσεων, των οικονομοτεχνικών αλλαγών και της οργανωσιακής πολυπλοκότητας, τόσο με νέα ειδικά μαθήματα όσο και ως μέρος των ήδη διδασκομένων μαθημάτων. Μία άλλη κατεύθυνση θα μπορούσε να είναι η διεύρυνση της εμπειρίας και των παραστάσεων των σπουδαστών της Σχολής. Η αναζήτηση τρόπων επικοινωνίας με πολιτικούς, συνδικαλιστές, δημοσιογράφους, επιχειρηματίες, καθώς και πρόσωπα της δημόσιας ζωής, θα μπορούσε να είναι ένα χρήσιμο στοιχείο. Οι κύκλοι διαλέξεων εξωτερικών ομιλητών που έχει εγκαινιάσει η ΕΣΔΔ και η επικοινωνία με εργαζόμενους στη δημόσια διοίκηση αποτελούν θετικά βήματα προς αυτή την κατεύθυνση.

Το πρόγραμμα μαθημάτων θα πρέπει να αποκτήσει δυναμικότερη μορφή. Θα ήταν χρήσιμη η προσθήκη νέων ειδικότερων μαθημάτων νέων τεχνολογιών και ευρωπαϊκών σπουδών με έμφαση σε όλες τις δημόσιες πολιτικές της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Θα πρέπει να αφαιρεθούν μαθήματα τα οποία διδάσκονται έτσι κι αλλιώς στα πανεπιστημιακά τμήματα. Αρκεί να παραμείνουν λίγα τέτοια μαθήματα κορμού, απαραίτητα για την ομογενοποίηση του σώματος των νεοεισερχόμενων σπουδαστών (π.χ., δημόσιο δίκαιο, στατιστική, κ.ά.). Όλα αυτά πρέπει να συνοδεύονται από μέτρα για την προσέλευση στην ΕΣΔΔ σπουδαστών που να ανταποκρίνονται στις ανάγκες της δημόσιας διοίκησης. Προς την κατεύθυνση αυτή κρίνονται θετικές οι αλλαγές στο τελευταίο ανασχεδιασμένο πρόγραμμα σπουδών (του 2004) και στα υπό εξέταση μαθήματα του εισαγωγικού διαγωνισμού.

Εκτός από τα διδασκόμενα μαθήματα, η βελτίωση ενός προγράμματος

25. Βλ. προγράμματα σπουδών της ΕΣΔΔ των ετών 1995, 1997, 2000, 2002 και 2004.

σπουδών πρέπει να λαμβάνει υπόψη και τα πρόσωπα που καλούνται να διδάξουν αυτά τα μαθήματα. Στην περίπτωση της ΕΣΔΔ, φαίνεται ότι η σχέση μαθήματα-διδάσκοντες δεν είναι η καλύτερη δυνατή. Γι' αυτό, ίσως θα ήταν καλύτερο να κάνουμε λόγο για πρόγραμμα μαθημάτων, παρά για πρόγραμμα σπουδών το οποίο είναι κάτι περισσότερο σύνθετο και πολύπλοκο. Βασικές αδυναμίες είναι η άνιση κατανομή οργάνωσης, μαθημάτων και διδασκόντων μεταξύ των τμημάτων ειδίκευσης, το πλήθος των πανεπιστημιακών καθηγητών από τμήματα θεωρητικών επιστημών και η καταστρατήγηση της δόκιμης αναλογίας 1:1:1 μεταξύ πανεπιστημιακών, στελεχών του δημόσιου και στελεχών του ιδιωτικού τομέα που θα έπρεπε να διδάσκουν στη Σχολή. Φυσικά κάτι τέτοιο θα προϋπέθετε βελτίωση των αμοιβών των διδασκόντων, οι οποίες είναι χαμηλές και παρέχονται με απρόβλεπτες καθυστερήσεις.

Η υλοποίηση και η εφαρμογή του προγράμματος σπουδών της ΕΣΔΔ επιβαρύνονται από την ύπαρξη του παθογενούς φαύλου κύκλου που παρουσιάσαμε στο προηγούμενο τμήμα του άρθρου μας. Το κλίμα και η κουλτούρα που χρειάζεται να εμπνέουν ένα φιλόδοξο πρόγραμμα μαθημάτων σε ένα περιβάλλον όπου κυκλοφορούν φιλόδοξα επιτελικά υποψήφια στελέχη, υπονομεύονται από την ύπαρξη του κύκλου αυτού, με αρνητικές συνέπειες στην κατάρτιση του προγράμματος και την επιλογή των καθηγητών.²⁶

6. ΕΝΣΩΜΑΤΩΣΗ ΤΩΝ ΑΠΟΦΟΙΤΩΝ ΣΤΗ ΔΗΜΟΣΙΑ ΔΙΟΙΚΗΣΗ

Ο ιδρυτικός νόμος της ΕΣΔΔ (Ν. 1388/1983) προέβλεπε την ένταξη των αποφοίτων της σε προσωποπαγείς θέσεις στον Α' βαθμό του οικείου κλάδου. Ωστόσο, σειρά μεταγενέστερων νόμων και υπουργικών αποφάσεων εξειδίκευσε και μετέβαλε το υπηρεσιακό καθεστώς των νεοδιοριζόμενων αποφοίτων.²⁷ Ειδικότερα, σήμερα προβλέπεται η ένταξη των αποφοίτων σε προσωποπαγείς θέσεις στον Β' βαθμό. Κατόπιν, προάγονται στον Α' βαθμό ως εξής: οι μεν αριστούχοι της Σχολής μετά την πάροδο τριετίας, οι δε απλώς «επιτυχώς αποφοιτήσαντες» μετά την πάροδο πενταετίας. Οι «απλώς φοιτήσαντες» διορίζονται σε οργανικές θέσεις του δημοσίου και, όταν αυτές δεν υπάρχουν, σε προσωποπαγείς θέσεις ΠΕ ή ΤΕ για τις οποίες έχουν αντίστοιχο

26. Δ. Α. Σωτηρόπουλος, «Η άδοξη...», *ό.π.*

27. Το σημερινό καθεστώς διέπεται από τον Ν. 2527/97 σε συνδυασμό με τον Ν. 2738/99 (άρθρο 19 παρ. 3) και –ειδικά για την ΕΣΤΑ– τον νέο νόμο 3200/03 (άρθρο 17 και άρθρο 24 παρ. 9).

πτυχίου βασικών σπουδών. Η εξέλιξή τους στην υπηρεσία ρυθμίζεται από τις γενικές διατάξεις που ισχύουν για όλους τους δημόσιους υπαλλήλους και όχι από τις ειδικές διατάξεις που ισχύουν για τους αριστούχους και τους επιτυχώς αποφοιτήσαντες.

Το θεσμικό πλαίσιο προβλέπει ότι το 20% των κενών θέσεων προϊσταμένων τμήματος και το 10% των κενών θέσεων προϊσταμένων διεύθυνσης καλύπτεται υποχρεωτικά από απόφοιτους της Σχολής, εφόσον υπάρχει στην υπηρεσία επαρκής αριθμός αποφοίτων που συγκεντρώνει τις απαιτούμενες για τις θέσεις αυτές προϋποθέσεις.²⁸ Η τοποθέτηση των αποφοίτων σε υπουργεία και δημόσιες υπηρεσίες γίνεται με απόφαση του εκάστοτε Υπουργού ΕΣΔΔΑ, ανάλογα με το τμήμα εξειδίκευσης από το οποίο αποφοίτησαν.²⁹ Η κατανομή των αποφοίτων στα υπουργεία δεν ακολουθεί κάποιο σχέδιο ή πρόγραμμα. Η τελική κατάληξη των αποφοίτων σε συγκεκριμένες υπηρεσίες δεν επηρεάζεται καθόλου από τη Σχολή ούτε, από τους ίδιους. Είναι μάλλον θέμα συγκυριών στο εσωτερικό της υπηρεσίας στην οποία αρχικά διορίζονται από τον υπουργό ΕΣΔΔΑ.

Η άτυπη λειτουργία της δημόσιας διοίκησης, δηλαδή ο συσχετισμός δυνάμεων και δημοσιοϋπαλληλικών συμφερόντων στο εσωτερικό κάθε δημόσιας υπηρεσίας, φαίνεται να λειτούργησε αποτρεπτικά στην προσπάθεια δημιουργίας ενός ευέλικτου σώματος ανώτερων υπαλλήλων που θα λειτουργούσε ως καταλύτης αλλαγών στη διοίκηση. Στις συννηθέστερες εκδηλώσεις της κατά καιρούς δυσμενούς μεταχείρισης των αποφοίτων της Σχολής από τη διοίκηση περιλαμβάνονται: (α) η μη εφαρμογή σημαντικών διατάξεων των νόμων που διέπουν το υπηρεσιακό καθεστώς των αποφοίτων της Σχολής· (β) η μικρή βαθμολογική και μισθολογική υπεροχή των αποφοίτων της Σχολής έναντι άλλων ανώτερων δημόσιων υπαλλήλων· (γ) η στασιμότητα της υπηρεσιακής εξέλιξής τους· (δ) η αποθάρρυνση των αποφοίτων στην αρχή της σταδιοδρομίας τους και η συνακόλουθη έλλειψη υποκίνησης («motivation») για προσφορά στη δημόσια διοίκηση· (ε) η παρακμή του κύρους του πτυχίου της ΕΣΔΔ και της φοίτησης σε αυτήν ως επαγγελματικής διεξόδου· και (στ) σε ορισμένες περιπτώσεις, η έναρξη δικαστικών αγώνων των αποφοίτων κατά των υπηρεσιών στις οποίες ανήκουν (π.χ. μηνύσεις κατά μελών των υπηρεσιακών συμβουλίων που δεν τους υποβάλλουν

28. Άρθρο 12 του Ν. 2527/97.

29. Ν. 1388/83 άρθρο 22, Ν. 1810/88 και Ν. 2738/99 άρθρο 19. Για το (πρώην) Τμήμα Τοπικής Αυτοδιοίκησης και Περιφερειακής Ανάπτυξης ισχύει ρύθμιση του Ν. 3200/03 (άρθρο 17 και άρθρο 24 παρ. 9).

σε κρίση, τους παραλείπουν ή τους κρίνουν δυσμενώς). Τέλος, παρατηρούνται τάσεις φυγής ορισμένων αποφοίτων από τις θέσεις του αρχικού διορισμού τους, με απόσπαση σε άλλες υπηρεσίες.

Η δυσμενής μεταχείριση των αποφοίτων και η μη εκπλήρωση των αρχικών στόχων της Σχολής εξηγούνται εν μέρει μόνον από τις τυχόν ατέλειες του παλαιότερου θεσμικού πλαισίου λειτουργίας της.³⁰ Το πρόβλημα δεν είναι τόσο τυπικό ή θεσμικό όσο άτυπο και άπτεται του συσχετισμού δυνάμεων μεταξύ διάφορων κατηγοριών δημόσιων υπαλλήλων στο εσωτερικό των δημόσιων υπηρεσιών, της κυμαινόμενης πολιτικής βούλησης για την τύχη της Σχολής και των αποφοίτων της και της ελληνικής διοικητικής κουλτούρας. Πιο συγκεκριμένα, οι κυριότερες αιτίες της μέχρι στιγμής αποτυχίας ουσιαστικής αφομοίωσης των αποφοίτων της ΕΣΔΔ από τη διοίκηση είναι: (α) η αντίσταση μεγάλων μερίδων δημόσιων υπαλλήλων που δεν προέρχονται από τη Σχολή στην προοπτική υποσκελισμού τους από τους αποφοίτους της· (β) η έλλειψη διαρκούς και σταθερής σε ένταση πολιτικής βούλησης για τη σύσταση των αποφοίτων σε σώμα διϋπουργικών υπαλλήλων, και (γ) η επικράτηση συγκεκριμένης κουλτούρας στις δημόσιες υπηρεσίες, η οποία υπονομεύει και αμφισβητεί αργότερα την πιθανότητα αντικειμενικής συγκριτικής αξιολόγησης των υπαλλήλων από συναδέλφους τους ή πολιτικούς προϊσταμένους τους ή εν τέλει από οποιοδήποτε διοικητικό όργανο.

Είναι συχνό το φαινόμενο κατά τις υπηρεσιακές κρίσεις να μη γίνεται καμία ουσιαστική σύγκριση μεταξύ των υποψήφιων για θέσεις προϊσταμένων. Την κατάσταση μέχρι τα τέλη της δεκαετίας του 1990, αποτυπώνει ο Πίνακας, όπου φαίνεται η υπηρεσιακή μεταχείριση των αποφοίτων της Σχολής. Συνοψίζοντας, φαίνεται ότι η πολιτεία αδυνατεί να εξασφαλίσει την ομαλή ροή των αποφοίτων από την ΕΣΔΔ προς τη δημόσια διοίκηση.

Συνοπτικά, η ΕΣΔΔ κατέχει αδύναμη θέση στο ελληνικό διοικητικό σύστημα. Αυτό φαίνεται από τις παλινδρομήσεις της άποψης της πολιτείας για τον ρόλο της Σχολής. Η κατάσταση αυτή προσδιορίζεται σε μεγάλο βαθμό από τη διαλεκτική σχέση που έχει αναπτυχθεί μεταξύ των δύο πιο αδύναμων κρίκων του παθογενούς φαύλου κύκλου που αναφέραμε παραπάνω, δηλαδή του προγράμματος μαθημάτων και της ενσωμάτωσης των αποφοίτων της ΕΣΔΔ στη δημόσια διοίκηση.

Η ΕΣΔΔ κινείται στο φάσμα που ορίζεται από δύο ακραία σημεία: «ακα-

30. Ιδρυτικός νόμος Ν. 1388/83 και μερικές τροποποιήσεις του με τους Ν. 1810/88, Ν. 1943/91, Ν. 2527/97, Ν. 2683/99 και Ν. 2738/99.

ΠΙΝΑΚΑΣ

Ποσοστιαία αναλογία των αποφοίτων της ΕΣΔΔ που έχουν επιλεγεί για θέσεις προϊσταμένων τμημάτων ή διευθύνσεων μεταξύ όσων αποφοίτων είχαν δικαίωμα να κριθούν για τέτοιες θέσεις σε υπουργεία και άλλες δημόσιες υπηρεσίες μέχρι το 1998.

Υπουργεία και δ. υπηρεσίες	Υποψήφιοι	Επιλεγέντες	Αναλογία
Υπ. Γεωργίας	1	1	100,0%
Υπ. Μεταφορών και Επικοινωνιών	3	3	100,0%
Υπ. Υγείας και Πρόνοιας	1	1	100,0%
Γενική Γραμματεία Αθλητισμού	1	1	100,0%
Ταχυδρομικό Ταμιευτήριο	1	1	100,0%
Υπηρεσία Πολιτικής Αεροπορίας	2	2	100,0%
Υπ. Εθνικής Παιδείας και Θρησκευμάτων	4	3	75,0%
Υπ. Ανάπτυξης	8	4	50,0%
Υπ. Τύπου	4	2	50,0%
Υπ. Εσωτερικών, Δημόσιας Διοίκησης και Αποκέντρωσης	43	10	23,3%
Υπ. Εθνικής Οικονομίας	8	1	12,3%
Υπ. Εθνικής Άμυνας	1	0	0,0%
Υπ. Εξωτερικών	2	0	0,0%
Υπ. Οικονομικών	12	0	0,0%
Υπ. Περιβάλλοντος και Δημοσίων Έργων	6	0	0,0%
Υπ. Εργασίας και Κοινωνικών Ασφαλίσεων	1	0	0,0%
Υπ. Δικαιοσύνης	5	0	0,0%
Υπ. Πολιτισμού	12	0	0,0%
Υπ. Εμπορικής Ναυτιλίας	1	0	0,0%
Σύνολο	116	29	25,0%

Σημείωση: Τα στοιχεία για το υπουργείο Ανάπτυξης και το υπουργείο Υγείας και Πρόνοιας δεν είναι επιβεβαιωμένα. Δεν συμπεριλαμβάνονται οι εμπορικοί ακόλουθοι και οι μορφωτικοί ακόλουθοι. Στο υπουργείο Δημόσιας Τάξης δεν είχε τοποθετηθεί κανένας απόφοιτος.

Πηγή: Επεξεργασία στοιχείων από καταγραφή του ΥΠΕΣΔΔΑ, δημοσιευμένα στο δελτίο *Ρηξι-κέλευθο* της Ένωσης Αποφοίτων της ΕΣΔΔ, τχ. 6, Ιανουάριος-Μάρτιος 1999.

δημαϊκή/μεταπτυχιακή» - «επαγγελματική/παραγωγική» σχολή. Το πρόγραμμα σπουδών ανταποκρίνεται περισσότερο στις ανάγκες ακαδημαϊκής εκπαίδευσης και λιγότερο σε αυτές της επαγγελματικής κατάρτισης. Η συμμετοχή των σπουδαστών στην εκτέλεση του προγράμματος είναι περισσότερο παθητική, ωστόσο τα τελευταία χρόνια έχουν γίνει προσπάθειες προς ενεργητικό-

τερες μορφές συμμετοχής. Στα θετικά του προγράμματος σπουδών πρέπει να υπολογιστεί η βαρύτητα η οποία αποδίδεται στην εκπόνηση γραπτών εργασιών από τους σπουδαστές. Αντίθετα, στα αρνητικά είναι δυνατό να καταλογιστεί η υπερβολική τυποποίησή του και η απουσία δυνατότητας διδασκαλίας μαθημάτων εκτός προγράμματος, τα οποία όμως προσδίδουν εύρος στην ποιότητα της εκπαιδευτικής διαδικασίας. Η πρακτική εκπαίδευση των σπουδαστών χρήζει περαιτέρω βελτίωσης, ως μια πρώτη ουσιαστική επαφή με την πραγματικότητα της δημόσιας διοίκησης. Το διδακτικό προσωπικό της Σχολής αποτελείται κυρίως από πανεπιστημιακό προσωπικό και στελέχη του δημόσιου και του ιδιωτικού τομέα. Το βασικό πρόβλημα το οποίο αναδύεται σχετίζεται με την απουσία ενεργού συμβατότητας μεταξύ του διδακτικού προσωπικού, των μαθημάτων του προγράμματος σπουδών και της ανταπόκρισης αυτών στις ανάγκες της δημόσιας διοίκησης. Πολλά μαθήματα παραμένουν εντελώς ακαδημαϊκά.

Αυτό αντανakλάται στο στάδιο διορισμού των αποφοίτων της Σχολής. Η τοποθέτησή τους στη δημόσια διοίκηση και η κατανομή τους σε υπουργεία δεν ακολουθεί συγκεκριμένους άξονες με βάση διαδικασίες ανίχνευσης αναγκών και στρατηγικού προγραμματισμού για την ανάπτυξη των ανθρώπινων πόρων. Η επαγγελματική τους σταδιοδρομία αντιμετωπίζει δυσμενή μεταχείριση και προσκόμματα λόγω αντίδρασης των υπόλοιπων δημόσιων υπαλλήλων που δεν είναι απόφοιτοι της Σχολής και της κυρίαρχης νοοτροπίας στον δημόσιο τομέα η οποία αρνείται τη συγκριτική αξιολόγηση των υπαλλήλων για την κατάληψη θέσεων προϊσταμένων.

7. ΤΟ ΔΙΠΟΛΟ «ΚΙΝΗΤΡΑ-ΠΡΟΣΔΟΚΙΕΣ» ΚΑΙ Η ΚΟΥΛΤΟΥΡΑ ΤΗΣ ΣΧΟΛΗΣ

Οι συχνές νομοθετικές τροποποιήσεις οδήγησαν, όπως ήδη έχει επισημανθεί, σε σταδιακή φθορά της ιδρυτικής φιλοσοφίας της ΕΣΔΔ. Η φθορά αυτή μπορεί να συνοψισθεί στον παθογενή φαύλο κύκλο που περιγράφηκε. Ο φαύλος κύκλος αποτελεί μια μεταφορά για τα προβλήματα της Σχολής και αντανakλά τη διοικητική κουλτούρα που επικρατεί στη δημόσια διοίκηση και στη Σχολή.

Όλα τα παραπάνω τοποθετούνται στον χώρο της Σχολής με κυρίαρχο στοιχείο τους σπουδαστές και τις σπουδάστριες, λαμβάνουν διαστάσεις που σχετίζονται με τις προοπτικές απορρόφησής τους από τη δημόσια διοίκηση

και δημιουργούν σε ορισμένους από αυτούς αρνητικό κλίμα και αρνητική ψυχολογία. Το διδυμο σχήμα «κίνητρα-προσδοκίες», το οποίο χαρακτηρίζει την ψυχολογία των σπουδαστών οποιασδήποτε σχολής ή γενικότερα των μελών μια σύγχρονης οργάνωσης (υπουργείου, επιχείρησης, σωματείου), παίζει στη συγκεκριμένη περίπτωση καταλυτικό ρόλο. Ειδικά στην ΕΣΔΔ, τα κίνητρα και οι προσδοκίες αποτελούνται από κάποιες αισιόδοξες προοπτικές εργασίας, σε ένα περιβάλλον με ενδιαφέρουσα θεματολογία εργασίας, με συναδέλφους υψηλού επιπέδου, όπου οι σπουδαστές της Σχολής θα εξελίσσονται μάλλον ακώλυτα σε διευθυντικές-επιτελικές θέσεις του δημοσίου.

Για τους σπουδαστές, πολύ σύντομα μετά την εγγραφή τους στην ΕΣΔΔ, όλα αυτά μεταβάλλονται σε αρνητικό παράγοντα, ανεξάρτητα από τις θετικές προσπάθειες της εκάστοτε ηγεσίας της Σχολής, για δύο τουλάχιστον λόγους: πρώτον, γιατί το ευρύτερο πλαίσιο και η ατμόσφαιρα αποδιοργάνωσης της δημόσιας διοίκησης δεν δημιουργεί αισιόδοξες προοπτικές σε νέους ανθρώπους, δηλαδή δεν βοηθάει στην ανάπτυξη παραγωγικού κλίματος και στη δημιουργία πνεύματος άμιλλας μεταξύ των σπουδαστών· δεύτερον, γιατί η πορεία εξέλιξης των αποφοίτων της Σχολής μέχρι σήμερα στη διοίκηση είναι γνωστή στους σπουδαστές και ανακυκλώνεται στις συζητήσεις, τροφοδοτώντας το σύστημα με πραγματικές πληροφορίες αλλά και υπερβολές, υπονομεύοντας πάντως την υποκίνηση των σπουδαστών.

Τρεις επιπλέον παράγοντες επηρεάζουν ακόμη περισσότερο το κλίμα και την κουλτούρα που πρέπει να υπάρχουν σε ένα εκπαιδευτικό περιβάλλον νέων ανθρώπων με τόσο σημαντικές προοπτικές, όπως είναι η ανάδειξή τους σε επιτελικές-διευθυντικές θέσεις της διοίκησης. Πρόκειται για παράγοντες που ενισχύουν περαιτέρω τις επιπτώσεις του παθογενούς φαύλου κύκλου. Ο πρώτος σχετίζεται με την ιδιότητα του δημοσίου υπαλλήλου που αποκτά ο σπουδαστής με την είσοδό του στη Σχολή. Αυτό δημιουργεί μια αίσθηση σιγουριάς στους εισερχόμενους σπουδαστές, πράγμα θετικό εν όψει των τάσεων του παραδοσιακού πελατειακού κράτους. Ωστόσο, το ίδιο γεγονός έχει και αρνητικά αποτελέσματα. Το σημαντικότερο μεταξύ των αρνητικών αποτελεσμάτων είναι ότι οι σπουδαστές αποκτούν την ψυχολογία του δημοσίου υπαλλήλου, όχι όταν ενταχθούν στη διοίκηση αλλά πολύ νωρίτερα, όταν εισέρχονται στη Σχολή. Σε αυτήν την ψυχολογία συμβάλλει και το ότι υπάγονται στον δημοσιοϋπαλληλικό κώδικα και αμείβονται ως δημόσιοι υπάλληλοι αμέσως, από την εισαγωγή τους στη Σχολή, ενώ οι κάποιες καθυστερήσεις στην καταβολή των μισθών τους προφανώς δεν συμβάλλουν στην υποκίνησή τους.

Ο δεύτερος παράγοντας σχετίζεται με τις προοπτικές τοποθέτησης των αποφοίτων στη δημόσια διοίκηση αμέσως μετά το πέρας των σπουδών τους. Παρά τη μέριμνα της εκάστοτε ηγεσίας της ΕΣΔΔ, οι διαδικασίες τοποθέτησης σε διάφορες υπηρεσίες δεν ήταν ποτέ καλά οργανωμένες και ευκρινείς, με αποτέλεσμα οι σπουδαστές να ασχολούνται από τη στιγμή της εισόδου τους στη Σχολή και με αυτό το ζήτημα. Ο τρίτος παράγοντας σχετίζεται με την ποιότητα και τη σύνθεση του σώματος των σπουδαστών. Για πολλά χρόνια μεγάλο μέρος τους προέρχονταν και εξακολουθούν να προέρχονται από τμήματα ΑΕΙ θεωρητικής και ανθρωπιστικής κατεύθυνσης. Οι πτυχιούχοι τέτοιων τμημάτων έχουν σημαντική δυσκολία να απορροφήσουν οικονομικά και άλλα τεχνικά γνωστικά αντικείμενα (π.χ., πληροφορική, στατιστική), δημιουργώντας την εντύπωση ότι ορισμένοι σπουδαστές της ΕΣΔΔ δεν είναι οι καταλληλότεροι άνθρωποι για μια σύγχρονη διοίκηση που είναι πλέον εξαναγκασμένη να προσαρμοστεί στο πλαίσιο των νέων τεχνολογιών και της διεθνούς οικονομίας. Το αποτέλεσμα όλων αυτών των παραγόντων είναι η δημιουργία ενός χάσματος μεταξύ προσδοκίων και πραγματικότητας και η μετατροπή της αρχικής αισιοδοξίας των σπουδαστών σε πεσιμιστική διάθεση.

8. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Οι αρχικοί στόχοι της ΕΣΔΔ φαίνεται ότι δεν έχουν επιτευχθεί. Ως προς τον στόχο δημιουργίας νέου σώματος ανώτερων δημόσιων υπαλλήλων, η Σχολή αποτέλεσε μάλλον συνέχεια παρά τομή στην αναπαραγωγή ανώτερων υπαλλήλων: μέχρι πρόσφατα, οι εισαγόμενοι σπουδαστές προέρχονταν από νομικές σχολές ή σχολές ανθρωπιστικών σπουδών, πράγμα που ως προς το προφίλ ενός σώματος σύγχρονων «μάντζερς» του δημοσίου, αποτελούσε μάλλον οπισθοδρόμηση. Σε σχέση με τη λειτουργία της Σχολής ως καταλύτη αλλαγών στη δημόσια διοίκηση, γρήγορα φάνηκε ότι υπήρχαν ισχυρές αντιστάσεις από την ίδια τη διοίκηση, ενώ ταυτόχρονα η πολιτική υποστήριξη προς τη Σχολή δεν υπήρξε επαρκής και σταθερή. Εκτός από αυτές τις προφανείς οργανικές αδυναμίες, η Σχολή είδε το αρχικό της κύρος –το συμβολικό κεφάλαιο με το οποίο είχε προικοδοτηθεί με διακομματική, πολιτική συναίνεση– να φθίνει σταδιακά. Έχασε την αίγλη που ασκούσε σε μερίδα αποφοίτων των πανεπιστημίων που θα ήθελαν να σταδιοδρομήσουν στη δημόσια διοίκηση, όταν διαπιστώθηκε ότι οι πρώτοι απόφοιτοι της Σχολής δεν είχαν την υπηρεσιακή εξέλιξη την οποία προσδοκούσαν. Όμως, το έργο και η

αποτελεσματικότητα της Σχολής επηρεάζονται από την τύχη των αποφοίτων. Σε όποιον βαθμό οι απόφοιτοί της δεν αξιοποιούνται, στον ίδιο βαθμό μειώνεται αναλογικά και η αξία της. Η Σχολή γενικά δεν έχει αποκτήσει σταθερή αποδοχή στο εσωτερικό των δημόσιων υπηρεσιών, δεν έχει «νομιμοποιηθεί» στο δημοσιοϋπαλληλικό σώμα, ενώ η νομιμοποίησή της και στο επίπεδο της πολιτικής ηγεσίας είναι αμφίβολη.

Η ανάλυση της υφιστάμενης κατάστασης και των προβλημάτων που αντιμετωπίζει η ΕΣΔΔ καθιστά επιτακτική μια ολοκληρωμένη θεσμική μεταρρυθμιστική παρέμβαση, έτσι ώστε η Σχολή να ανταποκριθεί στους ιδρυτικούς της στόχους. Η διαπίστωση αυτή, σε ένα ευρύτερο θεωρητικό πλαίσιο, θέτει το ερώτημα για το πότε και πώς διαμορφώνεται μια αποτελεσματική οργανωσιακή κουλτούρα. Αν θεωρήσουμε την οργανωσιακή κουλτούρα ως μια διαδικασία διενέργειας και κοινωνικής κατασκευής της πραγματικότητας, ως μια προσπάθεια δημιουργίας κοινά αποδεκτών νοημάτων τα οποία εσωτερικεύονται και νομιμοποιούν τη λειτουργία της οργάνωσης, τότε η οργανωσιακή/διοικητική κουλτούρα λαμβάνει μια ολογραφική υφή με την έννοια της καταγραφής των χαρακτηριστικών του όλου στα επιμέρους μέρη.³¹ Συνεπώς, η δημιουργία, η διατήρηση, η ανάπτυξη και η αλλαγή της σχετίζεται με τους ενδογενείς και εξωγενείς όρους συγκρότησής της, καθώς και με την αλληλεπίδραση αυτών μεταξύ τους.

Σε πρακτικό επίπεδο, αυτό σημαίνει ότι η αλλαγή της υφιστάμενης κατάστασης σε σχέση με τη λειτουργία της ΕΣΔΔ και η διάρρηξη του αυτοτροφοδοτούμενου παθογενούς φαύλου κύκλου προϋποθέτει παρεμβάσεις σε πολλαπλά επίπεδα, τόσο στο εσωτερικό της Σχολής όσο και στο ευρύτερο πλαίσιο της δημόσιας διοίκησης. Θεωρητικά, ένα τέτοιο εγχείρημα εμφανίζει σημαντικές δυσκολίες λόγω της πολυπλοκότητας και των συγκρούσεων που οφείλονται (α) στον μεγάλο αριθμό των εμπλεκόμενων και των ειδικών ενδιαφερόντων και στοχεύσεων που έχει ο καθένας από αυτούς, καθώς και (β) στη μορφή και το περιεχόμενο των προς αντιμετώπιση ζητημάτων, με τους ορισμούς που δίνονται στα ζητήματα αυτά και τις κατευθύνσεις που επιλέγονται προς επίλυσή τους. Οι δύο αυτοί άξονες δυσκολιών, συνδυαζόμενοι με τη διάσταση του χρόνου, προσδίδουν στις αλλαγές τη μορφή κινούμενων στόχων, οι οποίοι μάλιστα στόχοι διαρκώς μεταβάλλονται.

Στα πλαίσια αυτά, ένα ολοκληρωμένο πλέγμα παρέμβασης για τη μεταρρύθμιση της ΕΣΔΔ και – μακροπρόθεσμα – της δημόσιας διοίκησης θα πρέ-

31. Βλ. G. Morgan *Οι όψεις της οργάνωσης...*, ό.π.

πει να ακολουθήσει τρεις βασικές κατευθύνσεις: (α) ένταξη της λειτουργίας της Σχολής σε μια ευρύτερη διαδικασία ανανέωσης της δημόσιας διοίκησης· (β) αναδιάρθρωση της Σχολής σε όλη την έκταση της διαδικασίας, δηλαδή και των εισαγωγικών εξετάσεων και του εκπαιδευτικού προγράμματος και της πορείας και εξέλιξης των αποφοίτων στη δημόσια διοίκηση και (γ) αυτονομία της Σχολής και «προϊκοδοτήσή» της με ηγεσία με μεγάλες ικανότητες, εμπειρία και κύρος. Η εν λόγω παρέμβαση δεν έχει γίνει ακόμη. Η διοικητική μεταρρύθμιση προφανώς απαιτεί ένα άλλο επίπεδο πολιτικής βούλησης και ευρύτερης κοινωνικής συναίνεσης.

ΚΑΤΑΘΕΣΕΙΣ

Patrick Chappatte, *The International Herald Tribune*, 2005.

ΤΑ ΠΟΛΙΤΙΚΑ ΚΡΙΤΗΡΙΑ ΓΙΑ ΤΗΝ ΠΡΟΣΧΩΡΗΣΗ ΤΗΣ ΤΟΥΡΚΙΑΣ ΣΤΗΝ ΕΥΡΩΠΑΪΚΗ ΕΝΩΣΗ: ΘΕΣΜΙΚΕΣ ΣΥΝΙΣΤΩΣΕΣ*

Απόστολος Παπακωνσταντίνου**

I

Η προσχώρηση της Τουρκίας στην Ευρωπαϊκή Ένωση αποτελεί, περισσότερο από κάθε άλλη μέχρι σήμερα, ένα πολύπλοκο ζήτημα με πολιτικές, κοινωνικές, οικονομικές, νομικές και ιστορικές πτυχές. Οι παράγοντες που πρέπει να συνεκτιμηθούν για τη συντέλεσή της είναι ασφαλώς πολλοί. Κρίσιμο είναι εν πρώτοις το ερώτημα αν και σε ποιο βαθμό η ευρωπαϊκή προοπτική της Τουρκίας¹ εξυπηρετεί, ιδίως μακροπρόθεσμα, τα συμφέροντα τόσο της Ένωσης και των κρατών-μελών της, όσο και της ίδιας. Η απάντηση στο ερώτημα αυτό θεωρούμε ότι πρέπει να είναι αναμφίβολα καταφατική: ο σταθερός ευρωπαϊκός προσανατολισμός της Τουρκίας και η πρόδοσή της στις κοινές πολιτικές και συνταγματικές παραδόσεις και τις θεμελιώδεις αξίες των ευρωπαϊκών χωρών αποτελούν ικανές, αν και όχι τις μοναδικές, προϋποθέσεις για την ανάπτυξή της και, συνακόλουθα, τη διασφάλιση συνθηκών σταθερότητας και ειρηνικής συνύπαρξης στην ευαίσθητη αυτή περιοχή. Επιπλέον, η

* Επικαιροποιημένη εισήγηση του συγγραφέα η οποία παρουσιάστηκε σε επιστημονική ημερίδα με θέμα «Η Ευρωπαϊκή προοπτική της Τουρκίας» (Στάδιο Ειρήνης και Φιλίας, 11-12 Δεκεμβρίου 2004).

** Ο Απόστολος Παπακωνσταντίνου είναι διδάκτωρ Νομικής. Διδάσκει στο Τμήμα Διεθνών και Ευρωπαϊκών Σπουδών του Πανεπιστημίου Πειραιά.

1. Οι σχέσεις Ε.Ε.-Τουρκίας χρονολογούνται από τη δεκαετία του 1960. Το 1963 η Τουρκία και η ΕΟΚ συνήψαν συμφωνία σύνδεσης στην οποία γινόταν μνεία μιας προοπτικής πλήρους προσχώρησης. Το 1995 συνήφθη τελωνειακή ένωση και τον Δεκέμβριο του 1999 το Ευρωπαϊκό Συμβούλιο του Ελσίνκι αποφάσισε ότι η Τουρκία είναι υποψήφια για προσχώρηση στην Ένωση. Το γεγονός αυτό επιβεβαιώθηκε, εξάλλου, στο Ευρωπαϊκό Συμβούλιο της Κοπεγχάγης του Δεκεμβρίου 2002 και στο Ευρωπαϊκό Συμβούλιο των Βρυξελλών του Ιουνίου 2004.

συμμετοχή της στην ενοποιητική διαδικασία μπορεί, προοπτικά και υπό συγκεκριμένους όρους, να συμβάλει αφενός στην οικονομική πρόοδο και την ενίσχυση της γεωστρατηγικής θέσης της Ε.Ε. και αφετέρου στον πολιτισμικό εμπλουτισμό της.

Στην Ελλάδα, από τα μέσα περίπου της προηγούμενης δεκαετίας, γίνεται ολοένα και περισσότερο δεκτό ότι το συμφέρον της χώρας μας επιβάλλει την ενίσχυση της ευρωπαϊκής προοπτικής της γείτονος και, κατ' επέκταση, την πολιτική, οικονομική και κοινωνική ανάπτυξή της ως αναγκαίων όρων για την ειρήνη και τη σταθερότητα στην περιοχή. Ο αναπροσανατολισμός αυτός της εξωτερικής πολιτικής μας φαίνεται ότι ακολουθείται, σε γενικές γραμμές, και από τη νέα κυβέρνηση.

Ωστόσο, η προσχώρηση της Τουρκίας στην Ε.Ε. δεν αποτελεί εύκολη υπόθεση, αφού προϋποθέτει ριζικές συχνά μεταβολές στο νομικό πλαίσιο και τις πρακτικές που ακολουθούνται στη χώρα αυτή. Οι εν λόγω μεταβολές αγγίζουν μάλιστα, σε πολλές περιπτώσεις, τον πυρήνα της κοινωνικοπολιτικής φυσιογνωμίας της. Τα νεωτερικά και μετανεωτερικά χαρακτηριστικά που συνθέτουν τον σύγχρονο κοινό ευρωπαϊκό συνταγματικό και πολιτικό πολιτισμό καλούνται να εισρεύσουν και να επικρατήσουν σε μία χώρα που μόλις τις τελευταίες δεκαετίες επιχειρεί να ξεπεράσει κατά τρόπο ουσιαστικό τα παραδοσιακά αυταρχικά και συγκεντρωτικά χαρακτηριστικά της.

Η μελέτη επιχειρεί να παρουσιάσει συνοπτικά τα βασικά *πολιτικά κριτήρια* τα οποία οφείλει να πληροί η Τουρκία για να ενταχθεί στην Ε.Ε. Τα κριτήρια αυτά προκύπτουν είτε από το πρωτογενές ενωσιακό δίκαιο είτε από αποφάσεις των κύριων οργάνων της. Το περιεχόμενό τους αντανακλά ιδίως τις βασικές πολιτικές και συνταγματικές παραδόσεις των κρατών-μελών, η υιοθέτηση των οποίων συνιστά απαραίτητο όρο για την προσχώρηση στην Ε.Ε. Παρόλο που η αυστηρή εφαρμογή των ανωτέρω κριτηρίων υπόκειται σε πολιτικούς συμβιβασμούς, τυχόν μη τήρησή τους από την Τουρκία θα καθιστούσε, τόσο νομικά όσο και πολιτικά, εν πολλοίς αδιανόητη την προσχώρησή της.

Υπό τα σημερινά δεδομένα, η υιοθέτηση εκ μέρους της Τουρκίας των θεσμικών και ιδεολογικών αυτών χαρακτηριστικών, που διαμορφώθηκαν σταδιακά ιδίως κατά τους τελευταίους τέσσερις αιώνες στην Ευρώπη, πρόκειται να ακολουθήσει μία σχετικά μακρά διαδικασία, το αποτέλεσμα της οποίας είναι, μάλιστα, αμφίβολο. Από την άποψη αυτή, η προσχώρηση της Τουρκίας στην Ένωση αποτελεί ένα σημαντικό *ιστορικό και επιστημολογικό παράδειγμα*, το οποίο δοκιμάζει, σε κάποιον τουλάχιστον βαθμό, παραδοσιακά στερεότυπα και προκαταλήψεις.

II

Στη σχετική πολιτική και διπλωματική συζήτηση που διεξάγεται τα τελευταία κυρίως χρόνια υποβαθμίζεται παραδόξως το γεγονός ότι το *πρωτογενές ενωσιακό δίκαιο* περιλαμβάνει *ρητές διατάξεις* για τις προϋποθέσεις προσχώρησης νέων κρατών στην Ένωση. Έτσι, σύμφωνα με το *άρθρο 49 παρ. 1 εδ. α'* (πρώην άρθρο Ξ) της Συνθήκης για την Ευρωπαϊκή Ένωση (ΣυνθΕΕ): «*Κάθε ευρωπαϊκό κράτος το οποίο σέβεται τις αρχές που καθορίζονται στο άρθρο 6 παρ. 1, μπορεί να ζητήσει να γίνει μέλος της Ένωσης*». Ακόμη, το *άρθρο 6 παρ. 1* (πρώην άρθρο ΣΤ) της ΣυνθΕΕ ορίζει: «*Η Ένωση βασίζεται στις αρχές της ελευθερίας, της δημοκρατίας, του σεβασμού των δικαιωμάτων του ανθρώπου και των θεμελιωδών ελευθεριών και του κράτους δικαίου, αρχές οι οποίες είναι κοινές στα κράτη-μέλη*».

Από τις ανωτέρω διατάξεις προκύπτει σαφώς ότι για να προσχωρήσει ένα κράτος στην Ένωση είναι αναγκαίο να πληροί *τρεις βασικές προϋποθέσεις*: *πρώτο* να αποτελεί «κράτος» κατά την έννοια του διεθνούς δικαίου, δηλαδή να διαθέτει κρατική υπόσταση² *δεύτερο*, να είναι «ευρωπαϊκό» και *τρίτο* να σέβεται τις ανωτέρω αρχές που αναφέρονται στο άρθρο 6 παρ. 1 της ΣυνθΕΕ. Το πρώτο και το τρίτο κριτήριο είναι κυρίως νομικά-πολιτειολογικά, ενώ το δεύτερο είναι γεωγραφικό.³ Τα ανωτέρω κριτήρια αποτελούν τις *ελάχιστες αναγκαίες προϋποθέσεις* για την προσχώρηση ενός κράτους στην Ένωση. Επομένως, τα ενωσιακά όργανα έχουν την ευχέρεια να θέτουν μόνον αυστηρότερες προϋποθέσεις.

Οι αρχές της ελευθερίας, της δημοκρατίας, του σεβασμού των δικαιωμάτων του ανθρώπου και των θεμελιωδών ελευθεριών και του κράτους δικαίου, τις οποίες αναφέρει το άρθρο 6 παρ. 1 της ΣυνθΕΕ,⁴ ταυτίζονται ουσια-

2. Πρβλ., τελείως ενδεικτικά, Κ. Ιωάννου - Κ. Οικονομίδη - Χ. Ροζάκη - Α. Φατούρου, *Δημόσιο Διεθνές Δίκαιο, Θεωρία των πηγών*, 1988, σ. 88 κ.ε.· Α. Μαντάκη, *Συνταγματική οργάνωση του κράτους*, 2001, σ. 95 κ.ε.· Α. Ράϊκου, *Γενική Πολιτειολογία*, 2000, σ. 104 κ.ε.· Απ. Παπακωνσταντίνου, *Κράτος και διεθνές δίκαιο. Η συνταγματική διαρρύθμιση των σχέσεων εσωτερικού και διεθνούς δικαίου*, 2001, σ. 71 κ.ε., 108 κ.ε.

3. Ο χαρακτηρισμός ενός κράτους ως «ευρωπαϊκού» συναρτάται, ωστόσο, όχι μόνον με γεωγραφικά αλλά και με ιστορικά και πολιτισμικά κριτήρια. Βλ. Chr. Dorau, *Die Öffnung der Europäischen Union für europäische Staaten*, *Europarecht* 1999, σ. 736 κ.ε., ιδίως σ. 765.

4. Οι εν λόγω αρχές έχουν «οριζόντια» εφαρμογή, καταλαμβάνουν δηλαδή κάθε πολιτική της Ε.Ε. τόσο στον ενωσιακό χώρο όσο και εκτός αυτού. Πρβλ. Απ. Παπακωνσταντίνου, στο: Β. Σκουρής, *Ερμηνεία Συνθηκών για την Ευρωπαϊκή Ένωση και την Ευρωπαϊκή Κοινότητα*, 2003, άρθρ. 177 ΣυνθΕΚ, αριθμ. περιθ. 7.

στικά με τα βασικά νομικά, πολιτικά και ιδεολογικά χαρακτηριστικά των πολιτευμάτων των κρατών-μελών, όπως αυτά διαμορφώθηκαν στη μακρά ιστορική διαδρομή του δημοκρατικού, φιλελεύθερου και κοινωνικού κράτους, δηλαδή του σύγχρονου αστικού κράτους. Παραπέμπει έτσι ουσιαστικά το άρθρο αυτό⁵ στο *βασικό περιεχόμενο του κοινού ευρωπαϊκού συνταγματικού πολιτισμού*, το οποίο αποτελεί, σήμερα, εν πολλοίς αυτονόητο και αδιαπραγμάτευτο όρο για την οργάνωση και τη λειτουργία του πολιτεύματος.

Η τήρηση των ανωτέρω θεμελιωδών αρχών αποτελεί, μάλιστα, αναγκαία προϋπόθεση όχι μόνον για την προσχώρηση αλλά και για την *έναρξη διαπραγματεύσεων*. Οστόσο, η εφαρμογή τους στην περίπτωση αυτή είναι λιγότερο αυστηρή, υπό τον όρο βέβαια ότι δεν παραβιάζεται ο κανονιστικός πυρήνας τους και ότι οι παρεκκλίσεις δεν είναι σημαντικές, ενώ, συγχρόνως, διαγράφονται προοπτικές για την κάλυψη εντός ευλόγου χρόνου των σχετικών θεσμικών ελλειμμάτων.⁶ Η απόφαση για την έναρξη των διαπραγματεύσεων ανάγεται σε *πολιτική εκτίμηση*, η οποία εκφεύγει του δικαστικού ελέγχου. Σε κάθε περίπτωση, πάντως, η κρίση για τη συνδρομή των ανωτέρω κριτηρίων δεν θεμελιώνεται μόνον –ή δεν θεμελιώνεται κυρίως– στους συνταγματικούς κανόνες αλλά στην *πρακτική εφαρμογή* τους.

Αξιίζει επίσης να σημειωθεί ότι η σοβαρή και διαρκής παραβίαση των θεμελιωδών αρχών που προβλέπονται στο άρθρο 6 παρ. 1 μπορεί να επιφέρει για κάθε κράτος-μέλος, ως κύρωση, την αναστολή ορισμένων δικαιωμάτων τα οποία αναγνωρίζονται από τη ΣυνθΕΕ, συμπεριλαμβανομένων των δικαιωμάτων ψήφου στο Συμβούλιο. Η ανωτέρω κυρωτική διαδικασία που προβλέπεται στο *άρθρο 7 της ΣυνθΕΕ* αποβλέπει στη διασφάλιση της εφαρμογής των θεμελιωδών αρχών του άρθρου 6 παρ. 1 της ΣυνθΕΕ.⁷ Λαμβανομένου δε υπόψη ότι τα κράτη-μέλη της Ένωσης διαθέτουν επαρκείς συνταγματικές εγγυήσεις για την τήρηση των ανωτέρω θεμελιωδών αρχών, είναι ίσως εύλογο να υποθέσει κανείς ότι η διάταξη αυτή του άρθρου 7 της ΣυνθΕΕ αφορά κυρίως τα νέα κράτη-μέλη και τα υπό ένταξη κράτη των οποίων τα πολιτικά συστήματα δεν εμφανίζουν πάντα την αναγκαία θεσμική ωριμότητα.⁸ Θεσπί-

5. Το εν λόγω άρθρο δεν θεμελιώνει ασφαλώς δικαίωμα προσχώρησης ή έναρξης διαπραγματεύσεων. Πρβλ. E. Grabitz - M. Hilf (επιμ.), *Kommentar zur Europäischen Union*, 2001, άρθρο 49, αρ. περ. 6.

6. Βλ. J. Schwarze (επιμ.), *EU. Kommentar*, 2000, άρθρ. 49, αριθμ. περ. 5.

7. Πρβλ. C. Callies - M. Ruffert (επιμ.), *Kommentar zu EU-Vertag und EG-Vertag*, 2002, άρθρ. 7, αριθμ. περιθ. 1.

8. Βλ. P.Y. Monjal, «Le traité d'Amsterdam et la procédure en constatation politique de manquement aux principes de l'Union», *Revue du Marché Unique Européen*, 1998, σ. 83-84.

ζεται έτσι μια πρόσθετη δικλίδα ασφαλείας για την «πολιτευματική» και θεσμική φυσιογνωμία της Ένωσης απέναντι σε κινδύνους που πιθανόν να προκύψουν από την ένταξη χωρών με ασταθή πολιτικά συστήματα, όπως είναι η Τουρκία.

III

Οι ανωτέρω διατάξεις του ενωσιακού δικαίου που υποχρεώνουν τα υποψήφια κράτη-μέλη να σέβονται τις θεμελιώδεις αρχές στις οποίες δομείται ιστορικά, πολιτικά και νομικά το ενωσιακό οικοδόμημα αποτελούν, ωστόσο, μία μόνον πτυχή των θεσμικών κριτηρίων που πρέπει να πληροί η Τουρκία στις *τρεις βασικές στιγμές* της πορείας της προς την ένταξη: *πριν από την έναρξη των διαπραγματεύσεων, κατά τις διαπραγματεύσεις και, τέλος, κατά μείζονα λόγο, κατά την προσχώρησή της.*

Η Ε.Ε. έχει αποκτήσει βασικά *υπερεθνικά* χαρακτηριστικά τα οποία προσδιορίζουν τη θεσμική της ποιότητα. Επιπλέον, υιοθετεί, ολόενα και εντονότερα, αρχές και θεσμούς της πολιτείας. Η «*συνταγματοποίηση*» αυτή της Ένωσης,⁹ δηλαδή η συνεκτικότερη οργάνωσή της με βάση πολιτειακές αρχές, όπως η δημοκρατική αρχή, η αρχή του κράτους δικαίου και η κοινωνική αρχή,¹⁰ διαμορφώνει νέα θεσμικά δεδομένα για την ένταξη και την παραμονή ενός κράτους σε αυτήν. Το *ευρωπαϊκό «Σύνταγμα»*¹¹ και ο *Χάρτης Θεμελιωδών Δικαιωμάτων*,¹² που αναμένουν την έγκρισή τους από τα κράτη-μέλη πριν τεθούν σε ισχύ, επιβεβαιώνουν ότι η ενοποιητική διαδικασία έχει εισέλ-

9. Βλ. Γ. Παπαδημητρίου, *Η συνταγματοποίηση της Ευρωπαϊκής Ένωσης*, 2002.

10. Βλ. ιδίως Γ. Παπαδημητρίου, *Η αργόσυρτη πορεία προς την ευρωπαϊκή ομοσπονδίαση. Επίκαιροι προβληματισμοί*, 1997· Απ. Παπακωνσταντίνου, *Το «πολίτευμα» της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Θεσμικές μεταρρυθμίσεις στην Ε.Ε.: προβλήματα και προτάσεις*, 1996.

11. Πρβλ. ιδίως Ε. Βενιζέλου, *Η πρόκληση του Ευρωπαϊκού Συντάγματος*, 2003· Α. Μανιτάκη, *Το «Σύνταγμα» της Ευρώπης αντιμετώπιση με την εθνική και λαϊκή κυριαρχία*, 2004· Α. Μανιτάκη - Α. Παπαδοπούλου (επιμ.), *Η προοπτική ενός Συντάγματος για την Ευρώπη*, 2003· Γ. Παπαδημητρίου, «Η παραγωγή του Ευρωπαϊκού Συντάγματος. Ένα νέο πρότυπο στην ιστορία των θεσμών», στο *Σύνταγμα-Ελληνική Πολιτεία-Ευρωπαϊκή Συμπολιτεία, Αφιέρωμα στον Δ.Θ. Τσάτσο*, 2004, σ. 581 κ.ε.· Γ. Παπαδημητρίου, *Το Ευρωπαϊκό Σύνταγμα. Το Σχέδιο της Ευρωπαϊκής Συνέλευσης*, 2003· Γ. Σωτηρέλλ, «Το αβέβαιο συνταγματικό μέλλον της Ευρωπαϊκής Ένωσης», *ΤοΣ*, 2002, σ. 596 κ.ε.

12. Βλ. αντί άλλων Γ. Παπαδημητρίου, *Ο Χάρτης Θεμελιωδών Δικαιωμάτων. Σταθμός στη θεσμική ωρίμανση της Ευρωπαϊκής Ένωσης*, 2001.

θει σε εντελώς νέο στάδιο.¹³ Ο σεβασμός των θεμελιωδών αρχών στις οποίες δομείται το καινοτόμο αυτό θεσμικό μοντέλο συνιστά ασφαλώς *sine qua non* στοιχείο για την ένταξη ενός κράτους στην Ένωση. Εξάλλου, όσο η «συνταγματοποίηση» της Ε.Ε. εντείνεται τόσο αυστηρότερη καθίσταται η θεσμική υποχρέωση της Τουρκίας να σέβεται τις ανωτέρω αρχές, αφού παύουν να αποτελούν απλά θεσμικά χαρακτηριστικά της ενωσιακής δομής και αποτελούν τις θεσμικές βάσεις του «πολιτεύματος» της. Τείνουν έτσι να ταυτιστούν με την ίδια την πολιτική της υπόσταση.

IV

Οι εγγενείς δυσκολίες που υπάρχουν για την υιοθέτηση του εν λόγω «πολιτευματικού» κεκτημένου από την Τουρκία, ως αναγκαίου όρου για την έναρξη των προενταξιακών διαπραγματεύσεων και, κατά μείζονα λόγο, για την προσχώρησή της, έχουν αναγνωρισθεί και επισημανθεί κατ' επανάληψη από την Ένωση. Διαμορφώθηκε έτσι ένα *ολοκληρωμένο θεσμικό πλαίσιο* που περιλαμβάνει τα αναγκαία για την προσχώρηση πολιτικά κριτήρια. Εδώ συγκαταλέγεται εν πρώτοις το κείμενο των συμπερασμάτων που υιοθετήθηκαν στο *Ευρωπαϊκό Συμβούλιο του Ελσίνκι τον Δεκέμβριο του 1999*. Τα *κριτήρια του Ελσίνκι* αποτέλεσαν τη βάση για την τελευταία διεύρυνση της Ένωσης. Συνιστούν εξάλλου το βασικό θεμέλιο και για την προσχώρηση της Τουρκίας.

Σύμφωνα με τα κριτήρια αυτά, τα υποψήφια κράτη πρέπει ιδίως:

α) «να συμμερίζονται τις αξίες και τους στόχους της Ευρωπαϊκής Ένωσης όπως ορίζονται στις Συνθήκες»·

β) να υιοθετούν την «αρχή της ειρηνικής επίλυσης των διαφορών σύμφωνα με τον Χάρτη των Ηνωμένων Εθνών»·

γ) «να καταβάλουν κάθε προσπάθεια για την επίλυση κάθε εκκρεμούς συνοριακής διαφοράς και άλλων συναφών θεμάτων. Άλλως, θα πρέπει να φέρουν τη διαφορά ενώπιον του Διεθνούς Δικαστηρίου εντός ευλόγου χρονικού διαστήματος» (άρθρο 4 των συμπερασμάτων).

Ακόμη, σύμφωνα με το άρθρο 12 των συμπερασμάτων, η προενταξιακή στρατηγική για την Τουρκία θα δίνει «έμφαση στην πρόοδο για την εκπλή-

13. Πρβλ. Δ. Τσάτσου, *Ευρωπαϊκή Συμπολιτεία. Για μια ένωση λαών με ισχυρές πατρίδες*, 2001.

ρωση των πολιτικών κριτηρίων προσχώρησης, ιδίως όσον αφορά το θέμα των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, καθώς και στα θέματα που αναφέρονται στο άρθρο 4» των συμπερασμάτων. Ενδιαφέρον παρουσιάζει εξάλλου αφενός η σύνδεση της προενταξιακής στρατηγικής με την επίλυση του Κυπριακού στο πλαίσιο του ΟΗΕ και αφετέρου η επιβεβαίωση των πολιτικών κριτηρίων που όρισε το *Ευρωπαϊκό Συμβούλιο της Κοπεγχάγης του Ιουνίου του 1993* για την προσχώρηση στην Ένωση.

Σημειώνεται ότι σύμφωνα με τα ανωτέρω πολιτικά κριτήρια της Κοπεγχάγης για την προσχώρηση απαιτείται:

α) η υποψήφια χώρα να έχει επιτύχει *θεσμική σταθερότητα* που να εγγυάται τη λειτουργία του *δημοκρατικού πολιτεύματος, την έννομη τάξη, τα ανθρώπινα δικαιώματα καθώς και τον σεβασμό και την προστασία των μειονοτήτων*

β) η ύπαρξη και ομαλή λειτουργία της *ελεύθερης οικονομίας*, και

γ) η *ικανότητα ανάληψης των υποχρεώσεων του πλήρους μέλους, συμπεριλαμβανομένης της τήρησης των κριτηρίων της πολιτικής, οικονομικής και νομισματικής ένωσης*.

Το ειδικό θεσμικό πλαίσιο που διέπει την προενταξιακή στρατηγική για την Τουρκία συμπληρώνεται με σειρά νομοθετημάτων και Αποφάσεων του Συμβουλίου. Σημειώνεται εν πρώτοις ο *Κανονισμός 390/2001 του Συμβουλίου* της 26ης Φεβρουαρίου 2001 για την «παροχή ενίσχυσης στην Τουρκία στο πλαίσιο της προενταξιακής στρατηγικής, και ιδίως για τη θέσπιση εταιρικής σχέσης προσχώρησης». ¹⁴ Με το άρθρο 1 του ανωτέρω Κανονισμού θεσπίζεται ως μέρος της προενταξιακής στρατηγικής της Ε.Ε. για την Τουρκία «*εταιρική σχέση προσχώρησης*». Εξάλλου, σύμφωνα με το άρθρο 4 «όταν η πρόοδος προς την τήρηση των κριτηρίων της Κοπεγχάγης είναι ανεπαρκής, το Συμβούλιο [...] μπορεί να λαμβάνει τα κατάλληλα μέτρα σχετικά με την προενταξιακή ενίσχυση που παρέχεται στην Τουρκία».

Ακόμη, με την *Απόφαση 2001/235/ΕΚ του Συμβουλίου* της 8ης Μαρτίου 2001 «για τις αρχές, τις προτεραιότητες, τους ενδιάμεσους στόχους και τους όρους που περιέχονται στην εταιρική σχέση προσχώρησης της Δημοκρατίας της Τουρκίας», ¹⁵ προβλέφθηκαν, μεταξύ άλλων, ως «*βραχυπρόθεσμες προτεραιότητες*» στον τομέα των πολιτικών κριτηρίων η επίλυση του Κυπριακού (στο πλαίσιο των προσπαθειών του Γ.Γ. του ΟΗΕ), η ενίσχυση των συνταγ-

14. Επίσημη Εφημερίδα, αριθμ. L 058 της 28.02.2001.

15. Επίσημη Εφημερίδα, αριθμ. L 085 της 24.03.2001.

ματικών εγγυήσεων της ελευθερίας έκφρασης, της ελευθερίας του συνεταιρίζεσθαι και του συνέρχεσθαι, η ενίσχυση της κοινωνίας των πολιτών, η καταπολέμηση των βασανιστηρίων, η βελτίωση της λειτουργίας της δικαιοσύνης, η αναστολή της εκτέλεσης θανατικών ποινών, η κατάργηση της απαγόρευσης χρήσης της μητρικής γλώσσας, η μείωση των περιφερειακών ανισοτήτων ιδίως σε ό,τι αφορά τη νοτιοανατολική Τουρκία, κ.ά.

Εξάλλου, ως βάση για τις *μεσοπρόθεσμες προτεραιότητες* αναγνωρίζονται από την ανωτέρω Απόφαση του Συμβουλίου τα *κριτήρια του Ελσίνκι* αφενός για την τήρηση της αρχής της ειρηνικής επίλυσης των διαφορών σύμφωνα με τον Χάρτη των Ηνωμένων Εθνών και αφετέρου για την καταβολή κάθε δυνατής προσπάθειας για την επίλυση τυχόν εκκρεμών συνοριακών διαφορών και άλλων συναφών προβλημάτων. Επίσης, ως «*μεσοπρόθεσμες προτεραιότητες*» θεωρούνται: ο πλήρης σεβασμός των ανθρωπίνων δικαιωμάτων και θεμελιωδών ελευθεριών κάθε ατόμου χωρίς διάκριση και ανεξάρτητα από τη γλώσσα, τη φυλή, το χρώμα, το φύλο, τα πολιτικά φρονήματα, τις φιλοσοφικές και θρησκευτικές πεποιθήσεις· ο σεβασμός των ελευθεριών σκέψης, συνείδησης και θρησκείας· η αναθέωρηση του τουρκικού Συντάγματος και άλλων συναφών νομοθετικών κειμένων προκειμένου να διασφαλισθούν τα δικαιώματα και οι ελευθερίες όλων των τούρκων πολιτών, σύμφωνα με την Ευρωπαϊκή Σύμβαση Δικαιωμάτων του Ανθρώπου (ΕΣΔΑ)· η κατάργηση της θανατικής ποινής· η επικύρωση των Διεθνών Συμφώνων του 1966 αφενός για τα ατομικά και πολιτικά δικαιώματα και αφετέρου για τα οικονομικά, κοινωνικά και πολιτιστικά δικαιώματα· η προσαρμογή των όρων κράτησης στις φυλακές· η ευθυγράμμιση του συνταγματικού ρόλου του εθνικού συμβουλίου ασφαλείας ως συμβουλευτικού οργάνου της κυβέρνησης προς την πρακτική των κρατών μελών της Ε.Ε.· η άρση της κατάστασης έκτακτης ανάγκης στη νοτιοανατολική Τουρκία· και, τέλος, η διασφάλιση της πολιτισμικής πολυμορφίας και των πολιτιστικών δικαιωμάτων για όλους τους πολίτες.

Με την ανωτέρω Απόφαση του Συμβουλίου τίθενται, για πρώτη ίσως φορά, στην Τουρκία τόσο λεπτομερείς και αυστηρές κατευθύνσεις για την εφαρμογή των πολιτικών κριτηρίων της Κοπεγχάγης και του Ελσίνκι. Οι εν λόγω «*βραχυπρόθεσμες και μεσοπρόθεσμες προτεραιότητες*», που εισέρχονται ουσιαστικά στον πυρήνα της κρατικής κυριαρχίας της Τουρκίας, επιβεβαιώνουν ασφαλώς τις διαφορές που υπάρχουν ως προς το επίπεδο του συνταγματικού και πολιτικού πολιτισμού ανάμεσα σε αυτή και τα κράτη-μέλη της Ένωσης και, κατ' επέκταση, τη σημαντική απόσταση που πρέπει να διανυθεί.

Οι ίδιες περίπου προτεραιότητες τίθενται, τέλος, για την Τουρκία με την *Απόφαση 2003/398/ΕΚ του Συμβουλίου* της 19ης Μαΐου 2003 «για τις αρχές, τις προτεραιότητες, τους ενδιάμεσους στόχους και τις προϋποθέσεις που περιέχονται στην εταιρική σχέση για την προσχώρηση της Τουρκίας». ¹⁶ Ολοκληρώνεται έτσι το *βασικό θεσμικό πλαίσιο* εντός του οποίου οφείλει να κινηθεί η χώρα αυτή και ορίζονται τα πολιτικά κριτήρια για την προσχώρησή της.

V

Από το Ευρωπαϊκό Συμβούλιο του Ελσίνκι το 1999 και μετά, τα επίσημα κείμενα της Ένωσης επισημαίνουν τις «θετικές» εξελίξεις και την πρόοδο που σημειώνει τα τελευταία χρόνια η Τουρκία για τη συμμόρφωσή της με τα ανωτέρω πολιτικά κριτήρια. Στην πρόσφατη Σύσταση της Ευρωπαϊκής Επιτροπής «για την πρόοδο της Τουρκίας προς την προσχώρηση» της 6ης Οκτωβρίου 2004, σημειώνεται χαρακτηριστικά ότι στη χώρα αυτή «συντελέσθηκε σημαντική πρόοδος όσον αφορά τη σύγκλιση με τα ευρωπαϊκά πρότυπα στον νομοθετικό και θεσμικό τομέα, ειδικότερα μετά τις εκλογές του 2002. Οι πολιτικές μεταρρυθμίσεις περιέχονται σε δύο μεγάλες αναθεωρήσεις του Συντάγματος, το 2001 και το 2004, και σε οκτώ νομοθετικές δέσμες που εγκρίθηκαν από το Κοινοβούλιο μεταξύ Φεβρουαρίου 2002 και Ιουλίου 2004». Ακόμη, στο εν λόγω κείμενο αναγνωρίζεται η πρόοδος στις σχέσεις πολιτικής και στρατιωτικής εξουσίας με κατεύθυνση τα ευρωπαϊκά πρότυπα, στις αλλαγές στο δικαστικό σύστημα, στις μεταρρυθμίσεις στη δημόσια διοίκηση, στην αναγνώριση της νομικής υπεροχής του διεθνούς και του ευρωπαϊκού δικαίου, στην κατάργηση της θανατικής ποινής, στην ισχυροποίηση της κοινωνίας των πολιτών, κ.ά. Σημειώνεται επίσης ο θετικός ρόλος της εξωτερικής πολιτικής της Τουρκίας στην περιφερειακή σταθερότητα και στην επίλυση του Κυπριακού.

Συγχρόνως όμως επισημαίνονται τα σημαντικά βήματα που πρέπει ακόμη να γίνουν προκειμένου να επιβεβαιωθεί η «μη αναστρεψιμότητα της διαδικασίας μεταρρυθμίσεων και η εφαρμογή της, κυρίως όσον αφορά τις θεμελιώδεις ελευθερίες». Ενόψει των ανωτέρω, η Επιτροπή θεωρεί μεν ότι η Τουρκία πληροί επαρκώς τα πολιτικά κριτήρια και συνιστά την έναρξη των ενταξιακών διαπραγματεύσεων, συγχρόνως όμως συμπεραίνει ότι «οι αναγκαίες προετοιμασίες για την προσχώρηση θα διαρκέσουν κάλλιστα μία δεκαετία».

16. Επίσημη Εφημερίδα, αριθμ. L 145 της 12.06.2003.

VI

Δεν χωρεί ασφαλώς αμφιβολία ότι τα τελευταία χρόνια, ιδίως δε μετά τις εκλογές του 2002, η Τουρκία έχει πραγματοποιήσει σημαντικά βήματα προς τον πολιτικό και θεσμικό εκσυγχρονισμό της. Με τις πρόσφατες συνταγματικές και νομοθετικές μεταρρυθμίσεις τίθενται οι βάσεις για την επαρκέστερη υιοθέτηση των βασικών δημοκρατικών, φιλελεύθερων και δικαιοκρατικών χαρακτηριστικών που συνθέτουν τον κοινό ευρωπαϊκό συνταγματικό και πολιτικό πολιτισμό. Ωστόσο, είναι εξαιρετικά πρώιμο να συμπεράνει κανείς ότι το εν πολλοίς ασταθές και συγκριτικά ανώριμο πολιτικό σύστημα της Τουρκίας θα εγκολπώσει προοπτικά στην πράξη τις αρχές αυτές.

Η δυστοκία που παρατηρείται στον τομέα αυτόν είναι ήδη ορατή. Δικαιολογείται όμως σε κάποιον βαθμό από τις ιδιαίτερες ιστορικές, πολιτικές και συνταγματικές παραδόσεις που χαρακτηρίζουν, εδώ και αρκετές δεκαετίες, τη χώρα αυτή και προσδιορίζουν τη θεσμική ποιότητα του πολιτικού της συστήματος. Η κυοφορία θα είναι ασφαλώς μακρά και επίπονη. Σε κάθε περίπτωση, ωστόσο, η πορεία για την προσχώρηση εμφανίζεται ως μονόδρομος: η εμμονή στην τήρηση αφενός των σχετικών προϋποθέσεων που θεσπίζει το ενωσιακό δίκαιο και αφετέρου των πολιτικών κριτηρίων της Κοπεγχάγης και του Ελσίνκι αποτελεί αδιαπραγμάτετο όρο για την ένταξη της χώρας στην ευρωπαϊκή οικογένεια. Εκπτώσεις δεν είναι εν προκειμένω ασφαλώς επιτρεπτές.

Τόσο η Ελλάδα και τα άλλα κράτη-μέλη όσο και τα θεσμικά όργανα της Ένωσης δεν έχουν άλλη επιλογή από την αυστηρή τήρηση των ανωτέρω –αυτονόμων στα θεσμικά τους συστήματα– πολιτικών κριτηρίων.¹⁷ Επιβάλλεται έτσι η υιοθέτηση ευέλικτων και αποτελεσματικών μηχανισμών για τον διαρκή έλεγχο του σεβασμού των ανωτέρω κριτηρίων εκ μέρους της Τουρκίας. Επιπλέον, είναι αναγκαία η πρόβλεψη ειδικής ρήτρας για τη διακοπή ή αναστολή των ενταξιακών διαπραγματεύσεων σε περίπτωση ουσιώδους παραβίασής τους.

Μετά την απόφαση της Ένωσης για έναρξη των σχετικών ενταξιακών διαπραγματεύσεων¹⁸ ξεκινά μία δύσκολη πορεία με αβέβαιη, για πρώτη φορά στην ιστορία των διευρύνσεων της Ε.Ε., κατάληξη. Η πρωτοβουλία ανή-

17. Πρβλ., Γ. Παπαδημητρίου, «Μετά το Δόγμα του Ελσίνκι, τι;», *Το Βήμα της Κυριακής*, 14.11.2004.

18. Οι γραμμές αυτές γράφονται πριν από τη Σύνοδο του Ευρωπαϊκού Συμβουλίου της 16ης-17ης Δεκεμβρίου 2004, όπου επρόκειτο, εκτός απρόοπτου να αποφασισθεί η ημερομηνία για την έναρξη των ενταξιακών διαπραγματεύσεων με την Τουρκία.

και πλέον στην ίδια την Τουρκία, η οποία οφείλει να αποφασίσει κατά τρόπο οριστικό τον πολιτικό και αξιακό προσανατολισμό της, κάνοντας πράξη τις αναγκαίες θεσμικές και πολιτικές μεταρρυθμίσεις.

POST SCRIPTUM

Από τη στιγμή που γράφθηκαν οι ανωτέρω γραμμές ως σήμερα (Οκτώβριος 2005) μεολάβησαν σημαντικές εξελίξεις στις σχέσεις ανάμεσα στην Τουρκία και την Ένωση. Τον Δεκέμβριο του περασμένου έτους το Συμβούλιο της Ευρωπαϊκής Ένωσης αποφάσισε, όπως ήταν αναμενόμενο, να ορίσει ημερομηνία για την έναρξη των ενταξιακών διαπραγματεύσεων με την Τουρκία μέσα στο δεύτερο εξάμηνο του 2005 (3 Οκτωβρίου). Η απόφαση αυτή, η οποία επικρίθηκε από πολλούς, αποτελεί ίσως τη σημαντικότερη στιγμή στη μακρά πορεία για την ένταξη της Τουρκίας στην Ένωση, η οποία ξεκινά με την αίτηση σύνδεσης το 1959 και διαρκεί μέχρι σήμερα με αβέβαια μάλιστα προοπτική.

Το βασικό στοιχείο που διαφοροποιεί τις πολιτικές συνθήκες υπό τις οποίες εξελίσσεται η ενταξιακή πορεία της Τουρκίας είναι ασφαλώς η αναστολή στη διαδικασία «συνταγματοποίησης»¹⁹ της Ένωσης λόγω των πρόσφατων αρνητικών δημοψηφισμάτων για το ευρωπαϊκό «Σύνταγμα»²⁰ στη Γαλλία και την Ολλανδία, δημοψηφισμάτων που σηματοδοτούν τη σημαντικότερη ίσως οπισθοδρόμηση στην πολιτική ενοποίησή της. Κρίσιμος παράγοντας για την εξέλιξη αυτή ήταν η ολοκλήρωση της τελευταίας μεγάλης διεύρυνσης της Ένωσης με χώρες της Κεντρικής και Ανατολικής Ευρώπης που εξήλθαν μόλις πριν από λίγα χρόνια από τον κομμουνισμό.

Η βιαστική αυτή εξέλιξη στη θεσμικά και πολιτικά ακόμη ανώριμη Ε.Ε. υποσκάπτει τα θεμέλια της ενοποιητικής διαδικασίας και αποθαρρύνει τα ομοσπονδιακά οράματα που είχαν αρχίσει να αποκτούν σάρκα και οστά μετά τη Συνθήκη του Μάαστριχτ (1992) και τη σταδιακή, αν και αργόσυρτη,²¹ πολι-

19. Βλ. Γ. Παπαδημητρίου, *Η συνταγματοποίηση της Ευρωπαϊκής Ένωσης*, 2002.

20. Για τη νομική φύση του Ευρωπαϊκού «Συντάγματος» βλ. τις δύο πρόσφατες ενδιαφέρουσες προσεγγίσεις των Α. Μανιτάκη, *Το «Σύνταγμα» της Ευρώπης αντιμετώπι με την εθνική και λαϊκή κυριαρχία*, 2004, και Κ. Χρυσόγονου, *Το μετέωρο βήμα της Ευρώπης. Η Συνθήκη για τη θέσπιση Συντάγματος της Ευρώπης και το μέλλον της Ευρωπαϊκής Ένωσης*, 2005.

21. Βλ. Γ. Παπαδημητρίου, *Η αργόσυρτη πορεία προς την ευρωπαϊκή ομοσπονδίαση. Επίκαιροι προβληματισμοί*, 1997.

τευματική ωρίμανσή της.²² Η αντίδραση των ευρωπαϊών πολιτών που αποτυπώθηκε στα ανωτέρω δημοψηφίσματα αντανακλά την ευρύτερη απογοήτευσή τους για την πορεία που ακολουθεί η ενοποίηση και τα θεσμικά ελλείμματα που τη χαρακτηρίζουν.²³

Ήταν λοιπόν αναμενόμενο η έναρξη των ενταξιακών διαπραγματεύσεων με την Τουρκία να συναντήσει αντιδράσεις. Όπως προκύπτει από μετρήσεις της κοινής γνώμης, οι πολίτες των κρατών της Ένωσης δεν συμφωνούν, στην πλειοψηφία τους, με την προοπτική ένταξης της Τουρκίας. Το αρνητικό κλίμα ενισχύεται εξάλλου λόγω της γενικότερης έντασης που δημιουργείται από σειρά τρομοκρατικών επιθέσεων μουσουλμάνων σε ευρωπαϊκές πόλεις και την προοπτική, για πολλούς, της «σύγκρουσης των πολιτισμών».

Επιφυλάξεις εκδηλώθηκαν στα τέλη του περασμένου Σεπτεμβρίου τόσο στις συνεδριάσεις της Επιτροπής Μονίμων Αντιπροσώπων (Coreper), όσο και του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου. Αν και η Τουρκία υπέγραψε στις 29 Ιουλίου την επέκταση της ισχύος του Πρωτοκόλλου της Άγκυρας στα δέκα νέα μέλη της Ένωσης, ο πρωθυπουργός της δήλωσε ότι η συμφωνία αυτή δεν ισοδυναμεί με αναγνώριση της Κυπριακής Δημοκρατίας. Το ζήτημα της Κύπρου αναδείχθηκε, έτσι, προσηχηματικά ή όχι, ως βασικό πρόβλημα για την έναρξη των ενταξιακών διαπραγματεύσεων.

Οσοίσο, παρά τις αντιδράσεις που εκδηλώθηκαν και την απειλή αρνησικυρίας από την Αυστρία, το Συμβούλιο Υπουργών Εξωτερικών αποφάσισε την 3^η Οκτωβρίου την έναρξη των ενταξιακών διαπραγματεύσεων με την Τουρκία. Όπως ήταν αναμενόμενο, η απόφαση αυτή προκάλεσε έντονο σκεπτικισμό στους λαούς της Ένωσης, ενώ ήδη η θεωρία σπεύδει να εντοπίσει τα ελλείμματα που αναδεικνύονται.²⁴

Δεν χωρεί ασφαλώς αμφιβολία ότι η απόφαση της 3ης Οκτωβρίου εισάγει αποκλίσεις από βασικές αρχές του κοινού ευρωπαϊκού συνταγματικού και πολιτικού πολιτισμού πάνω στις οποίες θεμελιώνεται η ενωσιακή νομιμότητα. Επιπλέον, φαίνεται, τουλάχιστον προς το παρόν, να πλήττει τη θεσμική αξιοπιστία και την ουσιαστική νομιμοποίηση της Ένωσης. Σε μια περίοδο θεσμικής και πολιτικής «περισυλλογής» για την πορεία της συνταγματοποίησής της, κυρίαρχες αναδεικνύονται έτσι οι δυνάμεις του ευρωσκεπτικισμού, είτε αυ-

22. Πρβλ. Απ. Παπακωνσταντίνου, *Το «πολίτευμα» της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Θεσμικές μεταρρυθμίσεις στην Ε.Ε.: Προβλήματα και προτάσεις*, 1996.

23. Στο ίδιο.

24. Βλ. ιδίως τις ενδιαφέρουσες επισημάνσεις του Κ. Χρυσόγονου, «Η Ε.Ε. και το "εξημέρες του μεσονυκτίου"», *Το Βήμα*, 8.10.2005, σ. 7.

τές βρίσκονται εντός της Ένωσης (λ.χ., Μεγάλη Βρετανία) είτε εκτός (ΗΠΑ).

Από την άλλη πλευρά, ωστόσο, δεν πρέπει να παραγνωρίζεται ότι συμφέρον τόσο της Ένωσης και της Ελλάδας όσο και της Τουρκίας είναι η διατήρηση σταθερού του ευρωπαϊκού προσανατολισμού της τελευταίας. Η Τουρκία δεν μπορεί να αποκλειστεί από την Ευρώπη για λόγους πολιτισμικούς ή θρησκευτικούς. Ένα τέτοιο ενδεχόμενο δεν θα συμβιβαζόταν με τις σύγχρονες αρχές της μετανεωτερικότητας πάνω στις οποίες δομείται με γοργούς ρυθμούς η νέα παγκοσμιοποιημένη πραγματικότητα.

Η παγκοσμιοποίηση²⁵ επιβάλλει ένα ριζικά διαφορετικό και εξαιρετικά πολύπλοκο οικονομικό και πολιτικό σύστημα, στο οποίο κυριαρχούν ο πλουραλισμός των πολιτικών ταυτοτήτων και των πολιτικών κοινοτήτων, καθώς και η πολυπολιτισμικότητα.²⁶ Οδηγεί έτσι στην ανάγκη υιοθέτησης νέων αντιλήψεων και στην εγκατάλειψη των παλαιών που δομήθηκαν και κυριάρχησαν στην περίοδο της νεωτερικότητας και του «βεστφαλιανού κράτους». Στο παγκοσμιοποιημένο αυτό περιβάλλον ο αριγιο αποκλεισμός της Τουρκίας από την Ένωση δεν θα συμβιβαζόταν με τις σύγχρονες αναγκαιότητες.

Αποτελεί κοινό τόπο ότι ο δρόμος που πρέπει να διανύσει η Τουρκία είναι μακρύς. Το χρονοδιάγραμμα των 10 ή 15 ετών που έχει τεθεί ίσως να μην αποδειχτεί επαρκές για τις τεράστιες πολιτικές, νομικές, θεσμικές, οικονομικές και κοινωνικές μεταβολές στις οποίες πρέπει να προχωρήσει η χώρα προκειμένου να συμβαδίσει –σε ένα ηθικά και πολιτικά ανεκτό επίπεδο– με την Ευρώπη. Το χρονοδιάγραμμα αυτό, όμως, ίσως αποδειχτεί μικρό και για την ίδια την Ένωση, η οποία πρέπει να επιτύχει το αναγκαίο επίπεδο θεσμικής και πολιτικής ωρίμανσης που θα την καταστήσει ικανή να υποδεχθεί στους κόλπους της χώρες όπως η Τουρκία ή, γιατί όχι, η Ρωσία, χωρίς να διακινδυνεύσει τη συνοχή, την πολιτική σταθερότητα και τη θεσμική αξιοπιστία της.

Σε κάθε περίπτωση, απαραίτος όρος κατά τη διάρκεια των μακροχρόνιων ενταξιακών διαπραγματεύσεων με την Τουρκία πρέπει να είναι η αυστηρή τήρηση των πολιτικών κριτηρίων της Κοπεγχάγης και του Ελσίνκι, καθώς και των σχετικών κανόνων που περιλαμβάνονται στο πρωτογενές και το παράγωγο κοινοτικό δίκαιο και συγκροτούν την ενωσιακή νομιμότητα. Εκπτώσεις από τις αρχές και τα κριτήρια αυτά δεν επιτρέπονται, αφού αυτό θα απέβαινε καταστροφικό τόσο για την Ένωση όσο και για την Τουρκία.

25. Βλ., αντί άλλων, τις κατατοπιστικές προσεγγίσεις των D. Held - A. McGrew, *Globalization/Anti-Globalization*, Polity Press, 2002.

26. Βλ. ιδίως τις ενδιαφέρουσες αναλύσεις του J. Schwarzmantel, *Citizenship and Identity. Towards a new republic*, Routledge, 2003.

ΤΟ ΓΕΡΜΑΝΙΚΟ ΚΟΜΜΑΤΙΚΟ ΣΥΣΤΗΜΑ ΜΕΤΑ ΤΙΣ ΕΚΛΟΓΕΣ ΤΗΣ 18^{ης} ΣΕΠΤΕΜΒΡΙΟΥ 2005: ΣΥΝΕΧΕΙΑ ΚΑΙ ΡΗΞΕΙΣ

Βασιλική Γεωργιάδου*

1. ΠΡΟΚΗΡΥΞΗ ΠΡΩΩΡΩΝ ΕΚΛΟΓΩΝ ΚΑΙ ΠΑΡΑΣΤΑΣΕΙΣ ΤΗΣ ΚΟΙΝΗΣ ΓΝΩΜΗΣ ΓΙΑ ΤΗΝ ΚΥΒΕΡΝΗΣΗ. ΜΙΑ ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ ΑΝΤΙ ΠΡΟΛΟΓΟΥ

Στις 12 Σεπτεμβρίου 2005, στο Αμβούργο, η ομάδα των παρατηρητών των γερμανικών εκλογών είχε προγραμματισμένη επίσκεψη στην εφημερίδα *Die Zeit*.¹ Ο αρχισυντάκτης της, Giovanni di Lorenzo, που υποδέχεται την ομάδα, εξηγεί τα παράδοξα της εκλογικής αναμέτρησης. Μεταξύ άλλων, λέει: Μέχρι τις εκλογές της 22ας Μαΐου στο ομόσπονδο κρατίδιο της Βόρειας Ρηνανίας-Βεστφαλίας για την ανάδειξη του τοπικού κοινοβουλίου, τη χώρα κυβερνούσε ένας κοκκινο-πράσινος συνασπισμός. Η δραματική ήττα της SPD εκεί (μετά από 39 χρόνια βρέθηκε εκτός κυβέρνησης παραδίδοντας τη σκυτάλη στην CDU και πετυχαίνοντας το χειρότερο εκλογικό σκορ του Σοσιαλδημοκρατικού κόμματος από το 1954 στο πληθυσμιακά μεγαλύτερο κρατίδιο που αποτελούσε κομματικό και εκλογικό κάστρο της SPD) συνοδεύτηκε από το αίτημα του καγκελάριου Gerhard Schroeder για διάλυση της Ομοσπονδιακής Βουλής και προκήρυξη πρόωρων εκλογών. Όμως, με τον τρόπο αυτό είναι σαν να συντελέστηκε ήδη μια κυβερνητική αλλαγή, με την CDU/CSU να κυβερνά έκτοτε τη χώρα, παρατηρεί ο di Lorenzo.

Θα προσθέταμε, ενισχύοντας την άποψή του, ότι το υπάρχον δημοσκοπικό υλικό δικαιολογεί τη δημιουργία μιας τέτοιας παράστασης. Σε όλες τις με-

* Η Βασιλική Γεωργιάδου είναι Επίκουρος Καθηγήτρια Πολιτικής Επιστήμης στο Πάντειο Πανεπιστήμιο.

1. Από τη δεκαετία του 1970, η Γερμανική Υπηρεσία Ακαδημαϊκών Ανταλλαγών (DAAD) οργανώνει μια διεθνή αποστολή με τη συμμετοχή ειδικών που παρακολουθούν την εξέλιξη του προεκλογικού αγώνα και την έκβαση των ομοσπονδιακών εκλογών. Η γράφουσα ευχαριστεί τη DAAD που τη συμπεριέλαβε στην αποστολή για τις εκλογές του Σεπτεμβρίου 2005.

τρήσεις, ήδη από τον Μάρτιο του 2005, τα ποσοστά των κομμάτων της Ένωσης (CDU και CSU) στην πρόθεση ψήφου ήταν υψηλά (παρά τις όποιες διακυμάνσεις, βρίσκονταν πάνω από το 40% μέχρι το τέλος της προεκλογικής περιόδου). Μάλιστα, την περίοδο Μαΐου-Ιουνίου οι μετρήσεις έδιναν στην CDU/CSU μέχρι 47%-48% (στοιχεία Infratest dimap και Ινστιτούτου Δημοσκοπήσεων Allensbach), ενώ τότε κάποιος δεν απέκλειαν την πιθανότητα, μετά τη 18η Σεπτεμβρίου, η εκλογική αριθμητική να επέτρεπε τη δημιουργία μιας κυβέρνησης αποτελούμενης μόνο από τα κόμματα της Ένωσης. Επιπλέον, η διαφορά στην πρόθεση ψήφου μεταξύ των δύο μεγάλων κομμάτων (CDU/CSU και SPD) μετρήθηκε μέχρι και 20 ποσοστιαίες μονάδες υπέρ των κομμάτων της Ένωσης (αρχές Ιουνίου 2005, στοιχεία Infratest dimap και Ινστιτούτου Δημοσκοπήσεων Allensbach), ενώ, σε όλες τις δημοσιευμένες δημοσκοπήσεις λίγο πριν από τις εκλογές, δεν έπεσε κάτω από τις 7 μονάδες (2η εβδομάδα Σεπτεμβρίου 2005, στοιχεία Infratest dimap και Forschungsgruppe Wahlen/FGW).

Την παράσταση στην κοινή γνώμη μιας *οιονεί κυβερνώσας* CDU/CSU ενίσχυαν οι προγραμματικές θέσεις της CDU, η οποία υπερασπιζόταν σε πολλά σημεία το μεταρρυθμιστικό πρόγραμμα της κοκκινο-πράσινης κυβέρνησης (Agenda 2010), ένα πρόγραμμα που η SPD είχε σχεδόν εγκαταλείψει (Agenda minus), ενώ η CDU ήθελε να το προχωρήσει και να το επαυξήσει (Agenda plus). Επιπλέον, η παράσταση αυτή μιας *οιονεί κυβερνώσας* Ένωσης είχε μια απολύτως πραγματική βάση, καθώς οι Χριστιανοδημοκράτες και οι Χριστιανοκοινωνιστές, μαζί με τους Φιλελεύθερους, διατηρούν την απόλυτη πλειοψηφία των ψήφων στο Bundesrat (43 από τις 69 ψήφους), όπου επικυρώνεται ένα σημαντικό μέρος των αποφάσεων της Ομοσπονδιακής Βουλής.

Μετά από τρεις και κάτι μήνες μιας *οιονεί κυβερνώσας* CDU/CSU δεν αποκλείεται οι εκλογείς να ψηφίσουν, κυριολεκτικά αυτή τη φορά, εκ νέου υπέρ της αλλαγής, καταψηφίζοντας και τα κόμματα της Ένωσης, κατέληξε ο di Lorenzo. Το αποτέλεσμα των εκλογών της 18ης Σεπτεμβρίου έδειξε ότι ο αρχισυντάκτης της εφημερίδας *Die Zeit* βρέθηκε, με την ανάλυσή του, πιο κοντά στην πραγματικότητα και, πάντως, κατανόησε πιο εύστοχα από τους επαγγελματίες ερευνητές της κοινής γνώμης τις διαθέσεις του εκλογικού σώματος να καταψηφίσει τόσο την εκλεγμένη κοκκινο-πράσινη κυβέρνηση όσο και την *οιονεί κυβερνώσα* CDU/CSU.

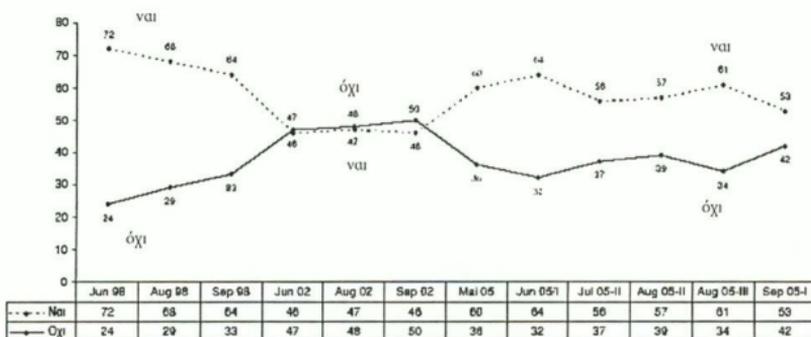
2. Η ΠΟΡΕΙΑ ΠΡΟΣ ΤΙΣ ΕΚΛΟΓΕΣ. ΔΙΑΣΤΑΣΗ ΜΕΤΑΞΥ ΑΤΟΜΙΚΩΝ ΠΡΟΘΕΣΕΩΝ ΨΗΦΟΥ ΚΑΙ ΣΥΛΛΟΓΙΚΩΝ ΠΑΡΑΣΤΑΣΕΩΝ

Παρά τις πρώτες εντυπώσεις που δημιουργεί το δημοσκοπικό υλικό κυρίως ως προς τα στοιχεία για την πρόθεση ψήφου, υπήρχαν σημαντικές ενδείξεις σε όλη την προεκλογική περίοδο, ότι το εκλογικό σώμα είχε μια *αμφιθυμική* και *ασταθή στάση* στο θέμα της κυβερνητικής αλλαγής και της σύνθεσης της νέας κυβέρνησης. Θα αναφερθούμε σε ορισμένες από πιο χαρακτηριστικές αυτές ενδείξεις:

1) Στο εκλογικό σώμα δεν είχε εμποδωθεί μια σαφής διάθεση για αλλαγή κυβέρνησης. Ενώ τον Μάιο 64% των ψηφοφόρων απαντούσε καταφατικά στο ερώτημα αν «είναι πια καιρός να κυβερνήσουν άλλα κόμματα», τους επόμενους δύο μήνες το ποσοστό αυτό έπεσε στο 56%-57%, για να αυξηθεί τον Αύγουστο στο 61% και να πέσει τον Σεπτέμβριο στο 53% έναντι 42% εκείνων που έλεγαν «όχι» σε ένα τέτοιο ενδεχόμενο. Στις θετικές και τις αρνητικές απαντήσεις στο σχετικό ερώτημα δεν παρατηρείται μόνο ένα ζικ-ζακ, γεγονός που φανερώνει την αμφιθυμία και αναποφασιστικότητα των εκλογέων στο θέμα της αλλαγής κυβέρνησης. Παρότι οι θετικές απαντήσεις στο ερώτημα παρέμειναν πλειοψηφικές καθόλη την προεκλογική περίοδο, ωστόσο θα πρέπει να συνυπολογιστεί ότι ως εναλλακτικά κυβερνητικά σχήματα, οι εκλογείς δεν είχαν κατά νου μόνο το σχήμα μιας μαυρο-κίτρινης κυβέρνη-

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 1

Είναι καιρός να κυβερνήσουν άλλα κόμματα;

Αποτελέσματα σε %

Πηγή: Forschungsgruppe Wahlen, *Politbarometer*, 2005.

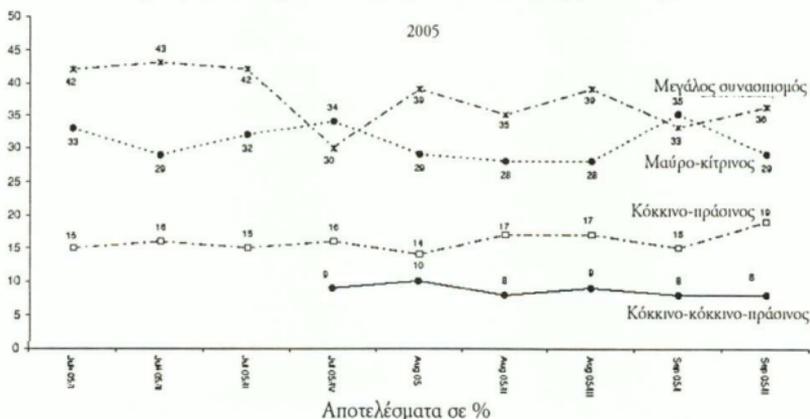
σης, αλλά και εκείνο μιας κυβέρνησης μεγάλου συνασπισμού. Ένα τέτοιο ενδεχόμενο είχε ήδη θεματοποιηθεί στη διάρκεια του προεκλογικού αγώνα.

II) Σε όλη τη διάρκεια της διευρυμένης προεκλογικής περιόδου, από τα τέλη Μαΐου έως τον Σεπτέμβριο του 2005, στην ερώτηση «ποιος κυβερνητικός συνασπισμός είναι καλύτερος για τη Γερμανία», η επιλογή «μια κυβέρνηση μεγάλου συνασπισμού» συγκέντρωνε διαρκώς (με εξαίρεση τις μετρήσεις που έγιναν στα τέλη Ιουλίου και στις αρχές Σεπτεμβρίου) τις περισσότερες θετικές απαντήσεις, αν και θα πρέπει να σημειωθεί ότι το ποσοστό αυτό ήταν ελαφρώς αλλά συνεχώς πτωτικό (42%-43% τον Ιούνιο, 35%-36% τον Σεπτέμβριο), όσο πλησιάζαμε προς τη χρονική στιγμή των εκλογών και ο κομματικός ανταγωνισμός γινόταν περισσότερο διλημματικός και αποκτούσε μεγαλύτερη ιδεολογική ένταση.

Βέβαια, να σημειωθεί, ότι στην ανοικτή ερώτηση «ποιον κυβερνητικό συνασπισμό εσείς προτιμάτε» το μαυρο-κίτρινο σχήμα συγκέντρωνε τις περισσότερες απαντήσεις, ενώ ο μεγάλος συνασπισμός ερχόταν σταθερά δεύτερος στις προτιμήσεις των ερωτωμένων (στοιχεία FGW). Στη περίπτωση αυτή, η έκφραση προτίμησης για κυβερνητικό σχήμα λειτουργούσε ως ένα είδος ατομικής πρόθεσης ψήφου υπέρ ενός κυβερνητικού συνασπισμού, ενώ στην πρώτη περίπτωση οι απαντήσεις δίνονταν με γνώμονα το τι αξιολογούν οι εκλογείς ότι είναι το καλύτερο για τη χώρα.

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 2

Ποιος κυβερνητικός συνασπισμός είναι καλύτερος για τη Γερμανία

Πηγή: Infratest dimap, *Deutschland Trend*, Ιούλιος-Σεπτέμβριος 2005.

III) Παρά το άνετο προβάδισμα της CDU/CSU στην πρόθεση ψήφου και παρά το γεγονός ότι το μαυρο-κίτρινο σχήμα ερχόταν πρώτο στις ατομικές προτιμήσεις των εκλογέων ως προς τη σύνθεση της νέας κυβέρνησης, δεν καταγραφόταν ένα ρεύμα υπέρ των κομμάτων της Ένωσης όσον αφορά το *κόμμα που θα ηγείτο του νέου, ανεξαρτήτως σύνθεσης, κυβερνητικού σχηματισμού*: ενώ κατά τη διάρκεια της προεκλογικής περιόδου του 2002, από τον Αύγουστο και μετά, η SPD είχε ένα σαφές προβάδισμα στις προτιμήσεις του εκλογικού σώματος προκειμένου αυτή να ηγηθεί της νέας κυβέρνησης (τον Σεπτέμβριο του 2002 το 55% προτιμούσε μια κυβέρνηση υπό την ηγεσία της SPD, ενώ μόλις το 34% προτιμούσε μια κυβέρνηση υπό την CDU/CSU), στην πρόσφατη προεκλογική περίοδο το προβάδισμα της CDU/CSU ήταν εξαιρετικά ισχνό (3 ποσοστιαίες μονάδες τον Ιούλιο, 7 στις αρχές Αυγούστου, 5 στα τέλη Αυγούστου και στις αρχές Σεπτεμβρίου του 2005). Σημειωτέον ότι και το 2002 η μάχη ήταν στήθος με στήθος και, παρά το άνετο προβάδισμα της SPD στις προτιμήσεις του εκλογικού σώματος για το ποιο κόμμα προτιμούσαν οι εκλογείς να ηγηθεί της κυβέρνησης, η διαφορά των δύο μεγάλων κομμάτων σε ψήφους ήταν τότε τελικώς μόλις 6,5 χιλιάδες υπέρ της SPD.

Αμφιθυμία και αστάθεια στο εκλογικό σώμα από τη μια μεριά, αριθμητική σαφήνεια στην κομματική πρόθεση ψήφου από την άλλη, αλλά και *διάσταση* μεταξύ ατομικών προτιμήσεων αφενός και συλλογικών παραστάσεων για τις ανάγκες και το συμφέρον της χώρας αφετέρου, μετέτρεψαν τις εκλογές της 18ης Σεπτεμβρίου 2005 στη Γερμανία, μέχρι τέλους, σε έναν *γρίφο*. Ήταν όντως γρίφος οι εκλογές αυτές ή, μήπως, όχι και τόσο;

Η έκβαση των εκλογών αυτών θεωρήθηκε ένα «παράδοξο» και το αποτέλεσμά τους ένα «χάος». Ωστόσο, μια τέτοια έκβαση και ένα τέτοιο αποτέλεσμα δεν απέχουν πολύ από την προηγούμενη εκλογική συγκυρία της 22ας Σεπτεμβρίου 2002. Και τότε η Ένωση είχε στις δημοσκοπήσεις ένα σημαντικό προβάδισμα στην πρόθεση ψήφου τουλάχιστον 5 ποσοστιαίων μονάδων για αρκετούς μήνες πριν από τις εκλογές (το προβάδισμα είχε φτάσει στις 9 μονάδες τον Μάιο του 2002, στοιχεία Infratest dimap), το οποίο ωστόσο (και αυτή είναι η διαφορά με τις τελευταίες εκλογές) εξανεμίστηκε λίγες εβδομάδες πριν από την προσφυγή στις κάλπες. Το αποτέλεσμα των εκλογών του 2002 έφερε CDU/CSU και SPD σε μια σχεδόν απόλυτη ισοπαλία, με την SPD να βρίσκεται ελαφρώς μπροστά και τον κοκκινο-πράσινο συνασπισμό να προηγείται κατά 1,2 ποσοστιαία μονάδα της μαυρο-κίτρινης αντιπολίτευσης και να έχει έτσι μια πλειοψηφία τεσσάρων εδρών στο Bundestag (306 από τις συνολικά 603 έδρες).

Το αποτέλεσμα των εκλογών του 2002 δεν υπήρξε τόσο ριζικά διαφορετικό από αυτό των τωρινών. Το γεγονός, πάντως, ότι το αποτέλεσμα εκείνο εξασφάλισε τη δημιουργία κυβερνητικού συνασπισμού, το γεγονός επιπλέον ότι η CDU/CSU έχασε την κυβέρνηση αλλά όχι τις εκλογές, εφόσον η δύναμή της ήταν ισοδύναμη με εκείνη της SPD, δεν δημιουργούσε προϋποθέσεις για μια ουσιαστική κριτική επανεξέταση θέσεων, προγραμμάτων και πολιτικών των δύο μεγάλων κομμάτων (βλ. Eisel, 2002, σ. 5 κ.ε.).

Με άλλα λόγια: το αποτέλεσμα των εκλογών του 2002 δεν διαβάστηκε σωστά από τα κομματικά επιτελεία (βλ. Eisel, 2002, σ. 4-11): δεν διαγνώστηκαν οι αμφιθυμικές διαθέσεις στο εκλογικό σώμα, οι οποίες δημιουργούν συνθήκες διαρκούς αστάθειας και μεταβλητότητας στις επιλογές των ψηφοφόρων. Όπως δείχνουν οι δύο τελευταίες εκλογικές αναμετρήσεις στη Γερμανία, οι εκλογές γίνονται ολοένα και περισσότερο ένα ανοικτό παίγνιο, πολύ περισσότερο όταν η αστάθεια και αμφιθυμία των εκλογέων συναντώνται με αλλαγές στις ιδιότητες και τα χαρακτηριστικά των κομμάτων.

3. «ΤΟ ΜΕΤΑ ΥΠΗΡΧΕ ΗΔΗ ΑΠΟ ΠΡΙΝ». Η, ΠΩΣ Ο ΜΕΤΑΣΧΗΜΑΤΙΣΜΟΣ ΤΩΝ ΚΟΜΜΑΤΩΝ ΟΔΗΓΗΣΕ ΣΤΗ ΔΙΠΛΗ ΗΤΤΑ ΚΥΒΕΡΝΗΣΗΣ ΚΑΙ ΑΝΤΙΠΟΛΙΤΕΥΣΗΣ

Η εκλογική αναμέτρηση της 18ης Σεπτεμβρίου 2005 στη Γερμανία εξέλεξε τη 16η Ομοσπονδιακή Βουλή, αλλά δεν ανέδειξε νικητή: η διαφορά των δύο μεγάλων κομμάτων (CDU/CSU, SPD) ήταν της τάξεως της μιας ποσοστιαίας μονάδας υπέρ των κομμάτων της Ένωσης και, πάντως, δεν ήταν ικανή να δημιουργήσει μια μαυρο-κίτρινη πλειοψηφία, ούτε βέβαια και μια κοκκινο-πράσινη, στην Ομοσπονδιακή Βουλή.

Η CDU/CSU, με το 35,2% των ψήφων που έλαβε στις πρόσφατες εκλογές, πέτυχε μια ισχνή και, πάντως, αναποτελεσματική νίκη, αλλά και το τρίτο χειρότερο αποτέλεσμά της στην εκλογική ιστορία της σε ομοσπονδιακό επίπεδο. Το πρώτο από αυτά είχε σημειωθεί το 1949, όταν η Ένωση είχε συγκεντρώσει το 31% των ψήφων στο πλαίσιο, όμως, μιας πολυκομματικής αναμέτρησης των δέκα κοινοβουλευτικών κομμάτων, στην οποία παρατηρήθηκε ισχυρός κατακερματισμός του συντηρητικο-χριστιανικού κομματικού στρατοπέδου. Το δεύτερο χειρότερο αποτέλεσμά της σημειώθηκε το 1998, με το ποσοστό της να κυμαίνεται τότε στο 35,1% και τον πολιτικά εξαντλημένο Helmut Kohl να δίνει απέναντι στον πανίσχυρο την εποχή εκείνη Gerhard

Schroeder μια τελευταία προσωπική μάχη μετά από 16 χρόνια συνεχούς παρουσίας του στην καγκελαρία και στην πολιτική σκηνή.

Η SPD, με το 34,3% των ψήφων που κατέκτησε στις εκλογές της 18ης Σεπτεμβρίου, απέφυγε μια εκλογική συντριβή, πέτυχε όμως το πέμπτο χαμηλότερο εκλογικό σκορ μετά από εκείνο των εκλογών του 1949 (29,2%) και του 1953 (28,8%), όταν είχε να ανταγωνιστεί στα αριστερά της το Κομμουνιστικό Κόμμα (DKP) αλλά και να αντιμετωπίσει τον φόβο της κομμουνιστικής απειλής στο εκλογικό σώμα. Το σημερινό της ποσοστό είναι, επίσης, χαμηλότερο από εκείνο του 1957 (31,8%), όταν δεν είχε ακόμη κάνει το άνοιγ-

ΠΙΝΑΚΑΣ 1

Αποτελέσματα ομοσπονδιακών εκλογών, 1949-2005 (%)

ΕΚΛΟΓΕΣ	CDU/CSU	SPD	FDP	GRUENEN	PDS*
1949	31,0	29,2	11,9		
1953	45,2	28,8	9,5		
1957	50,2	31,8	7,7		
1961	45,3	36,2	12,8		
1965	47,6	39,3	9,5		
1969	46,1	42,7	5,8		
1972	44,9	45,8	8,4		
1976	48,6	42,6	7,9		
1980	44,5	42,9	10,6		
1983	48,8	38,2	6,9	5,6	
1987	44,3	37,0	9,1	8,3	
1990	43,8	33,5	11,0	5,1	2,4
1994	41,5	36,4	6,9	7,3	4,4
1998	35,1	40,9	6,2	6,7	5,1
2002	38,5	38,5	7,4	8,6	4,0
2005	35,2	34,2	9,8	8,1	8,7**

* Στις εκλογές του 1990, το όριο του 5% για την είσοδο ενός κόμματος στην Ομοσπονδιακή Βουλή ίσχυσε ξεχωριστά για την Ανατολική και τη Δυτική Γερμανία. Η PDS είχε λάβει το 16,4% των ψήφων στις εκλογικές περιφέρειες της πρώην DDR και εξασφάλισε την είσοδό της στο Bundestag. Στις επόμενες εκλογές εισήλθε στη Βουλή καθώς είχε εκλέξει απευθείας τρεις βουλευτές, χωρίς όμως να πιάσει το όριο του 5%, που πλέον ίσχυε ενιαία για ολόκληρη την επικράτεια. Το 2002 εξέλεξε απευθείας δύο βουλευτές και έχοντας συγκεντρώσει το 4% των ψήφων δεν εκπροσωπήθηκε στο Bundestag.

** Die Linkspartei και PDS.

Πηγή: <http://www.election.de> και <http://www.bundeswahlleiter.de>

μά της προς το Κέντρο με την ψήφιση δύο χρόνια μετά του Προγράμματος Αρχών του Bad Godesberg, αλλά και χαμηλότερο εκείνου των εκλογών της Επανενώσης (1990, 33,5%), όταν η SPD, κόντρα στο πολιτικό κλίμα της εποχής, είχε εκφράσει ανοικτά τις επιφυλάξεις της όσον αφορά τις ακολουθούμενες διαδικασίες της γερμανικής ενοποίησης.

Στην τελευταία εκλογική μάχη δεν σημειώθηκε, όμως, μόνο μια *διπλή ήττα* των Σοσιαλδημοκρατών αφενός και των Χριστιανοδημοκρατών και Χριστιανοκοινωνιστών αφετέρου. Στις εκλογές αυτές την ήττα γνώρισαν *από κοινού* τα μεγάλα λαϊκά-πολυσυλλεκτικά κόμματα. Το ποσοστό εκλογικής συσπείρωσης SPD και CDU/CSU είναι το χαμηλότερο από το 1953 (μόλις 69,4%). Βέβαια, σε όλες τις εκλογικές αναμετρήσεις από τις εκλογές της Επανενώσης και μετά παρατηρείται μια σταδιακή πτώση των ποσοστών που συγκεντρώνουν τα μεγάλα κόμματα αθροιστικά. Ωστόσο, για δεύτερη φορά από τις πρώτες ομοσπονδιακές εκλογές του 1949 (τότε CDU/CSU και SPD α-ριθμούσαν μόλις το 60,2% των ψήφων) το ποσοστό αυτό έπεσε κάτω από το 70%. Πρόκειται για ένα άθροισμα ψήφων που δεν διασφαλίζει την απαιτούμενη εκλογική βάση των κομμάτων που διεκδικούν την κυβέρνηση και δεν δημιουργεί κοινοβουλευτικές πλειοψηφίες ικανές να συγκροτήσουν κυβερνήσεις συνασπισμού ενός μεγάλου κόμματος με έναν μικρότερο κομματικό εταίρο (δικομματικές κυβερνήσεις μικρού συνασπισμού).

Η ήττα SPD και CDU/CSU από κοινού και ξεχωριστά είναι, κατά κύριο λόγο, το αναπότρεπτο αποτέλεσμα δύο μακροχρόνιων διεργασιών που εξελίσσονται παράλληλα στα δύο μεγάλα κόμματα της Γερμανίας. Η πρώτη αφορά τη σταδιακή αποδυνάμωση της ικανότητας που διαθέτουν πολιτικά κόμματα, τα οποία στηρίζονται σε κοινωνικο-πολιτισμικά περιβάλλοντα, να συγκρατούν την παραδοσιακή εκλογική βάση τους και να κερδίζουν εκλογές έχοντας ως σταθερό υποστηρικτικό πυρήνα τη βάση αυτή. Η δεύτερη διεργασία έχει να κάνει με την αδυναμία που σταδιακά εμφανίζουν πολιτικά κόμματα, τα οποία βλέπουν την παραδοσιακή εκλογική τους βάση να έχει συρρικνωθεί, να συσπειρώνουν στον κορμό τους μετακινούμενους ψηφοφόρους. Με άλλα λόγια, τα χαμηλά ποσοστά των Σοσιαλδημοκρατών και των κομμάτων της Ένωσης στις τελευταίες εκλογές και η διαρκώς πτωχική αθροιστική εκλογική τους δύναμη σε όλες τις αναμετρήσεις της τελευταίας δεκαπενταετίας καταδεικνύουν την κρίση των κομμάτων-milieu, αλλά και την αποδυνάμωση των λαϊκών-πολυσυλλεκτικών χαρακτηριστικών των σύγχρονων κυβερνητικών κομμάτων.

4. ΚΟΜΜΑΤΑ ΜΑΖΙΚΗΣ ΕΝΣΩΜΑΤΩΣΗΣ ΚΑΙ ΕΚΛΟΓΙΚΗΣ ΣΥΣΠΕΙΡΩΣΗΣ ΣΕ ΚΡΙΣΗ. Η ΠΕΡΙΠΤΩΣΗ ΤΗΣ SPD ΚΑΙ ΤΗΣ CDU/CSU

SPD και CDU βλέπουν από χρόνια τη φυσική βάση των κομμάτων τους να συρρικνώνεται. Η SPD το ένιωσε αυτό με την άνοδο του μεταβιομηχανισμού, όταν ο αριθμός των βιομηχανικών εργατών και των συνδικαλισμένων εργατών και εργαζομένων άρχισε να περιορίζεται δραματικά. Το 1960 50% του εργατικού δυναμικού στην ΟΔΓ ήταν βιομηχανικοί εργάτες. Το 1995 το ποσοστό αυτό έπεσε στο 36% και το 2004 στο 31%.² Επιπλέον, στις αρχές της δεκαετίας του 1950 το 35% των εκλογέων της SPD ήταν συνδικαλισμένοι βιομηχανικοί εργάτες, το 1998 το ποσοστό τους ανερχόταν στο 17%, ενώ στις τελευταίες εκλογές μόνο 9% της εκλογικής δύναμης των Σοσιαλδημοκρατών προέρχεται από αυτή την ομάδα (Hartenstein, 2002, σ. 61-62, και Forschungsgruppe Wahlen, 2005).

Η CDU αντιλαμβάνεται τη συρρίκνωση της εκλογικής βάσης του χριστιανικο-καθολικού milieu ιδίως με την επιτάχυνση των διεργασιών της εκκοσμίκευσης και της αποεκκλησιαστικοποίησης από τη δεκαετία του 1970 και μετά, καθώς περιορίζεται ο αριθμός των εκκλησιαζόμενων χριστιανών στην ΟΔΓ. Τις πρώτες μεταπολεμικές δεκαετίες περίπου το ήμισυ των καθολικών ανήκε στα ενεργά μέλη της εκκλησίας, καθώς εκκλησιαζόταν τουλάχιστον μία φορά το μήνα. Το ποσοστό αυτό είναι έκτοτε διαρκώς πτωτικό και σήμερα, με την ίδια συχνότητα, δεν εκκλησιάζεται παρά περίπου το 20% των καθολικών (Lukas, 2000· Pappi, 1985, σ. 263-290· Schmitt, 1985, σ. 291-329). Ωστόσο, αν στις αρχές της δεκαετίας του 1950 το 40% των εκλογέων της CDU ήταν τακτικά εκκλησιαζόμενοι καθολικοί, το 1998 το ποσοστό αυτό είχε περιοριστεί στο 13% (Hartenstein, 2002, σ. 61-62). Βέβαια, μέχρι σήμερα, η SPD εξακολουθεί να συγκεντρώνει την πλειοψηφία των ψήφων των συνδικαλιστικά οργανωμένων εργατών, παρά την πτωτική τάση που καταγράφεται στα εκλογικά ποσοστά της σε αυτή την ομάδα. Τηρουμένων των αναλογιών το ίδιο συμβαίνει στην CDU/CSU, η οποία διατηρεί ακόμη μια ισχυρή πλειοψηφία στους πιστούς καθολικούς που εκπληρώνουν συστηματικά το «κυριακάτικο καθήκον» τους, αν και σε αυτούς παρατηρείται επίσης μια σταδιακή χαλάρωση της εκλογικής επιρροής της.

Τα δύο κοινωνικο-πολιτισμικά περιβάλλοντα, το εργατικό και το καθολι-

2. Τα στοιχεία προέρχονται από την Ομοσπονδιακή Στατιστική Υπηρεσία της Γερμανίας. Όλα τα ποσοστά περιλαμβάνουν και τους εκπαιδευόμενους σε σχετικά επαγγέλματα, βλ. <http://www.destatis.de>.

ΠΙΝΑΚΑΣ 2

*Ψήφος και κοινωνικο-πολιτισμικά περιβάλλοντα,
Δυτική Γερμανία 1976-2005 (αποτελέσματα σε %)*

	Συνδικαλισμένοι εργάτες που ψηφίζουν SPD	Τακτικά εκκλησιαζόμενοι καθολικοί που ψηφίζουν CDU/CSU
1976	67	84
1980	62	74
1983	68	78
1987	64	70
1990	58	78
1994	60	74
1998	66	70
2002	59	67*
2005	55	67

* Τακτικά εκκλησιαζόμενοι καθολικοί και προτεστάντες συνολικά.

Πηγή: Hartenstein, 2002, σ. 62, και Forschungsgruppe Wahlen.

κό, που αποτελούσαν αντιστοίχως τον σκληρό εκλογικό πυρήνα των Σοσιαλδημοκρατών και των Χριστιανοδημοκρατών/Χριστιανοκοινωνιστών, περιορίστηκαν αριθμητικά, αποδυναμώθηκαν πολιτικά και μεταλλάχθηκαν κοινωνικο-πολιτισμικά. Στο μεταξύ, ενδυναμώθηκε όμως, τόσο από την πλευρά της Ένωσης όσο και από την πλευρά της SPD, η ικανότητα πολυσυλλεκτικής ενσωμάτωσης των ψηφοφόρων. Στη δεκαετία του 1970 και του 1980 γίνεται εμφανής αυτή η τάση, καθώς παρατηρείται αύξηση της εκλογικής διείσδυσης Σοσιαλδημοκρατών και Χριστιανοδημοκρατών/Χριστιανοκοινωνιστών σε ομάδες ψηφοφόρων που κατά το παρελθόν παρέμεναν αυστηρά προσπωμένες σε ένα από τα δύο μεγάλα κόμματα.

Στεκόμενοι σε ορισμένα παραδείγματα που πιστοποιούν την παραπάνω τάση, να αναφέρουμε ενδεικτικά ότι από τις αρχές της δεκαετίας του 1970 μεγαλώνει η επιρροή της SPD στις γυναίκες, οι οποίες βρισκόνταν παραδοσιακά υπό την ισχυρή εκλογική επιρροή της CDU/CSU. Το 1980 κλείνει η ψαλίδα μεταξύ CDU/CSU και SPD στις ψήφους των γυναικών, με τα δύο κόμματα να καταγράφουν την περίοδο εκείνη ακριβώς τα ίδια ποσοστά (43,9% η CDU/CSU, 43,7% η SPD) στον γυναικείο πληθυσμό (βλ. Woyke, 2002, σ. 50). Παρότι η ισοροπία αυτή ανατράπηκε και πάλι υπέρ της CDU/CSU, από τα μέσα της δεκαετίας του 1990 η SPD θα αποκτήσει το προβάδισμα στις ψήφους

φους των γυναικών και θα το διατηρήσει στις τρεις τελευταίες εκλογικές αναμετρήσεις, παρά τις απώλειες (-4 ποσοστιαίες μονάδες) που είχε στις γυναίκες ψηφοφόρους στις πρόσφατες εκλογές.

Ταυτοχρόνως, διερύνεται η διείσδυση των κομμάτων της Ένωσης στους συνδικαλισμένους, οι οποίοι, επίσης παραδοσιακά, ψήφιζαν τους Σοσιαλδημοκράτες. Το 1983 κλείνει η ψαλίδα σε αυτήν την κατηγορία ψηφοφόρων, με τους συνδικαλιστικά οργανωμένους ιδιωτικούς και δημοσίους υπαλλήλους να μοιράζουν τις ψήφους τους σχεδόν εξίσου στους Σοσιαλδημοκράτες (46%) και τα κόμματα της Ένωσης (45%) (Woyke, 2002, σ. 51). Παρότι και αυτή η ισοροπία γρήγορα ανατράπηκε υπέρ της SPD, η CDU/CSU βελτίωσε έκτοτε την εκλογική επιρροή της στους οργανωμένους στα συνδικάτα, ενώ η SPD είχε διαρκείς εκλογικές απώλειες στην ομάδα αυτή (ό.π. και Wahllexikon). Από τα τέλη της δεκαετίας του 1960 βελτίωσε, όμως, και η SPD την εκλογική επιρροή της στους καθολικούς ψηφοφόρους, με τις ψήφους των τελευταίων στις εκλογές του 1972 σχεδόν να μοιράζονται μεταξύ των Χριστιανοδημοκρατών/Χριστιανοκοινωνιστών (48%) και των Σοσιαλδημοκρατών (43%) (Pappi, 1973, σ. 199· Schmidt, 1982, σ. 580).

Παρότι γνωρίζουμε ότι αυξημένη εκλογική επιρροή απέκτησε η SPD κυρίως στους αποστασιοποιημένους από την Εκκλησία καθολικούς, η ιδεολογικο-πολιτική στροφή και ο πολυσυλλεκτικός προσανατολισμός της, που εγκαινιάστηκαν με την ψήφιση του Προγράμματος Αρχών του Bad Godesberg, υπήρξαν εξελίξεις καθοριστικές για τη διείσδυσή της σε ομάδες ψηφοφόρων προνομιακά διεκδικήσιμες από την CDU/CSU.

Από τη δεκαετία του 1980, τα κυβερνητικά κόμματα στη Γερμανία βρίσκονται σε μια διαδικασία σταδιακής σύγκλισης προς το Κέντρο. Η πορεία της κομματικής σύγκλισης εντείνεται όσο πλησιάζουμε προς τα τέλη της δεκαετίας του 1980 και συνεχίζεται σε όλη τη δεκαετία του 1990, με τους Πράσινους και τους Φιλελεύθερους να μετέχουν επίσης στην πορεία αυτή. Η σύγκλιση προς το Κέντρο καθιστά τα μεγάλα κόμματα περισσότερο ανταγωνίσιμα μεταξύ τους στο πεδίο του εκλογικού αγώνα και της διεκδίκησης των ψηφοφόρων, όπως εξάλλου φαίνεται από τα στοιχεία του πίνακα 3.

Κατά τις τρεις τελευταίες εκλογικές αναμετρήσεις στην ΟΔΓ, σε αρκετές από τις ομάδες εκλογέων, ταξινομημένες βάσει του φύλου, της ηλικίας, του μορφωτικού επιπέδου, της θέσης στην απασχόληση, του θρησκευματος και της συνδικαλιστικής ένταξης, παρατηρείται μια «τάση εξουδετέρωσης» των διαφορών όσον αφορά την εκλογική επιρροή των δύο μεγάλων κομμάτων (Neu, 2005, σ. 4). Για παράδειγμα, το προβάδισμα της SPD στα χαμηλά μορ-

ΠΙΝΑΚΑΣ 3

Εκλογική επιλογή με βάση το φύλο, την ηλικία, το εκπαιδευτικό επίπεδο, το επάγγελμα, το θρησκευτικό δόγμα και τη συνδικαλιστική ένταξη, Ομοσπονδιακές εκλογές 1998, 2002 και 2005 (αποτελέσματα σε %)

	SPD			CDU/CSU		
	1998	2002	2005	1998	2002	2005
ΦΥΛΟ:						
Άνδρες	41	36	33	45	40	35
Γυναίκες	41	40	36	39	37	35
ΗΛΙΚΙΑ:						
18-29	39	37	35	29	33	29
30-44	42	40	33	29	33	31
45-59	43	38	35	42	40	33
60 και άνω	39	38	34	45	46	43
ΜΟΡΦΩΣΗ:						
Ανώτερη/-τατη	35	34	30	30	32	33
Μεσαία	40	38	34	35	39	35
Χαμηλή	46	42	38	38	41	38
ΕΠΑΓΓΕΛΜΑ:						
Εργάτες	49	42	37	29	37	30
Ιδιωτ. Υπάλληλοι	44	39	36	30	35	31
Δημ. Υπάλληλοι	37	37	30	34	36	38
Ελ. επαγγ./Αγρότες	23	21	21	44	48	42
Άνεργοι	44	41	31	21	28	23
Συνταξιούχοι	40	40	36	43	43	42
ΘΡΗΣΚΕΥΜΑ:						
Καθολικοί	34	30	27	49	52	49
Προτεστάντες	46	43	40	32	37	33
Τίποτα/Άλλο	42	43	36	21	24	21
ΣΥΝΔΙΚΑΛΙΣΤΙΚΗ ΕΝΤΑΣΗ:						
Συνδικαλισμένοι	55	51	47	23	27	24
μόνο εργάτες	-	54	51	-	26	21
Μη συνδικαλισμένοι	37	36	32	37	41	37

Πηγή: Infratest dimap.

φωτικά στρώματα, όπως και της CDU/CSU στα ανώτερα και ανώτατα, έχει πάψει να υφίσταται. Επίσης, έχει περιοριστεί σημαντικά το εκλογικό πλεονέκτημα των Σοσιαλδημοκρατών στους εργάτες και τους ανέργους, γεγονός

μάλιστα που συνέβη πριν από τις τελευταίες εκλογές, στις οποίες η SPD είχε να αντιμετωπίσει τον ανταγωνισμό του Αριστερού Κόμματος στη διεκδίκηση των ψήφων αυτών των ομάδων. Τέλος, οι Σοσιαλδημοκράτες υπερτερούν έναντι των κομμάτων της Ένωσης στις ψήφους των νέων και οι Χριστιανοδημοκράτες/Χριστιανοκοινωνιστές στις ψήφους των εκλογέων που είναι 60 ετών και άνω, αν και αυτό το χάσμα γεφυρώνεται στις ενδιάμεσες ηλικιακές ομάδες στις οποίες οι προτιμήσεις των εκλογέων στα μεγάλα κόμματα τείνουν να μοιράζονται.

Ωστόσο, αυτή η τάση εξουδετέρωσης των διαφορών, που επιπλέον κάνει την εμφάνισή της με τη μορφή (σχεδόν) ταυτόχρονων εκλογικών απωλειών τόσο από την πλευρά της SPD όσο και της CDU/CSU, είναι το αποτέλεσμα της υποχώρησης της ικανότητας εκλογικής συσπείρωσης που είχαν οι Σοσιαλδημοκράτες και τα κόμματα της Ένωσης κατά το παρελθόν. Από τις ομοσπονδιακές εκλογές του 1998 έως τις εκλογές για την τοπική Βουλή στη Βόρεια Ρηνανία-Βεστφαλία τον Μάιο του 2005 παρατηρήθηκε το φαινόμενο συχνά τα μεγάλα κόμματα να κερδίζουν εκλογές με «δανειακές» ψήφους. Μόνο που, μετεκλογικά, SPD και CDU/CSU δεν γνώριζαν τι να τις κάνουν και πώς να τις συγκρατήσουν στον κομματικό τους κορμό (βλ. Walter, *Spiegel on line*, 21.9.2005).

Κατ' αυτόν τον τρόπο, η SPD κέρδισε τις ομοσπονδιακές εκλογές του 1998 κυρίως με τις ψήφους των μεσαίων στρωμάτων (59% των εκλογέων της SPD το 1998 ήταν ιδιωτικοί και δημόσιοι υπάλληλοι, Hartenstein 2002: 61). Τέσσερα χρόνια μετά, παρότι η SPD κέρδισε τις επόμενες ομοσπονδιακές εκλογές του 2002, μέτρησε σημαντικές απώλειες στις ψήφους των ιδιωτικών υπαλλήλων (-5%), των ελεύθερων επαγγελματιών (-2%), των καθολικών (-4%) και των ανδρών εκλογέων (-5%). Με άλλα λόγια, οι Σοσιαλδημοκράτες έχασαν ψήφους από ομάδες εκλογέων που συστηματικά ψηφίζουν τα κόμματα της Ένωσης, παρότι στις εκλογές του 1998 στήριξαν την SPD συμβάλλοντας αποφασιστικά στη νίκη της. Σε ό,τι αφορά τους Χριστιανοδημοκράτες, αυτοί κέρδισαν αρκετές εκλογές σε επίπεδο ομόσπονδων κρατιδίων από τον Οκτώβριο του 2002 έως τον Μάιο του 2005 και με τις ψήφους των «χαμένων του εκουγχρονισμού» και των «απογοητευμένων» (κυρίως με τις ψήφους των εργατών, όσων έχουν μικτό εισόδημα κάτω από 2.000 ευρώ το μήνα και με τις ψήφους των ανέργων).³ Στις Ομοσπονδιακές

3. Το 2004, στις εκλογές στο ομόσπονδο κρατίδιο του Σάαρλαντ, η CDU κέρδισε 7 επιπλέον ποσοστιαίες μονάδες στα άτομα με χαμηλό εκπαιδευτικό επίπεδο και 4 ποσοστιαίες μονάδες στους εργατές, συγκριτικά με τη δύναμη που είχε στις ομάδες αυτές στις αμέσως προη-

εκλογές της 18ης Σεπτεμβρίου 2005, πάντως, τα κόμματα της Ένωσης κατέγραψαν σημαντική πτώση των ποσοστών τους στις προαναφερθείσες ομάδες (-7% στους εργάτες και -5% στους ανέργους, αλλά και -4% στους νέους και -3% στους συνδικαλισμένους που επίσης παραδοσιακά ψηφίζουν SPD).

SPD και CDU/CSU, είτε κερδίζουν είτε χάνουν εκλογές, παρατηρείται το φαινόμενο να έχουν απώλειες ψήφων από την παραδοσιακή εκλογική βάση και τις ομάδες των σταθερών ψηφοφόρων τους, αλλά επιπλέον να μην είναι σε θέση να συγκρατούν τις μετακινούμενες ομάδες εκλογέων. Τα κόμματα, ωστόσο, παραμένουν λαϊκά-πολυσυλλεκτικά εφόσον είναι σε θέση να λειτουργούν, σε πολιτικο-εκλογικό επίπεδο, ως «συγκολλητές» διαφορετικών ή αταίριαστων κοινωνικο-οικονομικών ομάδων. Η CDU διαθέτει αυτή τη συγκολλητική ιδιότητα εξ αρχής: ιδρύθηκε ως ένα κόμμα που συνένωνε καθολικούς και προτεστάντες, χαμηλά και υψηλά κοινωνικο-οικονομικά στρώματα, υπέρμαχους της αγοράς αλλά και της κοινωνικής οικονομίας της αγοράς. Η SPD απέκτησε σταδιακά αυτή τη συγκολλητική ιδιότητα, αποκτώντας εκλογική πρόσβαση σε συνδικαλισμένους και μη συνδικαλισμένους εργαζομένους, σε προτεστάντες και καθολικούς χωρίς ισχυρό εκκλησιαστικό δεσμό, σε εργάτες και υπαλλήλους του ιδιωτικού τομέα, σε υψηλά και χαμηλά μορφωτικά στρώματα. Το εκλογικό αποτέλεσμα της 18ης Σεπτεμβρίου 2005, που ανέδειξε δύο πτηνόμενους, είναι η συνέπεια της φθοράς μιας διπλής ταυτότητας που διέθεταν τα μεγάλα κόμματα στη Γερμανία: να βγαίνουν από μια μήτρα κομμμάτων-*milieu* και, συγχρόνως, να λειτουργούν ως κόμματα λαϊκά-πολυσυλλεκτικά.

Το μεταρρυθμιστικό πρόγραμμα της SPD (Agenda 2010, Hartz I-IV) προκάλεσε την έντονη δυσφορία της παραδοσιακής εκλογικής της βάσης. Δεν είναι τυχαίο ότι μετά το 2003, όταν τίθενται σε εφαρμογή οι μεταρρυθμίσεις, έως τα τέλη του 2004 η SPD χάνει περίπου 100 χιλιάδες κομματικά μέλη και για πρώτη φορά στα τελευταία 50 χρόνια της κομματικής ιστορίας της ο αριθμός των μελών της πέφτει κάτω από τις 600 χιλιάδες (σήμερα υπολογίζο-

---

γούμενες τοπικές εκλογές (1999). Επίσης, στις τελευταίες εκλογές στο κρατίδιο του Σλέσβιχ-Χόλσταϊν (2005), η CDU αύξησε κατά 8 ποσοστιαίες μονάδες τις ψήφους της στους εργάτες και στους ανέργους και κατά 9 μονάδες τις ψήφους της στους εκλογείς με χαμηλή εκπαίδευση, συγκριτικά πάντοτε με τις προηγούμενες εκλογές για το εκεί τοπικό κοινοβούλιο (2000). Τέλος, στις εκλογές του Μαΐου 2005 στη Βόρεια Ρηνανία-Βεστφαλία, οι Χριστιανοδημοκράτες έλαβαν 14 ποσοστιαίες μονάδες επιπλέον στις ψήφους των εργατών και των ανέργων. Επρόκειται για μια αύξηση της δύναμής τους που ήταν σχεδόν διπλάσια της αύξησης στο μέσο εκλογικό ποσοστό τους (+7,8%) στη συγκεκριμένη εκλογική αναμέτρηση σε σχέση με την αμέσως προηγούμενη, πέντε χρόνια πριν.

νται σε 596 χιλιάδες).⁴ Συγχρόνως, όμως, ο περιορισμένος ριζοσπαστισμός της και η απόφασή της να ζητήσει πρόωρες εκλογές, χωρίς προηγουμένως να έχει ολοκληρώσει το σχέδιο μεταρρυθμίσεων που είχε υποσχεθεί, δημιούργησαν δυσαρέσκεια στα ανώτερα μεσαία στρώματα που είχαν στηρίξει την επάνοδό της στην εξουσία το 1998. Στην περίπτωση της CDU, τόσο ο μεταρρυθμιστικός ζήλος με τον οποίο το Χριστιανοδημοκρατικό κόμμα εμφανίστηκε επί ηγεσίας Angela Merkel όσο και το είδος μιας τεχνοκρατικής πολιτικής που εγκαινίασε η νέα αρχηγός του, προκάλεσαν το παραδοσιακό (καθολικό και συντηρητικό) εκλογικό της σώμα, αλλά και τους «χαμένους του εκουγχρονισμού» που, τα τελευταία χρόνια είχαν στραφεί στην CDU. Οι αντιδράσεις αυτές φρέναραν τον μεταρρυθμιστικό ζήλο της ηγεσίας των Χριστιανοδημοκρατών, πράγμα που προκάλεσε τη δυσφορία των ανώτερων μεσαίων στρωμάτων και των ανώτερων εισοδημάτων που ψηφίζουν CDU και όλων εκείνων που τάσσονται υπέρ της άμεσης εφαρμογής ενός ριζοσπαστικού μεταρρυθμιστικού σχεδίου.

Η φθορά τη διπλής ταυτότητας των μεγάλων κομμάτων περιορίζει την ικανότητά τους να κινητοποιούν το εκλογικό τους σώμα και, επιπλέον, τα οδηγεί να έχουν απώλειες ταυτοχρόνως και προς τα δεξιά και προς τα αριστερά: 370 χιλιάδες ψηφοφόροι της SPD και 640 χιλιάδες της CDU/CSU δεν προσήλθαν στις κάλπες. Εκτός αυτού, η SPD έχασε 960 χιλιάδες ψήφους προς τη Linkspartei και 740 χιλιάδες προς την CDU/CSU και την FDP, η δε CDU/CSU έχασε 1.100 χιλιάδες ψήφους προς την FDP, αλλά και 290 χιλιάδες προς τη Linkspartei (στοιχεία InfraTest dimap, *Wahlreport*). Αν αθροίσουμε τον αριθμό των εκλογέων και των δύο κομμάτων που επέλεξαν είτε τη στάση της «αποχώρησης», ψηφίζοντας ένα άλλο κόμμα από εκείνο που είχαν ψηφίσει στις προηγούμενες εκλογές, είτε τη στάση της «αδράνειας», στερώντας από το κόμμα που είχαν ψηφίσει στις προηγούμενες εκλογές την ψήφο τους και προτιμώντας την αποχή, διαπιστώνεται ότι ο αριθμός αυτός είναι σχεδόν ίδιος για τα δύο κόμματα (2.070 χιλιάδες ψήφοι είναι οι απώλειες για την SPD σε «αποχωρούντες» και «αδρανείς» εκλογείς και 2.030 χιλιάδες είναι οι αντίστοιχες απώλειες για την CDU/CSU).⁵

4. Οι αριθμοί αυτοί αναφέρονται σε δημοσιεύματα του Τύπου (βλ. *Die Tageszeitung*, <http://www.taz.de/pt/2005/05/20/a0109.nf/>), αναπαράγονται όμως (και δεν διαμεύονται επισήμως) σε δηλώσεις κομματικών και πρώην κομματικών στελεχών του Σοσιαλδημοκρατικού κόμματος (βλ. σχ. πληροφορίες σε <http://netzwerk-regenbogen.de/spdmin050409.html>).

5. Εδώ οι έννοιες της «αποχώρησης» (exit) και της «αδράνειας» (slack) χρησιμοποιούνται όπως στον Hirschman (2002).

5. ΟΥΤΕ ΚΟΜΜΑΤΑ-MILIEU ΟΥΤΕ ΛΑΪΚΑ-ΠΟΛΥΣΥΛΛΕΚΤΙΚΑ ΚΟΜΜΑΤΑ: ΣΥΝΕΠΕΙΕΣ ΓΙΑ ΤΟ ΚΟΜΜΑΤΙΚΟ ΣΥΣΤΗΜΑ

Το κομματικό σύστημα της ΟΔΓ κατατάσσεται στον τύπο των κομματικών συστημάτων «περιορισμένου πολυκομματισμού». Από το 1961 έως το 1983 στο Bundestag εκπροσωπούσαν τέσσερα πολιτικά κόμματα και τρεις κοινοβουλευτικές ομάδες (Ένωση CDU και CSU, SPD, FDP). Στις ομοσπονδιακές εκλογές του 1983 οι Πράσινοι ξεπέρασαν το όριο του 5% και πέτυχαν την εκπροσώπησή τους στο Bundestag, διευρύνοντας τον κομματικό πλουραλισμό στη Γερμανία. Η διεύρυνση του κομματικού πλουραλισμού συνέπεσε, ωστόσο, με περιορισμό του κυβερνητικού πλουραλισμού, καθώς από τις ομοσπονδιακές εκλογές του 1983 ως τις εκλογές του 1994 το μοναδικό σχήμα που βρέθηκε στην κυβέρνηση ήταν ο μαυρο-κίτρινος συνασπισμός.

Η Ομοσπονδιακή Βουλή που προέκυψε από τις εκλογές της 18ης Σεπτεμβρίου 2005 είναι μια Βουλή έξι κομμάτων και των πέντε κοινοβουλευτικών ομάδων. Τον ίδιο αριθμό κομμάτων είχε το Bundestag το 1990, το 1994 και το 1998. Μόνο που τότε η PDS, η οποία είχε εισέλθει ως νέο κόμμα στο γερμανικό Κοινοβούλιο, διέθετε όλα τα χαρακτηριστικά ενός ισχυρού περιφερειακού κόμματος της Ανατολικής Γερμανίας, που όμως παρέμενε εκλογικά ασήμαντο στη Δυτική Γερμανία.

Η Linkspartei, η οποία αναδύεται από την οργανωτική και ιδεολογικο-πολιτική μήτρα της PDS και τη συνεργασία της τελευταίας με μια ομάδα συνδικαλιστών-αριστερών Σοσιαλδημοκρατών που είχαν αποχωρήσει από την SPD, αποκτά την εικόνα ενός «απολύτως νέου κόμματος», όπως πιστεύει το 53% των γερμανών εκλογέων (στοιχεία TNS Infratest, *Der Spiegel*, 34/2005). Ως νέο κόμμα, η Linkspartei όχι μόνο κατόρθωσε να υπερδιπλασιάσει το ποσοστό που είχε συγκεντρώσει το Κόμμα του Δημοκρατικού Σοσιαλισμού στις εκλογές του 2002 (από 4% σε 8,7%), αλλά επιπλέον να αποσπάσει ένα ικανοποιητικό ποσοστό (4,9%) στα παλιά ομόσπονδα κρατίδια.

Στους κερδισμένους των εκλογών αυτών ανήκουν, επίσης, οι Φιλελεύθεροι. Η FDP κατόρθωσε να αυξήσει κατά 2,4 ποσοστιαίες μονάδες τη μέση εκλογική δύναμή της και να πετύχει το πέμπτο καλύτερο εκλογικό ποσοστό της στην ιστορία των ομοσπονδιακών εκλογών, ξεπερνώντας την εκλογική μίζερια προηγούμενων αναμετρήσεων, αλλά και την εσωκομματική κρίση που προκλήθηκε στη διάρκεια των προηγούμενων εκλογών ως αποτέλεσμα της έλλειψης πολιτικού προσανατολισμού του κόμματος και της ιδεολογικής

αμφιταλάντευσής του μεταξύ της φιλεύθερης και της εθνικιστικής παραδοσιακής του συνιστώσας.

Η εκλογική επιτυχία του Αριστερού Κόμματος και των Φιλελευθέρων και η εκλογική αποτυχία των Σοσιαλδημοκρατών και των Χριστιανοδημοκρατών/Χριστιανοκοινωνιστών οδήγησαν σε μια ποιοτική αλλαγή του κοινοβουλευτικού πολυκομματισμού στη Γερμανία: τα μικρότερα κόμματα είναι εκλογικά σημαντικά και αριθμητικά περίπου ισοδύναμα μεταξύ τους, ενώ κανένα από τα μεγαλύτερα δεν έχει τα χαρακτηριστικά ισχυρού κόμματος. Η διεύρυνση του κομματικού πλουραλισμού και η αλλαγή των χαρακτηριστικών του κοινοβουλευτικού πολυκομματισμού υπήρξαν αποτέλεσμα, κατά βάση, δύο κοινωνικών διεργασιών:

Πρώτον, του σωρευμένου αποθέματος κομματικής και πολιτικής δυσαρέσκειας στο εκλογικό σώμα της Γερμανίας (βλ. Scaffow, 1996, σ. 297-317), το οποίο εκφράστηκε με την ψήφο στη Linkspartei. Η Linkspartei διαθέτει τα γνωρίσματα ενός κόμματος διαμαρτυρίας: καταρχάς αυτοπροσδιορίστηκε, έστω και έμμεσα, ως ένα κόμμα-συλλέκτης της διαμαρτυρίας («βεβαίως και πρέπει να αποσπάσουμε από το NPD αποπροσανατολισμένους ψηφοφόρους του», είχε δηλώσει ο Lafontaine σε συνέντευξή του στο περιοδικό *Stern*, 30.06.2005). Επιπλέον, αναγνωρίστηκε από το ίδιο το εκλογικό σώμα ως ένα κόμμα διαμαρτυρίας, εφόσον το 66% των γερμανών ψηφοφόρων θεωρεί ότι το Αριστερό Κόμμα προβάλλει λαϊκιστικές αξιώσεις, χωρίς να μπορεί να προσφέρει λύσεις στα προβλήματα και το 48% συμφωνεί με την άποψη ότι το Linkspartei «δεν έχει αναστολές να διεκδικήσει ψήφους από το δεξιό-εξτρεμιστικό περιβάλλον» (στοιχεία Infratest dimap/Deutschland Trend, III/2005).

Δεύτερον, η διεύρυνση του κομματικού πλουραλισμού και η αλλαγή των χαρακτηριστικών του κοινοβουλευτικού πολυκομματισμού υπήρξαν αποτέλεσμα βαθύτερων αλλαγών στην κοινωνικο-οικονομική δομή της Γερμανίας. Το μεταπολεμικό «μοντέλο Γερμανία» χαρακτηριζόταν από την ύπαρξη ευκαιριών κοινωνικο-οικονομικής ανόδου των εργατικών και των κατώτερων μεσαίων στρωμάτων και από τη σταδιακή εξομάλυνση των ισχυρών κοινωνικο-οικονομικών διαίρεσεων μέσα στον πληθυσμό. Επρόκειτο για μια «εξισωμένη κοινωνία των μεσαίων στρωμάτων» (nivellierte Mittelstandsgesellschaft), όπως τη χαρακτήρισε ο κοινωνιολόγος Helmut Schlesky. Αυτό το «μοντέλο Γερμανία» βρίσκεται πλέον σε κρίση. Οι κοινωνικές ανισότητες διευρύνονται (7,5% των νοικοκυριών έχουν μηνιαίο εισόδημα από δύο έως επτά φορές υψηλότερο από το αντίστοιχο μέσο καθαρό εισόδημα) και το μερίδιο της φτώχειας (κάθε πέμπτο νοικοκυριό έχει καθαρό εισόδημα κάτω από το ήμισυ του

μέσου καθαρού εισοδήματος) (Nollmann - Strasser, 2002). Στο πλαίσιο μιας «εξισωμένης κοινωνίας» των μεσαίων στρωμάτων τα μεγάλα κόμματα μπορούσαν να ασκήσουν την πολυσυλλεκτικότητά τους και να διευρύνουν την εκλογική πελατεία τους πολύ πέρα από τα κοινωνικο-πολιτισμικά περιβάλλοντα προέλευσής τους. Όσο, όμως, οι κοινωνικο-οικονομικές ανισότητες μεγαλώνουν, τόσο η πολυσυλλεκτικότητα μετατρέπεται σε μια ανεπιτυχή εκλογική στρατηγική, τουλάχιστον για την εκλογική προσέλευση εκείνων που είναι εγκατεστημένοι στους δύο πόλους των νέων ανισοτήτων. Αυτοί αναζητούν πιο γνήσιους εκφραστές των συμφερόντων τους.⁶ Έτσι εξηγείται το γεγονός, ότι στις εκλογές της 18ης Σεπτεμβρίου 2005 οι Φιλελεύθεροι σημείωσαν σημαντική βελτίωση των ποσοτών τους στους ελεύθερους επαγγελματίες (+4%), στους ιδιωτικούς υπαλλήλους (+3%), στους μη συνδικαλισμένους (+3%) και στους εκλογείς με υψηλή μόρφωση (+3%) (στοιχεία Infratest dimap), δηλαδή σε ομάδες ευημερούντων εκλογέων, στις οποίες και τα δύο μεγάλα κόμματα γνώρισαν σημαντικές απώλειες. Στο πλαίσιο της ίδιας αναμέτρησης το Αριστερό Κόμμα αναδείχθηκε σε κόμμα των εργατών (ψηφίστηκε από το 12%) και των ανέργων (ψηφίστηκε από το 24%). Πρόκειται για ομάδες εκλογέων που βρίσκονται στο περιθώριο των κοινωνικο-οικονομικών εξελίξεων και στις οποίες τόσο η SPD όσο και η CDU/CSU σημείωσαν σημαντικές απώλειες ψήφων (βλ. παραπάνω).

Στις τελευταίες εκλογικές αναμετρήσεις τα μεγάλα κόμματα, ακολουθώντας την εκλογική στρατηγική του πολυσυλλεκτισμού, συμπεριφέρονται σαν «ελεύθεροι καρβαλάρηδες». Επιδιώκουν δηλαδή, με τις ίδιες εκλογικές στρατηγικές που εφαρμόζουν εδώ και δεκαετίες, να συνεχίσουν να κερδίζουν εκλογές χωρίς να επιλύουν προβλήματα. Όσοι, όμως, βλέπουν τη θέση τους να αλλάζει, είτε ανήκουν στους «κερδισμένους» είτε στους «χαμένους», δεν επιθυμούν τη μετέθεση των προβλημάτων τους ούτε τη δειλή προώθηση των συμφερόντων τους. Έτσι, όμως, συμβαίνει σχεδόν πάντα με τους «ελεύθερους καρβαλάρηδες»: κάποτε έρχεται η στιγμή να καταβάλλουν «πρόστιμα». Και στις εκλογές της 18ης Σεπτεμβρίου 2005 «πρόστιμα» επέβαλαν οι εκλογείς και στα δύο μεγάλα κόμματα. Μένει να διαπιστώσουμε πώς και πότε SPD και CDU/CSU θα αντιδράσουν στις εκλογικές «ποινές» τους. Μέχρι στιγμής, πάντως, απλώς διαχειρίζονται την ήττα τους, προσπαθώντας να σχηματίσουν μια κυβέρνηση μεγάλου συνασπισμού.

6. Για το «μοντέλο Γερμανία» και τα όριά του, βλ. σχετικό διάλογο στην εφημερίδα *Die Zeit*, Projekt Links. Rueckkehr der Utopie, http://www.zeit.de/deutschland/politik/projektlinks/essa_y_einleitung?page=all, 18.10.2005.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- EISEL, STEPHAN (2002), «Ein Wahlergebnis und sieben Fragen», *Die Politische Meinung*, 396/2002.
- FORSCHUNGSGRUPPE WAHLEN (2005), *Politbarometer*, 2005.
- FORSCHUNGSGRUPPE WAHLEN (2005), *Bundestagswahl. Eine Analyse der Wahl vom 18.09.2005*, Mannheim.
- GRAF, JUTTA - VIOLA NEU (2002), *Politikkompas. Analyse der Bundestagswahl vom 22.09.2002*, Konrad-Adenauer-Stiftung, Sankt Augustin.
- HARTENSTEIN, W. (2002), *Den Wählern auf der Spur*, Roehrig Universitaetsverlag, St. Ingbert.
- HIRSCHMAN, ALBERT O. (2002), *Αποχώρηση, διαφωνία και αφοσίωση. Αντιδράσεις στην παρακμή επιχειρήσεων, οργανώσεων και κρατών*, πρόλ.-επιμ.: Η. Κατσούλη, μτφ.: Τ. Πλυτά, Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα.
- INFRA TEST DIMAP (2005), *Deutschland Trend*, 1998, 2002, Ιούλιος-Σεπτέμβριος 2005.
- INFRA TEST DIMAP (2005), *Wahlreport, Bundestagswahl 18.09.2005*, Βερολίνο.
- LUCAS, ALEXANDER R., *Das Kreuz mit dem Kreuz*, Magister Artium, Philosophisch-Historische Fakultät, Universität Heidelberg, <http://www.alexander-lucas.de/uni/ma/titel.htm>.
- MUELLER, ANNA (επιμ.) (2004), *Wahllexikon 2004. Wahlergebnisse in der BRD und in den Laendern 1946-2004*, Konrad-Adenauer-Stiftung, Βερολίνο.
- NEU, VIOLA (2005), *Analyse der Bundestagswahl vom 18.09.2005*, Online-publikation, Konrad-Adenauer-Stiftung, Βερολίνο.
- NIEDERMAYER, OSKAR (1999), *Die Parteien nach der Bundestagswahl 1998*, Leske+Budrich, Opladen.
- NOLLMANN, GERD - HERMANN STRASSER (2002), «Armut und Reichtum in Deutschland», *Aus Politik und Zeitgeschichte*, B 29-30/2002.
- PAPPI, FRANZ URBAN (1985), «Die konfessionell-religiose Konfliktlinie in der deutschen Wählerschaft», στο D. Oberndoerfer - H. Rattinger - K. Schmitt (επιμ.), *Wirtschaftliche Lage, religiöse Wandel und Wertwandel. Folgen fuer das politische Verhalten in der BRD*, Duncker & Humblot, Βερολίνο.
- SCARROW, SUSAN E. (1996), «Politicians against parties: Anti-party arguments as weapons for change in Germany», *European Journal of Political Research*, 29, 3/1996.
- SCHELSKY, HELMUT (1979), *Auf der Suche nach Wirklichkeit*, Muenchen.
- SCHMITT, KARL (1985), «Religiose Bestimmungsfaktoren des Wahlverhaltens: Entkonfessionalisierung mit Verspaetung?», στο D. Oberndoerfer - H. Rattinger - K. Schmitt (επιμ.), *Wirtschaftliche Lage, religiöse Wandel und Wertwandel. Folgen fuer das politische Verhalten in der BRD*, Duncker & Humblot, Βερολίνο.

- WALTER, FRANZ (2005), «Christlich Demokratische Erosion», *Spiegel Online*, 21.09.2005 (<http://www.spiegel.de/politik/debatte/0,1518,375769,00.html>).
- WOYKE, WICHARD (2002), *Bundestagswahl 2002. Wahl, Wähler, Wahlkampf*, Leske+ Budrich, Opladen.

ΤΟ ΓΑΛΛΙΚΟ ΔΗΜΟΨΗΦΙΣΜΑ
ΤΗΣ 29^{ης} ΜΑΪΟΥ 2005 ΓΙΑ ΤΗΝ ΕΠΙΚΥΡΩΣΗ
ΤΗΣ ΕΥΡΩΠΑΪΚΗΣ ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΙΚΗΣ ΣΥΝΘΗΚΗΣ:
ΠΟΛΙΤΙΚΕΣ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΚΕΣ ΟΥΣΙΕΣ ΤΗΣ ΨΗΦΟΥ

Νίκος Μαραντζίδης - Ηλίας Νικολακόπουλος*

1. ΟΙ ΕΞΕΛΙΞΕΙΣ

Το γαλλικό δημοψήφισμα για την επικύρωση του ευρωσυντάγματος που διεξήχθη την 29η Μαΐου 2005 υπήρξε ένα από τα πιο σημαντικά πολιτικά γεγονότα των τελευταίων χρόνων στην Ευρώπη. Πέρα από τις αναμφίβολες συνέπειες που είχε το ίδιο το αποτέλεσμα για το ευρωπαϊκό οικοδόμημα και την προοπτική του, το δημοψήφισμα ανέδειξε προβληματισμούς για τις αιτίες που προκάλεσαν την άρνηση των γάλλων πολιτών να επικυρώσουν μια συνθήκη που προωθήθηκε σε ευρωπαϊκό επίπεδο από τη δική τους πολιτική ηγεσία και υποστηρίχτηκε από την πλειοψηφία της γαλλικής πολιτικής ελίτ.

Όταν στις 14 Ιουλίου 2004, κάτω από την πίεση του συνόλου των πολιτικών κομμάτων, ο πρόεδρος της Γαλλικής Δημοκρατίας Jacques Chirac, ανακοίνωσε την πρόθεση του να διοργανώσει δημοψήφισμα για την επικύρωση της συνταγματικής συνθήκης δηλώνοντας ταυτόχρονα ότι «δεν πιστεύω πως ένας αρχηγός κράτους άξιος του ονόματος μπορεί σοβαρά να αμφισβητήσει τον θετικό χαρακτήρα αυτής της συνταγματικής συνθήκης»,¹ λίγοι μπορούσαν να φανταστούν αυτό που επρόκειτο να συμβεί μερικούς μήνες αργότερα. Εξάλλου, οι πρώτες δημοσκοπήσεις που πραγματοποιήθηκαν το φθινόπωρο του 2004 σε μια κοινή γνώμη που δεν έδειχνε ακόμη μεγάλο ενδιαφέ-

* Ο Νίκος Μαραντζίδης είναι Επίκουρος Καθηγητής στο Τμήμα Βαλκανικών-Σλαβικών και Ανατολικών Σπουδών στο Πανεπιστήμιο Μακεδονίας. Ο Ηλίας Νικολακόπουλος είναι Καθηγητής στο Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Δημόσιας Διοίκησης του Πανεπιστημίου Αθηνών.

1. *Le Monde*, 15 Ιουλίου 2004.

ρον για το θέμα, εκτιμούσαν πως η Συνθήκη θα επικυρωνόταν από τους ψηφοφόρους με ποσοστά που θα κυμαίνονταν γύρω στο 65%. Σε πολιτικό επίπεδο οι οπαδοί του Όχι περιορίζονταν κυρίως ανάμεσα στους παραδοσιακούς ευρωσκεπτικιστές ψηφοφόρους της κομμουνιστικής Αριστεράς και της άκρας Δεξιάς. Έτσι, στη χειρότερη περίπτωση για τους υποστηρικτές του Ευρωσυντάγματος, τα πράγματα θεωρείτο πως θα οδηγούσαν σε μια αναπαραγωγή του αποτελέσματος του δημοψηφίσματος του 1992 που είχε δώσει οριακή πλειοψηφία στους οπαδούς της Συνθήκης του Maastricht. Βέβαια, αν και η συγκυρία έδειχνε να έχει κάποιες αναλογίες με αυτήν του 1992 (αυξημένη ανεργία, εργασιακή ανασφάλεια, πολιτική δυσαρέσκεια) πολλά πράγματα είχαν αλλάξει από τότε.

Οι διεργασίες στο σοσιαλιστικό κόμμα πυροδότησαν τις εξελίξεις. Τη δυναμική για την απόρριψη της συνθήκης έδωσε, σε σημαντικό βαθμό, η άρνηση μερικών ηγετικών στελεχών του γαλλικού σοσιαλιστικού κόμματος –ανάμεσα σε αυτούς βρισκόταν ο πρώην πρωθυπουργός Laurent Fabius και ο πρώην γραμματέας του κόμματος Henri Emmanuelli– να αποδεχτούν το αποτέλεσμα του δημοψηφίσματος μεταξύ των μελών του σοσιαλιστικού κόμματος που πραγματοποιήθηκε την 1η Δεκεμβρίου 2004 και έδωσε μια καθαρή νίκη (58%) στους υποστηρικτές της Συνθήκης. Οι διαφωνούντες, υπολογίζοντας πως θα είχαν συμπαραστάτη στην προσπάθειά τους το κύμα της δυσαρέσκειας μέσα στους κόλπους των σοσιαλιστών ψηφοφόρων, δίλωσαν αποφασισμένοι να συνεχίσουν την εκστρατεία τους με στόχο την καταψήφιση του Ευρωσυντάγματος.

Έτσι διαμορφώθηκαν τα δύο βασικά πολιτικά στρατόπεδα. Το στρατόπεδο του Ναι περιλάμβανε τη δεξιά προεδρική πλειοψηφία και την πλειοψηφία των στελεχών του σοσιαλιστικού κόμματος. Το στρατόπεδο του Όχι συσείρωσε τη μειοψηφία των στελεχών και των μελών του σοσιαλιστικού κόμματος, το γαλλικό κομμουνιστικό κόμμα, τα κόμματα και τις ομάδες της εξωκοινοβουλευτικής άκρας Αριστεράς και την άκρα Δεξιά με κύριο εκπρόσωπο το Εθνικό Μέτωπο του Jean-Marie Le Pen.

Η κρίση στο εσωτερικό του σοσιαλιστικού κόμματος έφερε στο επίκεντρο της πολιτικής ατζέντας καθώς και αυτής των ΜΜΕ το ζήτημα του ευρωπαϊκού Συντάγματος. Υπό αυτήν την έννοια, το Όχι δεν άγγιζε μόνο τα άκρα της γαλλικής πολιτικής ζωής (ΓΚΚ και ΕΜ) αλλά και το κέντρο της (ΓΣΚ). Από εκείνη τη στιγμή και έπειτα άρχισαν να αυξάνουν τα ποσοστά του Όχι στις δημοσκοπήσεις και στις αρχές της άνοιξης ξεπέρασαν αυτά των υποστηρικτών της Συνθήκης.

Πραγματικά, στις 18 Μαρτίου 2005 στην εφημερίδα *Le Parisien* δημοσιεύτηκε η πρώτη έρευνα γνώμης που έδινε προβάδισμα στο Όχι με ποσοστό 51%. Ένα ολοκόκκινο *NON?* πρόβαλε στο πρωτοσέλιδο της εφημερίδας προκαλώντας αμηχανία και εκνευρισμό στις γαλλικές πολιτικές ελίτ που δίλωσαν αιφνιδιασμένες από τις εξελίξεις και ανήσυχες για το μέλλον. Στη συνέχεια, παρά την εμπλοκή στην εκστρατεία υπέρ της Συνθήκης σημαντικών προσωπικοτήτων της δημόσιας ζωής, όπως του πρώην πρωθυπουργού L. Jospin ή του προέδρου της Γαλλικής Δημοκρατίας J. Chirac, τίποτε δεν στάθηκε ικανό να εμποδίσει την επικράτηση των αντιτιθέμενων στη Συνθήκη. Η εμπλοκή μάλιστα του Chirac στην καμπάνια, φαίνεται πως λειτουργήσει αρνητικά για την προώθηση του *Nai*. Η πρώτη δημόσια τηλεοπτική του εμφάνισή του καταγράφηκε ως εντελώς αποτυχημένη. Ακόμη χειρότερα εξελίχθηκαν τα πράγματα για τον πρωθυπουργό Jean-Pierre Raffarin.²

Στις 28 Φεβρουαρίου 2005, η Εθνοσυνέλευση με μεγάλη πλειοψηφία επικύρωσε τη Συνταγματική Συνθήκη. Περίπου εννέα στους δέκα αντιπροσώπους στην εθνοσυνέλευση ψήφισαν υπέρ. Τρεις μήνες αργότερα, οι γάλλοι ψηφοφόροι θα απορρίψουν τη συνθήκη με ποσοστό 55% περίπου. Σε ένα τόσο σημαντικό θέμα η διάσταση απόψεων ανάμεσα στους πολίτες και τους αντιπροσώπους τους στο κοινοβούλιο δεν μπορούσε να περάσει απαρατήρητη. Η κρίση αντιπροσώπευσης δείχνει κραυγαλέα. Το «σέικερ του όχι», όπως ειρωνικά είχε αποκαλέσει ο Jospin το σύνολο των δυνάμεων που αντιτίθεντο στη συνθήκη, έδειχνε να έρχεται από τη «βαθιά Γαλλία» ως αποτέλεσμα βαθύτερων και μακροχρόνιων κοινωνικών και πολιτικών διεργασιών. Αυτή η κρίση του γαλλικού κοιμματικού συστήματος είχε ήδη δείξει τα σημάδια της τρία χρόνια νωρίτερα, όταν στις προεδρικές εκλογές του 2002, οι ψηφοφόροι προς έκπληξη των ιδίων προτίμησαν να στείλουν στον δεύτερο γύρο των προεδρικών εκλογών τον ακροδεξιό υποψήφιο πρόεδρο του Εθνικού Μετώπου, τον J.-M. Le Pen εις βάρος του σοσιαλιστή πρωθυπουργού L. Jospin. Ήταν η πρώτη φορά στην ιστορία της πέμπτης Γαλλικής Δημοκρατίας που δεν αναμετρήθηκε ένας δεξιός υποψήφιος με έναν αριστερό αλλά ένας δεξιός με έναν ακροδεξιό.

2. Αρκετοί σοσιαλιστές υπέρμαχοι του ευρωσυντάγματος δεν δίσταζαν να εκφράζουν τη γνώμη πως για το καλό της Συνθήκης θα έπρεπε ο πρωθυπουργός να περιορίσει δραστικά τις δημόσιες εκδηλώσεις υποστήριξης προς αυτή. Η τελευταία μάλιστα δήλωση του Raffarin πως όσοι διαφωνούν με τη Συνθήκη είναι καλύτερα να μην πάνε στις κάλπες προκάλεσε έντονα αρνητικά σχόλια στην κοινή γνώμη.

2. Η ΔΗΜΟΓΡΑΦΙΑ ΚΑΙ Η ΓΕΩΓΡΑΦΙΑ ΤΟΥ ΑΠΟΤΕΛΕΣΜΑΤΟΣ

Το έντονο ενδιαφέρον των Γάλλων για το δημοψήφισμα, η αβεβαιότητα για το αποτέλεσμα και ο σκληρός ανταγωνισμός μεταξύ των αντίπαλων στρατοπέδων προκειμένου να κερδίσουν ακόμη και την τελευταία ψήφο οδήγησε τους πολίτες μαζικά στην κάλπη. Η συμμετοχή των ψηφοφόρων στο δημοψήφισμα υπήρξε εξαιρετικά υψηλή: το 69,74% των εγγεγραμμένων. Το Παρίσι είχε το υψηλότερο ποσοστό συμμετοχής (75%) και η Κορσική το χαμηλότερο (55%). Πρόκειται για το υψηλότερο ποσοστό συμμετοχής σε δημοψήφισμα από τον Απρίλιο του 1972.

ΠΙΝΑΚΑΣ 1

Ποσοστά συμμετοχής στα γαλλικά δημοψηφίσματα από το 1972

Έτος	Αντικείμενο του δημοψηφίσματος	Ποσοστά συμμετοχής
1972	Διεύρυνση της Ευρωπαϊκής Κοινότητας	60,24
1988	Αυτονομία της Νέας Καληδονίας	36,90
1992	Επικύρωση της Συνθήκης του Maastricht	69,69
2000	Συνταγματική ρύθμιση για τη θητεία του προέδρου	30,32
2005	Επικύρωση της Συνταγματικής Συνθήκης	69,74

Πηγή: Υπουργείο Εσωτερικών της Γαλλίας.

Ακόμη κι ανάμεσα σε αυτούς που δεν προσήλθαν στην κάλπη το ενδιαφέρον για το αποτέλεσμα του δημοψηφίσματος ήταν έντονο. Ως τον πιο σημαντικό λόγο για τη μη συμμετοχή τους στη ψηφοφορία, οι ερωτηθέντες δήλωσαν την αδυναμία τους να καταλήξουν σε μια απόφαση, κατά κύριο λόγο επειδή η ίδια η Συνθήκη τους φάνηκε τόσο πολύπλοκη ώστε δεν μπόρεσαν να σχηματίσουν γνώμη.³ Αντίθετα λίγοι μόνο εξέφρασαν αδιαφορία για τη Συνθήκη ή το αποτέλεσμα της ψηφοφορίας.

Οι άνδρες απέρριψαν σε μεγαλύτερα ποσοστά τη Συνθήκη (56%) σε σχέση με τις γυναίκες (54%). Η μόνη ηλικιακή κατηγορία που την υποστήριξε είναι οι άνω των 65 ετών. Σε όλες τις άλλες ηλικιακές κατηγορίες επικράτησαν οι αντίπαλοι της Συνταγματικής Συνθήκης, με τις ηλικίες 35-49 να δίνουν το υψηλότερο ποσοστό στο Όχι.

3. Πηγή: TNS-SOFRES.

ΠΙΝΑΚΑΣ 2

Ψήφος κατά ηλικία

Ηλικιακές κατηγορίες	ΝΑΙ	ΟΧΙ
18-24	41	59
25-34	41	59
35-49	35	65
50-64	45	55
65+	63	37

Πηγή: TNS-SOFRES.

Ο χάρτης του δημοψηφίσματος δείχνει ομογενοποιημένος: 84 από τους 100 νομούς της Γαλλίας τάχθηκαν με το *Όχι*. Πρόκειται για σημαντική διαφοροποίηση σε σχέση με το δημοψήφισμα για τη Συνθήκη του Maastricht, καθώς οι αντιτιθέμενοι τότε στη Συνθήκη είχαν επικρατήσει μόλις σε 53 νομούς. Υπέρ της Συνθήκης τάχθηκαν τώρα μόνον η Αλοατία, η Βρετανία, η περιοχή του Παρισιού (Île de France) και η περιοχή του Loire. Πρόκειται για περιοχές που είχαν υπερψηφίσει τη Συνθήκη του Maastricht. Μόνο ένας νομός, η Vendée, μετακινήθηκε από το *Όχι* στο Maastricht προς το *Ναι* στο ευρωσύνταγμα. Το παράδοξο είναι πως πρόκειται για το προπύργιο του προέδρου του υπερουντηρητικού Κινήματος για τη Γαλλία (Mouvement Pour la France), Phillipe de Villiers, ενός από τους φανατικότερους υπέρμαχους της καταψήφισης της Συνθήκης. Αντίθετα, 32 νομοί μετακινήθηκαν προς το *Όχι*, αποδεικνύοντας τη σημαντική μετατόπιση που συνέβη στην κοινή γνώμη από το 1992 μέχρι σήμερα.

Φυσικά, στο εσωτερικό κάθε νομού παρουσιάζονται σημαντικές γεωγραφικές και κοινωνιολογικές διαφοροποιήσεις. Αρκετές μεγάλες πόλεις και, πρώτα απ' όλα, το ίδιο το Παρίσι ψήφισαν υπέρ της συνταγματικής συνθήκης, αποτυπώνοντας με σαφήνεια τη διαφοροποίηση ανάμεσα στο κέντρο και την περιφέρεια, την ύπαιθρο και τα μεγάλα αστικά κέντρα αλλά και τους πλούσιους και τους φτωχούς.

Το *Όχι* πήρε τα υψηλότερα του ποσοστά στις παραδοσιακά εργατικές περιοχές του βορρά (Pas-de-Calais, Somme) και στις αγροτικές περιοχές του νότου ή της κεντρικής Γαλλίας (Aude, Ariège, Indre). Σε γενικές γραμμές, η ύπαιθρος και οι πόλεις με 20.000 κατοίκους και κάτω, αποτέλεσαν τα προπύργια των δυνάμεων του *Όχι*.

ΠΙΝΑΚΑΣ 3

Αποτέλεσμα του δημοψηφίσματος κατά αστικότητα

	ΝΑΙ	ΟΧΙ
Αγροτικές περιοχές	43	57
Πόλεις με λιγότερους από 20.000 κατοίκους	40	60
Πόλεις με 20.000-100.000 κατοίκους	43	57
Πόλεις με περισσότερους από 100.000 κατοίκους	45	55
Πολοδομικό συγκρότημα Παρισιών	55	45

Πηγή: IPSOS.

ΠΙΝΑΚΑΣ 4

Το αποτέλεσμα του δημοψηφίσματος σε μερικές μεγάλες πόλεις της Γαλλίας

Πόλεις	ΝΑΙ	ΟΧΙ
Παρίσι	66,45	33,55
Μασσαλία	38,83	61,17
Ναντ	59,06	40,94
Λυών	61,35	38,65
Λίλη	49,62	50,38
Μπορντό	57,95	42,05
Στρασβούργο	62,84	37,16
Ρεν	58,97	41,03
Μονπελιέ	48,60	51,40
Τουλούζη	51,31	48,69
Νίκαια	46,52	53,48

Πηγή: Υπουργείο Εσωτερικών της Γαλλίας.

3. ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΚΕΣ ΔΙΑΣΤΑΣΕΙΣ ΤΗΣ ΨΗΦΟΥ

Ο καλύτερος τρόπος να μαντέψει κανείς τι ψήφισε μια οποιαδήποτε γειτονιά στο δημοψήφισμα της 29ης Μαΐου, είναι να ρωτήσει έναν μεσίτη ποια είναι η τιμή των ακινήτων εκεί. Η παραπάνω διατύπωση δεν αποτελεί απλώς ένα ευφυολόγημα, αλλά μια εύστοχη παρατήρηση γάλλου δημοσιογράφου που συμπυκνώνει τα κοινωνιολογικά χαρακτηριστικά της γαλλικής ψήφου στο

ΠΙΝΑΚΑΣ 5

Ψήφος στο δημοψήφισμα με βάση το καθαρό μηνιαίο οικογενειακό εισόδημα

Οικογενειακό εισόδημα (σε ευρώ)	ΝΑΙ	ΟΧΙ
<1000	40	60
1.000-2.000	35	65
2.000-3.000	42	58
>3000	63	37

Πηγή: IPSOS.

ΠΙΝΑΚΑΣ 6

Ψήφος κατά επάγγελμα και κοινωνική θέση

	ΝΑΙ	ΟΧΙ
Αγρότες	30	70
Βιοτέχνες, έμποροι, επιχειρηματίες	49	51
Ελεύθεροι επαγγελματίες, στελέχη επιχειρήσεων	65	35
Υπάλληλοι	33	67
Εργάτες	21	79
Μισθωτοί του ιδιωτικού τομέα	44	56
Μισθωτοί του δημόσιου τομέα	36	64
Ανεξάρτητοι εργαζόμενοι	42	58
Άνεργοι	29	71
Φοιτητές	54	46
Συνταξιούχοι	56	44

Πηγή: IPSOS.

ΠΙΝΑΚΑΣ 7

Ψήφος με βάση το μορφωτικό επίπεδο

Μορφωτικό επίπεδο	ΝΑΙ	ΟΧΙ
Έως μερικές τάξεις του δημοτικού	28	72
Απόφοιτοι δημοτικού	35	65
Απόφοιτοι λυκείου	47	53
Πτυχιούχοι πανεπιστημίου	64	36

Πηγή: IPSOS.

πρόσφατο δημοψήφισμα. Με άλλα λόγια οι χαμηλές εισοδηματικές τάξεις ψήφισαν σε πολύ μεγαλύτερα ποσοστά κατά της συνθήκης από τους υπόλοιπους.

Όμως, αν στο δημοψήφισμα για τη Συνθήκη του Maastricht είχε διαπιστωθεί η ύπαρξη δύο «Γαλλιών» με τα λαϊκά στρώματα να τάσσονται κατά της Συνθήκης, και υπέρ της να συντάσσονται τα μεσαία και τα ανώτερα στρώματα, τώρα το Όχι διείσδυσε σε σημαντικό βαθμό και στα μεσαία στρώματα. Κατά της Συνθήκης φαίνεται πως ψήφισε το 79% των εργατών βιομηχανίας, το 70% των αγροτών, το 71% των ανέργων, αλλά και το 64% των δημοσίων υπαλλήλων, το 51% των εμπόρων, των βιοτεχνών και των επιχειρηματιών.

Η επιλογή της ψήφου δείχνει στενά συνδεδεμένη με τη μόρφωση. Όσο ανεβαίνουμε σε μορφωτικό επίπεδο τόσο αυξάνει η θετική στάση απέναντι στη συνθήκη. Πάντως, το Ναι υπήρξε πλειοψηφικό μόνο στους κατόχους πανεπιστημιακού τίτλου σπουδών (bac+3) σε ποσοστό 64%. Αντίθετα, σε όλες τις άλλες μορφωτικές κατηγορίες πλειοψηφούν αυτοί που καταψήφισαν το Ευρωσύνταγμα.

Σε γενικές γραμμές, το Όχι έχει μια σαφή κοινωνική βάση που αποτελείται από τα λαϊκά στρώματα των πόλεων και τους αγροτικούς πληθυσμούς. Όμως, η διείσδυσή του και στον υπόλοιπο πληθυσμό είναι τόσο μεγάλη, ώστε να μπορούμε να μιλήσουμε για ένα φαινόμενο που ξεπερνάει τα σύνορα της ταξικής ψήφου. Υπ' αυτή την οπτική, το αποτέλεσμα δείχνει να συνδέεται με ευρύτερες πολιτικές και κοινωνικές διεργασίες.

4. ΠΟΛΙΤΙΚΕΣ ΔΙΑΣΤΑΣΕΙΣ ΤΗΣ ΨΗΦΟΥ

Για τους περισσότερους ψηφοφόρους η απόφαση για το τι θα ψηφίσουν είχε ληφθεί αρκετό καιρό πριν από την ημέρα της ψηφοφορίας (56%). Περίπου ένας στους τέσσερις δήλωσε πως αποφάσισε κατά τη διάρκεια της καμπάνιας, το 8% πως πήρε την απόφασή του τις τελευταίες μέρες και 13% των ψηφοφόρων δήλωσαν αναποφάσιστοι μέχρι την τελευταία στιγμή. Οι τελευταίοι, μάλιστα, φαίνεται να κινήθηκαν λίγο περισσότερο προς το Ναι, μειώνοντας κάπως τη ψαλίδα της διαφοράς.

Ως βασική αιτία για την απόρριψη της συνθήκης οι Γάλλοι επικαλέστηκαν τη δυσαρέσκεια για την οικονομική κατάσταση της χώρας και τον φόβο τους για την αύξηση της ανεργίας. Ένας σημαντικός αριθμός επίσης θεώρησε τη

ΠΙΝΑΚΑΣ 8

Η στιγμή της απόφασης

	Σύνολο των ψηφοφόρων	Ψηφοφόροι του ΝΑΙ	Ψηφοφόροι του ΟΧΙ
Αναποφάσιμοι μέχρι την τελευταία στιγμή	13	15	11
Αποφάσισαν τις τελευταίες μέρες της καμπάνιας	8	9	7
Αποφάσισαν κατά τη διάρκεια της καμπάνιας	23	20	25
Ήταν αποφασισμένοι από καιρό	56	56	56

Πηγή: TNS-SOFRES.

Συνθήκη υπερβολικά νεοφιλελεύθερη. Σημαντικό, επίσης, ήταν και το ποσοστό εκείνων, ιδιαίτερα ανάμεσα στους ψηφοφόρους της Δεξιάς και της άκρας Δεξιάς, που καταψήφισαν τη συνθήκη προκειμένου να δηλώσουν την αντίθεσή τους στην ένταξη της Τουρκίας.

Από την άλλη, οι οπαδοί του *Ναι* επικαλέστηκαν ως βασικούς λόγους για την επιλογή τους, την πεποίθηση ότι το Σύνταγμα αυτό θα ενισχύσει τον ρόλο της Ευρώπης έναντι των ΗΠΑ και της Κίνας (52%), θα βοηθήσει στη λειτουργία της Ε.Ε. (44%), ενώ πιστεύουν πως μια ενδεχόμενη καταψήφισή του θα μειώσει το βάρος της Γαλλίας στην Ευρώπη (42%).⁴

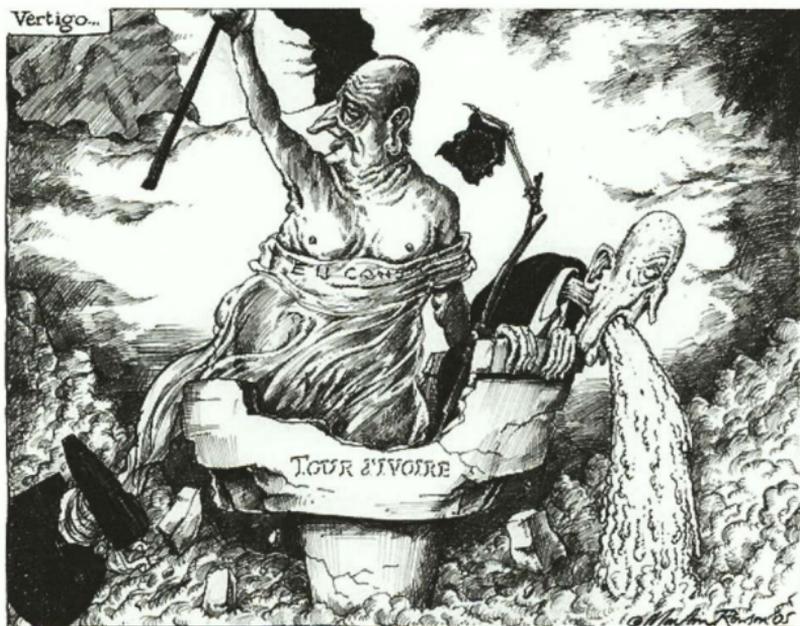
Συγκρίνοντας το αποτέλεσμα του δημοψηφίσματος για το Ευρωσύνταγμα σε σχέση με αυτό του Maastricht παρατηρούνται ομοιότητες αλλά και σημαντικές διαφορές. Και στη μία και στην άλλη περίπτωση οι οπαδοί των κομμάτων της άκρας Αριστεράς και της άκρας Δεξιάς είχαν απορρίψει μαζικά τη συνθήκη. Η σημαντική διαφοροποίηση εντοπίζεται στον χώρο των κομμάτων της κεντροαριστεράς και της κεντροδεξιάς. Το 1992 (με πρόεδρο Δημοκρατίας τον σοσιαλιστή Fr. Mitterand) οι κεντροδεξιοί ψηφοφόροι του RPR και της UDF είχαν στην πλειοψηφία τους απορρίψει τη Συνθήκη παρά τις εκκλήσεις των ηγεσιών τους για υπερψήφισμα. Τώρα, είναι οι οπαδοί του σοσιαλιστικού κόμματος αλλά και των Πρασίνων που καταψηφίζουν τη Συνθήκη παρά την αντίθετη επιλογή των ηγεσιών των κομμάτων τους. Αξιοσημείωτο είναι, επίσης, το στοιχείο πως, ανάμεσα σε αυτούς που δηλώνουν πως δεν έχουν κομματική ταύτιση, η μεγάλη πλειοψηφία απορρίπτει το ευρωσύνταγμα.

4. Πηγή: TNS-SOFRES.

ΠΙΝΑΚΑΣ 9

Οι βασικοί λόγοι που οδήγησαν στο Όχι

A: Έρευνα TNS-SOFRES (μέχρι 2 απαντήσεις)	
Η Συνθήκη θα αυξήσει την ανεργία στη Γαλλία	46%
Θέλω να εκφράσω την αγανάκτησή μου για την κατάσταση της χώρας	40%
Το όχι θα επιτρέψει να επαναδιαπραγματευτούμε τη Συνθήκη με καλύτερους όρους	35%
Η Συνθήκη ήταν υπερβολικά φιλελεύθερη	34%
Η Συνθήκη ήταν υπερβολικά δυσνόητη	34%
B: Έρευνα IPSOS (1 απάντηση)	
Είναι μια ευκαιρία να εναντιωθώ στην είσοδο της Τουρκίας στην Ε.Ε.	35%
Αυτό το Σύνταγμα είναι μια απειλή για την ταυτότητα της Γαλλίας	32%
Θέλω να δηλώσω τη δυσαρέσκεια μου απέναντι στην τάξη των πολιτικών γενικά	31%

Martin Rowson, *The Guardian*, 2005.

ΠΙΝΑΚΑΣ 10

Στάση στο δημοψήφισμα με βάση την κομματική ταύτιση

Πολιτική Οικογένεια	ΝΑΙ	ΟΧΙ
Σύνολο Αριστεράς	33	67
Σύνολο Δεξιάς	65	35
Χωρίς ταύτιση	39	61

Πηγή: TNS-SOFRES.

ΠΙΝΑΚΑΣ 11

Κομματική ταύτιση και στάση/συμπεριφορά

Πολιτικά κόμματα	ΝΑΙ	ΟΧΙ
PS (Σοσιαλιστικό κόμμα)	41	59
PC (Κομμουνιστικό κόμμα)	5	95
Πράσινοι	36	64
UDF (Ένωση για τη Γαλλική Δημοκρατία-Κεντροδεξιά)	76	24
UMP (Ένωση για την προεδρική πλειοψηφία-Κεντροδεξιά)	76	24
MPF (Κίνημα για τη Γαλλία-Υπερσυντηρητικό)	25	75
FN (Εθνικό Μέτωπο- Άκρα Δεξιά)	4	96

Πηγή: TNS-SOFRES.

ΠΙΝΑΚΑΣ 12

Η εκλογική σύνθεση του Όχι με βάση την ψήφο στον πρώτο γύρο των προεδρικών του 2002

Ο. Besancenot (άκρα Αριστερά)	11,9
A. Laguiller (άκρα Αριστερά)	4,5
R. Hue (Κομμουνιστικό κόμμα)	6,8
L. Josrin (Σοσιαλιστικό κόμμα)	18,5
N. Mamère (Πράσινοι)	5,7
J.P. Chevènement (Αποχωρήσας σοσιαλιστής)	2,3
F. Βαγρου (Κεντροδεξιά)	2,5
J. Chirac (Κεντροδεξιά)	10,4
J.-M. Le Pen (ακροδεξιά)	32,5
Διάφοροι	5,8

Πηγή: IPSOS.

5. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Το δημοψήφισμα έλαβε χώρα σε μια δύσκολη πολιτική συγκυρία για τους υποστηρικτές της Συνθήκης. Οι προεδρικές εκλογές του 2002 είχαν αποκαλύψει την υποβόσκουσα κρίση αντιπροσώπευσης και μια απόσταση των πολιτικών ελίτ από μεγάλα τμήματα των γάλλων πολιτών. Επιπλέον, μετά από τρία χρόνια στην εξουσία, ο πρόεδρος της Γαλλικής Δημοκρατίας J. Chirac και η κυβέρνησή του πρωθυπουργού Raffarin είχαν να αντιμετωπίσουν ένα διογκούμενο κύμα δυσφορίας. Η αποδοκιμασία που επιφύλαξε η κοινή γνώμη για την κυβέρνηση στις περιφερειακές εκλογές του 2004 φάνηκε πως δεν εκτόνωσε τα πράγματα και δεν προκάλεσε σοβαρές αλλαγές στο κυβερνητικό σχήμα ή στις εφαρμοζόμενες πολιτικές.

Η δυσφορία για την κυβερνητική απόδοση σχετίζεται αναμφίβολα με τα μεγάλα οικονομικά και κοινωνικά προβλήματα που μαστιίζουν τη Γαλλία τα τελευταία χρόνια: υψηλά ποσοστά ανεργίας, χαμηλοί ρυθμοί ανάπτυξης, αβεβαιότητα για το μέλλον. Δίπλα σε αυτά προστέθηκαν ο φόβος για την πλήρη απορύθμιση των εργασιακών σχέσεων (αυτό που έμεινε γνωστό ως οδηγία Μπολκεστάιν) και η αποδοκιμασία της κοινής γνώμης για τη μεταφορά γαλλικών επιχειρήσεων στις χώρες της ανατολικής Ευρώπης (γνωστό στο Γαλλία ως *délocalisation*) που έχει ως συνέπεια να χάνονται θέσεις εργασίας για τους γάλλους πολίτες και να συμπιέζονται οι μισθοί. Ο πολωνός υδραυλικός έγινε το σύμβολο των εργασιακών φόβων των Γάλλων, σημαντικό τμήμα των οποίων πιστεύει πως οι πρόσφατα ενταγμένες στην Ε.Ε. χώρες της ανατολικής Ευρώπης στηρίζουν την ανάπτυξή τους στη συρρίκνωση του βιοτικού επιπέδου των ισχυρών δυτικοευρωπαϊκών κρατών.

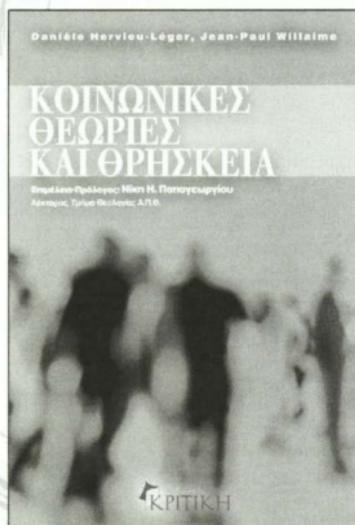
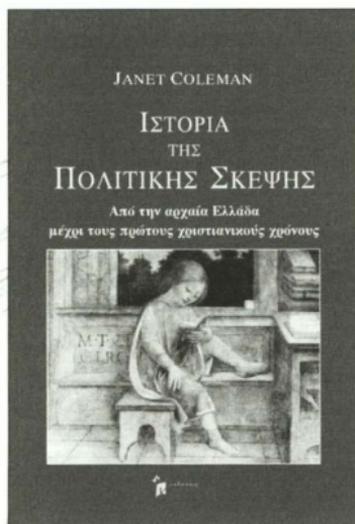
Υπ' αυτό το πρίσμα των πραγμάτων δεν πρέπει να παραξευεύει η διαπίστωση πως η επιλογή καταψήφισης της Συνθήκης δεν υποδηλώνει έναν γενικευμένο ευρωσκεπτικισμό, ούτε βιώνεται ως τέτοιος από τους ψηφοφόρους. Το 72% όσων ερωτήθηκαν δήλωσαν πολύ ή αρκετά θετικοί απέναντι στη συνέχιση του ευρωπαϊκού εγχειρήματος, ενώ μόνο το 23% δήλωσε πως είναι αντίθετο σε αυτό. Στην ίδια κατεύθυνση, το 58% των ερωτηθέντων δεν θεώρησαν πως ένα ενδεχόμενο αρνητικό αποτέλεσμα δημιουργεί πρόβλημα και εξασθενίζει την Ευρωπαϊκή Ένωση.⁵

Περισσότερο, λοιπόν, και από την έκφραση της διαφωνίας τους σε αυτήν καθεαυτή τη Συνθήκη, οι Γάλλοι εξέφρασαν την έλλειψη εμπιστοσύνης στις

πολιτικές τους ελίτ για τη διαχείριση του μέλλοντός τους και την αβεβαιότητα τους για τις συνθήκες ζωής και εργασίας που διαμορφώνονται στον ευρωπαϊκό χώρο. Δεν είναι εξάλλου τυχαίο πως το 62% των ερωτηθέντων (και το 76% όσων δήλωσαν πως ψήφισαν Όχι) επιθυμούσε την παραίτηση του πρωθυπουργού την επόμενη του δημοψηφίσματος.⁶

Εντέλει, στο δημοψήφισμα για τη συνταγματική Συνθήκη είδαμε δύο ταυτόχρονες διεργασίες: ένα είδος εξευρωπαϊσμού της γαλλικής πολιτικής ζωής καθώς το βασικό διακύβευμα που υπήρξε η επικύρωση της Συνθήκης υποχρέωσε τις πολιτικές ελίτ αλλά και την κοινή γνώμη σε μια ευρωπαϊκή θεώρηση των γαλλικών προβλημάτων, γεγονός που συνέβαλε στη διαμόρφωση ενός πυκνού και σοβαρού διαλόγου για το μέλλον της Ευρώπης. Παράλληλα, όμως, διαπιστώθηκε πως το διακύβευμα της ευρωπαϊκής προοπτικής υπέστη ένα είδος εθνικοποίησης. Η εσωτερική πολιτική ζωή, οι διαφωνίες στους κόλπους των κομμάτων, η οικονομική κρίση στο εσωτερικό της χώρας, έδειξαν να επηρεάζουν σε σημαντικό βαθμό το εκλογικό σώμα. Ποια από τις δύο διεργασίες έδωσε τον κύριο τόνο στην καμπάνια και κυριάρχησε στη συνείδηση των γάλλων πολιτών την ώρα που πήγαιναν προς την κάλπη; Το ερώτημα αυτό δεν είναι εύκολο να απαντηθεί.

6. Πηγή: TNS-SOFRES.

Dominique Wolton
Σκέψεις για την επικοινωνία
Πρόθεμα: Α. Ι. Δ. Μεταξάς

Σελ.: 472 Λ.Τ.: 24,70

Η επικοινωνία είναι ένα από τα ισχυρότερα σύμβολα του 20ού αιώνα. Το συγκεκριμένο βιβλίο έχει στόχο να τονίσει τη θεωρητική σημασία της σχέσης της επικοινωνίας με την κοινωνία και να διαφυλάξει το ιδεώδες της επικοινωνίας. Σε ένα έργο υποδειγματικό ο Dominique Wolton θέτει το *πώς* και το *γιατί* της επικοινωνίας με έναν τρόπο τεκμηριωμένο, νευρώδη αλλά και νηφάλιο, και συνεπώς αξιόπιστο.

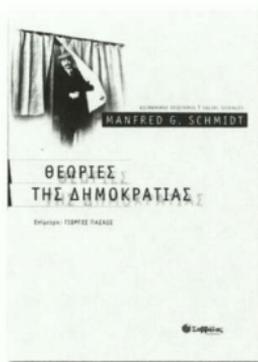

Neil Nugent
Πολιτική και διακυβέρνηση στην Ευρωπαϊκή Ένωση

Επιμέλεια: Μαρία Μ. Μενδρινού
Μετάφραση: Α. Τριανταφύλλου
Ι. Τσοητακίδου

Σελ.: 736 Λ.Τ.: 29,70

Μια έγκυρη, περιεκτική και ιδιαίτερα χρηστική παρουσίαση και ανάλυση της λειτουργίας του συστήματος διακυβέρνησης της Ευρωπαϊκής Ένωσης, αλλά και των διαδικασιών μέσα από τις οποίες διαμορφώθηκε. Εξετάζει με σαφή και εμπειριστατωμένο τρόπο κεντρικές πτυχές της διαδικασίας της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης και αναφέρεται στην ιστορία, στους θεσμούς, στις πολιτικές και στις πιο πρόσφατες εξελίξεις και προκλήσεις, που αντιμετωπίζει η Ευρωπαϊκή Ένωση.

Manfred G. Schmidt
Θεωρίες της δημοκρατίας

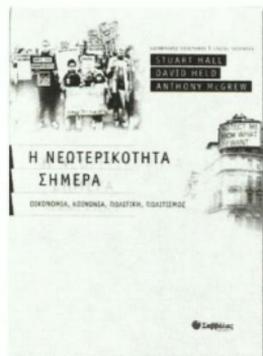
Επιμέτρο: Γιώργος Πάσχος
Επιστ. επιμέλεια: Δημοσθένης Δώδος
Μετάφραση: Ελευθερία Δεκαβάλλα

Σελ.: 736 Λ.Τ.: 29,70

Κριτική παρουσίαση των απόψεων όλων των σημαντικών στοχαστών από τον Αριστοτέλη, τον Locke, τον Mill, τον Rousseau, τον Tocqueville, τον Marx, τον Weber μέχρι τις οικονομικές θεωρίες της δημοκρατίας και τις θεωρίες των νεοϋτοϋραλιστών, των φεντεράλιστών και των νεοκορπορατιστών, καθώς και των προτάσεων για την κάλυψη του δημοκρατικού ελλείμματος στην ΕΕ, τη «συμμετοχική δημοκρατία» και τη δημοκρατική διακυβέρνηση των σύγχρονων κοινωνιών που προτείνουν τα προγράμματα των πολιτικών κομμάτων.

Επίσης από την ίδια σειρά:

- **Οι Ευρωπαίοι** (τόμος Α') Ε. Αρβελέρ – Μ. Αymard 19,70€
- **Οι Ευρωπαίοι** (τόμος Β') Ε. Αρβελέρ – Μ. Αymard 24,70€
- **Η διένεξη των Σκοτών** Ι. Kant (διγλωσσο) 19,70€
- **Hobbes, Locke, Rousseau, Kant, Hegel** **ΝΕΟ**
Θεωρίες της πολιτικής και του κράτους 24,70€
- **Το φύλο της Δημοκρατίας** Μ. Παντελίδου Μαθιούτα 17,70€
- **Θεωρία της θρησκευτικής αρνησικοσμίας** Μ. Weber (διγλωσσο) 19,70€
- **Οι πολιτικές δυνάμεις στην Ελλάδα** (τόμος Α') 1946-1964 J. Meynaud 34,70€
- **Οι πολιτικές δυνάμεις στην Ελλάδα** (τόμος Β')
Βασιλική Εκτροπή και Στρατιωτική Δικτατορία J. Meynaud 34,70€
- **Οι Εβραίοι της Θεσσαλονίκης στις εκλογές του ελληνικού κράτους** **ΝΕΟ**
1915-1936 Δημοσθένης Δώδος 14,70€
- **Έκθεσις επί του οικονομικού προβλήματος της Ελλάδος** Κ. Βαρβαρέσος 34,70€
- **Λόγος περί πολιτικής οικονομίας** J.-J. Rousseau (διγλωσσο) 15,70€
- **Το Ευρωπαϊκό Σύνταγμα** 17,70€
- **Τι είναι Θρησκεία;** R. Crawford 19,70€
- **Μορφές Βίας** Σ. Δημητρίου 19,70€
- **Socialist Register 2004** (στην αγγλική γλώσσα)
The new imperial challenge 19,70€
- **Socialist Register 2005** (στην αγγλική γλώσσα)
The empire reloaded 19,70€
- **Πενήντα χρόνια που άλλαξαν τον κόσμο** **ΝΕΟ**
LE MONDE diplomatique 14,70€
- **Η τυραννία της στιγμής** T. H. Eriksen 14,70€
- **Τρομοκρατία και δικαιώματα** Α. Μανιτάκης - Α. Τάκης 17,70€
- **Κοινότοπη χώρα – Αντινομίες αξιών στη σημερινή Ελλάδα**
Ν. Σεβαστάκης 13,70€
- **Η πραγματικότητα των δικαιωμάτων** **ΝΕΟ**
Κρατικές πολιτικές και πρόσβαση σε υπηρεσίες Καλλιόπη Σπανού 19,70€
- **Εκπαίδευση & Εκπαιδευτική πολιτική μεταξύ κράτους & αγοράς**
Δ. Ν. Γράββαρης – Ν. Παπαδάκης 24,70€
- **VPRC: Η κοινή γνώμη στην Ελλάδα 2004** Χρ. Βερναδάκης (επιμ.) 24,70€
- **Οι δρόμοι της μετανάστευσης** Nancy Green 13,70€
- **Η ιστορία της σύγχρονης Τουρκίας** H. Bozarslan 12,70€
- **Αβέβαιη κοινωνία της Γνώσης** Κ. Σταμάτης 16,70€
- **Τα μεγάλα θεσμικά της Ε.Ε.** Δ. Θ. Τσάτσος 17,70€
- **Οικονομία και κοινωνία** **ΝΕΟ**
1ος τόμος Κοινωνιολογικές έννοιες Max Weber 29,70€
- **Τίποτα δεν είναι ιερό, όλα μπορούν να λεχθούν** Ραούλ Βανεγκέμ **ΝΕΟ** 7,70€
- **Η κουλτούρα του σπριτζ** **ΝΕΟ**
Σεξ, Μέσο ενημέρωσης, και ο εκδημοκρατισμός της επιθυμίας Brian McNair 21,70€

Stuart Hall, Bram Gieben

Η διαμόρφωση

της νεωτερικότητας

Οικονομία, κοινωνία, πολιτική, πολιτισμός

Σελ.: 496 Λ.Τ.: 26,70

Stuart Hall, David Held,

Anthony McGrew

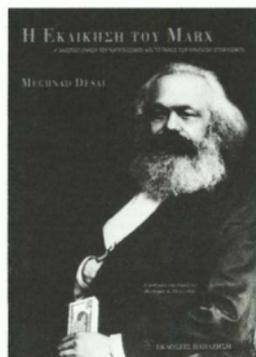
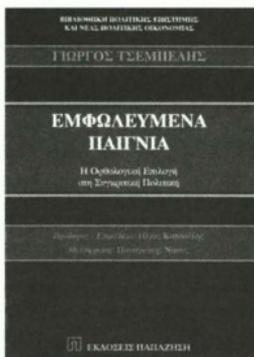
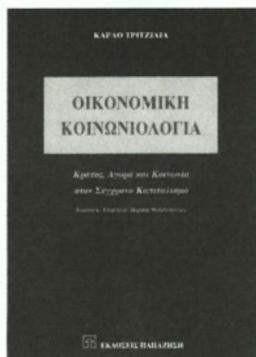
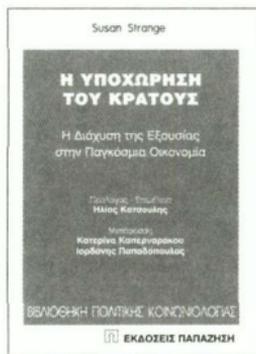
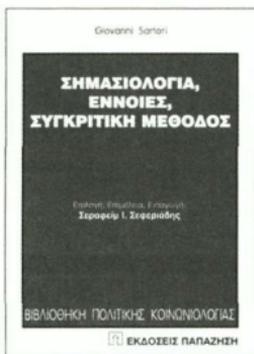
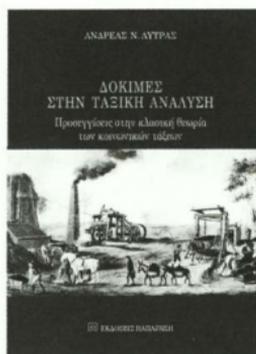
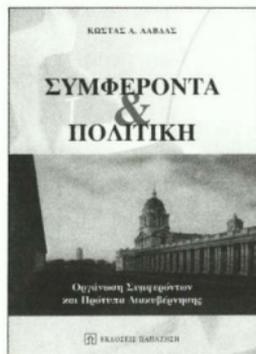
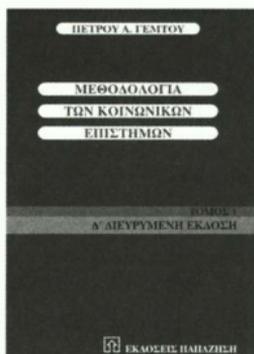
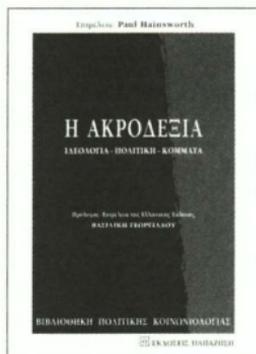
Η νεωτερικότητα σήμερα

Οικονομία, κοινωνία, πολιτική, πολιτισμός

Σελ.: 576 Λ.Τ.: 26,70

Ο τόμος αποτελεί μια συστηματική όσο και ευρηματική κριτική παρουσίαση της γέννησης και της εξέλιξης της Νεωτερικότητας. Με σαφήνεια αλλά μακριά από απλουστεύσεις οι συγγραφείς αναλύουν τις σημαντικές ιστορικές διαδικασίες, τους θεσμούς και τις ιδέες που συγκρότησαν τις σύγχρονες κοινωνίες και αποτέλεσαν εκείνο που συνθήσασε συμβατικά να χαρακτηρίζουμε «Δύση». Σε αυτό το πλαίσιο περιγράφονται οι μορφές των πολιτικών, οικονομικών, κοινωνικών και πολιτιστικών δομών, σχέσεων και συμπεριφορών, που χαρακτήρισαν τη Νεωτερικότητα.

ΜΟΛΙΣ ΚΥΚΛΟΦΟΡΗΣΑΝ

εκδοσεις παπαζηση απο το 1929

ΚΕΝΤΡΙΚΟ: ΝΙΚΗΤΑΡΑ 2, 106 78 ΑΘΗΝΑ τηλ: 210 3822 496 - 210 3838 020 fax: 210 3809 150

E-mail: papazisi@otenet.gr

ΥΠΟΚΑΤΑΣΤΗΜΑ: ΒΙΒΛΙΟΠΩΛΕΙΟ 11-ΣΤΟΑ ΑΡΣΑΚΕΙΟΥ-ΠΕΣΜΑΖΟΓΛΟΥ 5, 105 64 ΑΘΗΝΑ

τηλ: 210 3216 148 fax: 210 3313 074

ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΤΙΚΕΣ

Α.-Ι. Δ. ΜΕΤΑΞΑΣ, *Η υφαρπαγή των μορφών: από την πολιτική ομιλία του κλασικισμού*, Καστανιώτης, Αθήνα 2003, 194 σελ.

Πολλοί στοχαστές της πολιτικής, από τον Πλάτωνα μέχρι τον Γκράμσι, έχουν παρατηρήσει ότι καμιά πολιτική εξουσία, ακόμη και η βιαιότερη δικτατορία, δεν μπορεί να διαρκέσει πολύ, εφόσον δεν αποσπάσει σε κάποια έκταση και τη συναίνεση του πληθυσμού τον οποίο εξουσιάζει. Ο ηγεμόνας που θα επιδίωκε την υποταγή εκείνων επί των οποίων ηγεμονεύει στηριζόμενος αποκλειστικά στην καταστολή, δεν θα μακροημέρευε. Πώς μπορεί ο ηγεμόνας να κερδίσει τη γενική αποδοχή, κρύβοντας τις προθέσεις του για μακρά παραμονή στην εξουσία;

Ο Γιάννης Μεταξάς, ο οποίος, στο πλαίσιο των γνωστών ερευνών του για την πολιτική επικοινωνία, δουλεύει εδώ και χρόνια πάνω στη σχέση τέχνης και πολιτικής, αναζητεί απαντήσεις στο παραπάνω ερώτημα εκεί που λίγοι πολιτικοί επιστήμονες θα ενδιαφέρονταν να ψάξουν. Ο συγγραφέας μελετά έναν από τους πιο απροσδόκπτους τρόπους πολιτιστικής νομιμοποίησης με τον οποίο διαδοχικές πολιτικές εξουσίες επιχείρησαν να αποσπάσουν τη συναίνεση των εξουσιαζόμενων στην Ευρώπη από τα τέλη του 18ου μέχρι τα μέσα του 20ού αιώνα.

Ο ειδικός τρόπος πολιτισμικής νομιμοποίησης της εξουσίας είναι ο εξής: οι απολυταρχικοί ηγεμόνες της Ευρώπης, οι μετεπαναστατικές εξουσίες, τα φιλελεύθερα πολιτεύματα του 19ου αιώνα και τα φασιστικά του 20ού κατέφυγαν, άλλο περισσότερο, άλλο λιγότερο, σε μια κατάχρηση του κλασικού στην αρχιτεκτονική, τη γλυπτική και τη ζωγραφική με σκοπό να εξωραϊσουν την εξουσία τους. Σκοπός τους ήταν να κερδίσουν τη γενική αποδοχή μέσω της «αισθητικοποίησης της εξουσίας», δηλαδή θα λέγαμε, μέσω της μετάγγισης αξίας από την κλασική τέχνη στον κάτοχο της πολιτικής εξουσίας, ο οποίος υφαρπάζει αξία από όπου μπορεί, γιατί γνωρίζει ότι αλλιώς μπορεί να αμφισβητηθεί.

Η κλασική τέχνη προσφέρεται για κατάχρηση από κάθε λογής εξουσίες

γιατί διακρίνεται από τουλάχιστον τρία ευάλωτα χαρακτηριστικά. Αυτά είναι η «χρήση των αναλογικών σχέσεων», η «ευθύγραμμη μορφή» και η «πλαστική καθαρότητα» (σ. 22 και 104). Παραφθαρμένα, τα χαρακτηριστικά του κλασικού μετατρέπονται το πρώτο σε μονομανία της αναλογίας, το δεύτερο σε «ευθείαση» και το τρίτο σε συμβολική καθαρολογία. Η παραφθορά ήταν ήδη ορατή, π.χ., στην αρχιτεκτονική των δημόσιων κτιρίων του 19ου αιώνα και έγινε προφανής στη φασιστική αρχιτεκτονική της Ιταλίας του Μουσολίνι και της Γερμανίας του Χίτλερ.

Ο συγγραφέας κινείται με άνεση σε πλήθος εποχών και τόπων αναφέροντας ποικίλα παραδείγματα από διαφορετικά είδη τέχνης. Σκοπός του είναι να πείσει πως κάθε «μεγάλη τέχνη», η οποία θεωρείται ότι «τελειώθηκε» με τρόπο ώστε οποιαδήποτε παρέμβαση σε αυτήν «δεν δείχνει παραδεκτή» (σ. 151), διατρέχει τον ίδιο κίνδυνο να υποστεί υφαρπαγή των μορφών της. Δράστης της υφαρπαγής είναι συνήθως ένα πολιτικό καθεστώς το οποίο ισχυρίζεται ότι αυτό το ίδιο αντιστοιχεί πολιτισμικά στη «μεγάλη τέχνη» και στα συμφραζόμενά της. Επωφελούμενο από την ευρεία διάχυση μιας συγκεκριμένης τέχνης (π.χ., της κλασικιστικής) στον πληθυσμό, το καθεστώς επιβάλλει μια «πολιτισμική ορθοδοξία».

Οι «πολιτισμικές ορθοδοξίες» μπορεί να «οδηγήσουν σε αισθητικούς εγκλεισμούς που κάποτε δεν είναι μόνο θεωρητικοί. Έτσι, εκείνοι που δεν έχουν την ίδια ταυτόσημη μονολιθική αντίληψη για την τέχνη και, συνεπόμενα, για τον κόσμο μπορεί να βρεθούν εκτοπισμένοι στο εσωτερικό της ίδιας τους της χώρας. Οι εγκλεισμοί αυτοί [...] μπορεί να υπερβούν το φιλολογικό τους κέλυφος και να μετατρέψουν κοινωνίες ολόκληρες σε ευάγωγες πολεμικές μηχανές» (σ. 150).

Το βιβλίο του Μεταξά είναι υψηλής αισθητικής και περιέχει θαυμάσια εκτυπωμένες παλιές και νέες φωτογραφίες οι οποίες λειτουργούν ως τεκμήρια των θέσεων του συγγραφέα. Τα τεκμήρια πιστοποιούν ότι ο κλασικισμός έπεσε θύμα υφαρπαγής των προτύπων του και ότι κάθε «μεγάλη τέχνη» είναι ευεπίφορη σε αυτό. Γι' αυτό η δημοκρατική πολιτεία έχει ευθύνη, πρώτον, να απέχει από κάθε «αισθητικοποίηση της εξουσίας» και, δεύτερον, να καλλιεργεί τον «πολιτιστικό πλουραλισμό» (σ. 174).

Μπορούν να γίνουν δύο συμπληρωματικές παρατηρήσεις στο επιχειρήμα του Μεταξά. Η πρώτη είναι ότι ο κίνδυνος που επισείει φαίνεται δευτερεύων. Σε μια πολιτεία, όπως, π.χ., η σύγχρονη ελληνική, όπου δεν έχουν λυθεί βασικά προβλήματα όπως ο διαχωρισμός της εκκλησίας από το κράτος ή ο στοιχειώδης περιορισμός της πολιτικής δύναμης των μεγάλων ιδιωτικών επι-

χειρήσεων, γιατί να υπάρξει μέριμνα για να αποφύγουμε την αισθητικοποίηση της εξουσίας; Ο συγγραφέας θα μπορούσε να απαντήσει ότι η κοινωνική και πολιτική μεταρρύθμιση δεν είναι ένα κατατεμαχισμένο και σταδιακό εγχείρημα, αλλά μια διαρκής προσπάθεια σε όλο το εύρος της δημόσιας σφαίρας. Είναι μάλιστα καιρός τα θέματα της παιδείας και του πολιτισμού, περιλαμβανόμενης και της κατάχρησης της τέχνης από την πολιτική εξουσία, να αποκτήσουν τη σημασία που τους αξίζει.

Η δεύτερη συμπληρωματική παρατήρηση είναι ότι το επιχείρημα του Μεταξά μπορεί να τοποθετηθεί μέσα στο πλαίσιο ευρύτερων ιστορικών μετασχηματισμών. Ένας κοινωνιολόγος, λόγου χάριν, θα αναζητούσε το κλειδί της ερμηνείας για την υφαρπαγή των μορφών στη διαδικασία της μετάβασης από την παραδοσιακή στη νεωτερική κοινωνία. Η υφαρπαγή για την οποία γίνεται λόγος, ως παραφθαρμένη έστω συνέχιση καλλιτεχνικών προτύπων του παρελθόντος, θα μπορούσε να ερμηνευθεί ως εξισορρόπηση της τραυματικής ασυνέχειας που δοκίμασε ο παραδοσιακός άνθρωπος, ο οποίος έπρεπε να προσαρμοστεί στο νέο, αστικό και βιομηχανικό τοπίο. Σε όλα αυτά, ο Μεταξάς, ως πολιτικός επιστήμονας, θα μπορούσε, φαντάζομαι, να απαντήσει τονίζοντας, πρώτον, το *προμελετημένο* της υφαρπαγής των μορφών εκ μέρους των πολιτικών καθεστώτων στα οποία αναφέρεται στο βιβλίο του και, δεύτερον, τις πολιτικές συνέπειες της υφαρπαγής.

Άλλωστε, οι κοινωνίες και η ιστορία δεν υφαρπάζουν τίποτε. Οι δράστες είναι ατομικοί ή συλλογικοί. Καθώς σκοπός τους είναι η διατήρηση της εξουσίας μέσω του καλλωπισμού της, το ζήτημα που αναδεικνύει ο Μεταξάς είναι και θα παραμείνει βαθύτατα πολιτικό.

ΔΗΜΗΤΡΗΣ Α. ΣΩΤΗΡΟΠΟΥΛΟΣ

Επιστήμη και Κοινωνία. Επιθεώρηση Πολιτικής και Ηθικής Θεωρίας, τεύχος 13, φθινόπωρο-χειμώνας 2004 και τεύχος 14, άνοιξη-καλοκαίρι 2005: Πανεπιστήμια I & II

Με ένα εξαιρετικά επίκαιρο και ενδιαφέρον αφιέρωμα στα Πανεπιστήμια κυκλοφόρησαν τα δύο τελευταία τεύχη του περιοδικού *Επιστήμη και Κοινωνία*, που επτά χρόνια τώρα εκδίδεται ανελλιπώς από επιστημονική ομάδα, ψυχή της οποίας είναι ο Ηλίας Κατσούλης. Στο τεύχος 13, τη θεματική ενότητα «Πανεπιστήμια» απαρτίζουν άρθρα για το χουμπολιτανό μοντέλο του «πανε-

πιστημίου των αξιών» (Ιωάννης Πυργιωτάκης), για τη νομοπαρασκευαστική Ομάδα Εργασίας του 1980 για την Ανώτατη Εκπαίδευση (Νίκος Παπαδάκης και Εύη Ζιρπιάδου), για την κατασκευή ενός ενιαίου ευρωπαϊκού χώρου κοινωνικών επιστημών (Νίκος Παναγιωτόπουλος), για τη διεξαγόμενη τα τελευταία χρόνια στη Γερμανία συζήτηση για τη μεταρρύθμιση της Ανώτατης Εκπαίδευσης (Άγγελος Γιαννακόπουλος και Κωνσταντίνος Μάρας).

Περιγράφοντας την ιστορική συμβολή του γερμανού μεταρρυθμιστή Humboldt στη θεωρία της πανεπιστημιακής εκπαίδευσης, ο Πυργιωτάκης διερωτάται κατά πόσον οι αρχές που απορρέουν από το χουμπολτιανό ανθρωπιστικό ιδεώδες διατηρούν την επικαιρότητά τους στη σύγχρονη συγκυρία, που αναδεικνύει ζητήματα ακαδημαϊκής αποδοτικότητας και αξιολόγησης –και απαντά θετικά. Οι Παπαδάκης και Ζιρπιάδου παρέχουν μια εξαιρετικά ενδιαφέρουσα και λεπτομερή ανάλυση της διαδικασίας που οδήγησε στις προτάσεις της «ομάδας Σταθόπουλου» για τον νόμο-πλαίσιο των ΑΕΙ το 1980, και του περιεχόμενου των προτάσεων αυτών. Ο Νίκος Παναγιωτόπουλος προτείνει ένα ερευνητικό πρόγραμμα δομούμενο γύρω από το βασικό ερώτημα: ποιοι είναι οι όροι δυνατότητας συγκρότησης ενός ευρωπαϊκού χώρου των κοινωνικών επιστημών. Υποδεικνύει τη θεμελίωση σε ένα αυστηρό έργο συγκριτικής, δομικής κοινωνικής ιστορίας που να συμπεριλαμβάνει τις εθνικές εκπαιδευτικές παραδόσεις και συστήματα, τη συγκριτική ιστορία των εθνικών ιστοριών των διαφόρων επιστημονικών ειδικοτήτων, και τη συγκριτική ιστορία της διακίνησης των ιδεών και επιστημόνων στην Ευρώπη. Σε ένα άρθρο αξιολογού θεωρητικού βάθους, οι Γιαννακόπουλος και Μάρας εξετάζουν τις πρόσφατες θεσμικές αλλαγές στα γερμανικά πανεπιστήμια και τον δημόσιο λόγο που διαμορφώνεται υπέρ και εναντίον των μεταρρυθμίσεων. Υποστηρίζουν ότι κατά τις τελευταίες δεκαετίες έχει μεταβληθεί η λειτουργική αξία του πανεπιστημίου στο σύνολο των κοινωνικών θεσμών, εξέλιξη που αντανakλά τις γενικότερες ανακατατάξεις ισχύος μεταξύ των διαφόρων λειτουργικών υποουστημάτων: το θεσμικό υποούστημα της επιστήμης αποικιοποιείται σταδιακά από τη λογική του οικονομικού υποουστήματος, απομακρυνόμενο από τη στοχοθεσία των πολιτικών θεσμών του κράτους.

Το τεύχος συμπληρώνεται με ενδιαφέροντα άρθρα για τον εξευρωπαϊσμό του πολιτικού συστήματος και της δημόσιας διοίκησης στη Γερμανία (Π. Ζερβάκης), για την επεξηγηματική συμβολή των νεο-θεσμικών προσεγγίσεων στο ζήτημα της αλλαγής των πολιτικών θεσμών (Μυρτώ Τσακατικά), για τον κανονιστικό διάλογο («ισότητα εναντίον ισότητας») στο πεδίο της διανεμητικής δικαιοσύνης (Λίνα Παπαδοπούλου), για τη στρατηγική και πολιτική

του Δημοκρατικού Κόμματος στις αμερικανικές προεδρικές εκλογές του 2004 (Νίκος Ράπτης).

Η θεματική ενότητα «Πανεπιστήμια» συνεχίζεται στο τεύχος 14. Ο Ηλίας Κατσούλης («Το επικοινωνιακό σύστημα της επιστήμης») ερευνά τους λόγους για τους οποίους ο νόμος-πλαίσιο 1268/82 απέτυχε να εκουγχρονίσει τα ελληνικά πανεπιστήμια, εντοπίζοντας μεταξύ άλλων την αιτία της αποτυχίας στην πολυσομμία και χαλαρότητα των νομοθετικών ρυθμίσεων που επέτρεψαν την ανάδειξη «διανεμητικών συσπειρώσεων» και «αφανών συνεργιών». Αντλώντας από τον Robert Merton, ο Κατσούλης διαπιστώνει τη λειτουργία ενός αντίστροφου «συνδρόμου του Ματθαίου», κατά το οποίο το ελληνικό πανεπιστημιακό σύστημα υπό το υπάρχον θεσμικό πλαίσιο επιτρέπει την απονομή προνομίων ακριβώς σε εκείνους που δεν προάγουν τη γνώση και την επιστήμη. Με τη σειρά τους, τα μέλη των διανεμητικών συσπειρώσεων επιλέγουν στρατηγικές που δημιουργούν τις προϋποθέσεις λειτουργίας στα ελληνικά πανεπιστήμια ενός «νόμου του Gresham» (το κακό χρήμα διώχνει το καλό).

Ο Αθανάσιος Γκότοβος («Ανομία και πελατειακά δίκτυα στα ελληνικά πανεπιστήμια») σκιαγραφεί ένα πανεπιστημιακό περιβάλλον εφιαλτικό, πεδίο συστηματικής εκτροπής από τις στοιχειώδεις ακαδημαϊκές αξίες και την ίδια τη νομιμότητα. Τα πανεπιστήμιά μας δυστυχώς κάθε άλλο παρά απρόσβλητα είναι από τέτοιου είδους φεουδαλικές ή μαφιόζικες συμπεριφορές. Ωστόσο, το γενικευτικό ύφος της κατά τα άλλα εύστοχης ανάλυσης του Γκότοβου διαχέει μια ατμόσφαιρα κυνισμού και απαξίας, που η μεγάλη πλειονότητα των πανεπιστημιακών θα δυσκολευτεί –πιστεύω/ελπίζω– να αναγνωρίσει ως κρατούσα. Ορθά, πάντως, ο Γκότοβος υποδεικνύει την αξιολόγηση των ΑΕΙ ως στρατηγική υπερκέρρασης των παρακαμιακών αυτών φαινομένων, αν και η ακριβής ενδεικνυόμενη μεθοδολογία αξιολόγησης παραμένει το μεγάλο ζήτημα.

Τη μεταρρύθμιση των ιταλικών πανεπιστημίων εξετάζει ο Massimiliano Vaiga υπό το πρίσμα του μετα-φορντικού τύπου οργάνωσης, στον οποίο η λογική και οι κανόνες της αγοράς αντικαθιστούν όλο και περισσότερο τη λογική του κράτους στους επιμέρους οργανωμένους κοινωνικούς τομείς. Ο Christian de Montlibert εξετάζει με κριτική διάθεση τις εξαγγελθείσες μεταρρυθμίσεις στην Ανώτατη Εκπαίδευση και την έρευνα, στα πλαίσια της στρατηγικής της Λισσαβόνας, με ιδιαίτερη έμφαση στην περίπτωση της Γαλλίας. Υποστηρίζει ότι οι μεταρρυθμίσεις διέπονται από την πρόθεση υπαγωγής των πανεπιστημίων σε ένα «νεοφιλελεύθερο» ιδιωτικοοικονομικό μοντέλο

διαχείρισης που καταλήγει να υποσκάπτει το πρωτείο της γνώσης. Το άρθρο είναι πειστικό στην τεκμηρίωση της συνάφειας μεταξύ του μεταρρυθμιστικού πλαισίου της Ε.Ε. και των αντίστοιχων προτάσεων του ΟΟΣΑ, καθώς και των συγκλινόντων συμφερόντων στο εσωτερικό του πανεπιστημίου. Είναι λιγότερο πειστικό στη διατύπωση μιας στρατηγικής υπέρβασης των διαρθρωτικών πια προβλημάτων κρατικής υποχρηματοδότησης των πανεπιστημίων που να μην περνά έστω από κάποιας μορφής σύνδεσης με τον ιδιωτικό τομέα.

Την απάντηση στο δίλημμα δίνει στο αμέσως επόμενο άρθρο ο Πέτρος Γουγουλάκης, αναλύοντας την περίπτωση της σουηδικής ανώτατης εκπαίδευσης, ενός συστήματος που αποσπά ένα από τα υψηλότερα διεθνώς ποσοστά εθνικών επενδυτικών πόρων. Η ανώτατη εκπαίδευση στη Σουηδία είναι μαζική και δημόσια, με λίγες εξαιρέσεις ιδιωτικών ιδρυμάτων, αλλά με σημαντικότερη αυτονομία των πανεπιστημίων που, από τη δεκαετία του 1980, αυξάνουν τα έσοδά τους από εξωτερικούς πόρους οργανώνοντας προγράμματα σπουδών κατά παραγγελία δημοσίων ή ιδιωτικών φορέων και συμμετέχοντας σε ποικίλα ερευνητικά και αναπτυξιακά προγράμματα. Η κρατική χρηματοδότηση είναι συνάρτηση του αριθμού των εγγεγραμμένων σπουδαστών ανά έτος αλλά και του αριθμού των επιτυχώς αποφοιτούντων, και διαφοροποιείται ανάλογα με τις δαπάνες υποδομής της κάθε σχολής. Η ποιότητα του παρεχόμενου έργου των ιδρυμάτων υπόκειται σε συνεχή αξιολόγηση, τα αποτελέσματα της οποίας δημοσιοποιούνται. Ένα ευρύ σύστημα φοιτητικής οικονομικής μέριμνας φροντίζει μέσω επιχορηγήσεων και δανείων να εξασφαλίζει την κάλυψη των βιοτικών αναγκών των φοιτητών.

Τα εργαλεία της οικονομικής ανάλυσης επιστρατεύουν οι Μιχάλης Μπτόπουλος και Θωδωρής Πελαγίδης («Το ελληνικό πανεπιστήμιο στα όριά του») για να δείξουν ότι η αποκλειστικά κρατική χρηματοδότηση (αντί της συμπληρωματικής χρηματοδότησης από την αγορά), η επιλογή και κατανομή των φοιτητών και η μισθοδοσία και εξέλιξη των καθηγητών από το κράτος (αντί για τα πανεπιστήμια) είναι χαρακτηριστικά άρρηκτα αλληλοσυνδεόμενα. Εξηγούν τόσο το χαμηλό επίπεδο των δημοσίων δαπανών και το μηδενικό επίπεδο των ιδιωτικών δαπανών για την ανώτατη εκπαίδευση στην Ελλάδα, όσο και την αντιπαραγωγική κατανομή των υφιστάμενων πόρων στην πανεπιστημιακή εκπαίδευση. Οι συγγραφείς του άρθρου υποδεικνύουν μια μεταρρυθμιστική οδό αναβάθμισης του ελληνικού πανεπιστημίου μέσα από την αξιολόγηση, τον ανταγωνισμό και τη δημιουργία μιας εσωτερικής δημόσιας αγοράς πανεπιστημιακής εκπαίδευσης.

Τη συμμετοχή των ελλήνων επιστημόνων στις διεθνείς επιστημονικές κοινότητες στην κοινωνική και νομική επιστήμη και τη φιλοσοφία εξετάζει ο Αριστέιδης Χατζής. Το άρθρο του παρουσιάζει τα προσωρινά αποτελέσματα μιας έρευνας σε εξέλιξη σχετικά με τις διεθνείς δημοσιεύσεις των ελλήνων επιστημόνων στα εγκυρότερα (αγγλοσαξονικά) επιστημονικά περιοδικά των παραπάνω κλάδων κατά την περίοδο 2000-2004. Τα ευρήματα υποδεικνύουν ότι η Ελλάδα έχει μια αξιοπρεπή παρουσία που οφείλεται κυρίως σε δημοσιεύσεις νέων επιστημόνων, ότι η διεθνής παρουσία στον χώρο της νομικής επιστήμης οφείλεται κυρίως σε επιστήμονες άλλων κλάδων και υποψήφιους διδάκτορες και λιγότερο σε μέλη ΔΕΠ των Νομικών Σχολών. Τα στοιχεία δείχνουν επίσης ότι η συμμετοχή ελλήνων επιστημόνων στη διεύθυνση και τα επιστημονικά συμβούλια των διεθνών επιστημονικών περιοδικών του δείγματος είναι μηδενική.

Το τεύχος περιέχει ακόμα ενδιαφέρουσες συμβολές εκτός του θεματικού αφιερώματος: ένα κείμενο του Günter Grass («Ελευθερία στα μέτρα του χρηματιστηρίου»), μια ευθύβολη ανάλυση του Ιορδάνη Παπαδόπουλου, που εξετάζει τη δυνατότητα οριοθέτησης της έννοιας του πολιτισμού στην εποχή της ύστερης νεωτερικότητας («Η πολιτισμική ανάλυση στη μεταμοντέρνα συνθήκη. Μια προσέγγιση βάσει του έργου των Braudel, Postman και Rifkin»), και μια θεωρητική συμβολή του Gustav Auerhheimer για τη Σχολή της Φρανκφούρτης και τον Theodor Adorno («Το πρόταγμα του Διαφωτισμού και ο κριτικός διανοούμενος»).

ΓΙΩΡΓΟΣ ΠΑΓΟΥΛΑΤΟΣ

Πολιτική Επιστήμη, εξαμηνιαία επιθεώρηση πολιτικής ανάλυσης και προβληματισμού, τχ. 1, 2005

Η συντακτική επιτροπή της *Ελληνικής Επιθεώρησης Πολιτικής Επιστήμης* καλωσορίζει την εμφάνιση ενός νέου επιστημονικού περιοδικού στον χώρο της πολιτικής επιστήμης και του πολιτικού προβληματισμού. Η *Πολιτική Επιστήμη*, που αποτελεί συνέχεια της εκδοτικής προσπάθειας που ξεκίνησε το 2002 με τα *Τετράδια Πολιτικής Επιστήμης*, ευελπιστεί, σύμφωνα με τη διεύθυνση του περιοδικού, να προωθήσει τον πολιτικό διάλογο και προβληματισμό και να προάγει μια πολυφωνική έρευνα υψηλού επιπέδου στα πεδία της πολιτικής θεωρίας, της πολιτικής ανάλυσης και μεθοδολογίας, της

ανάλυσης κρατικών πολιτικών, της πολιτικής και εκλογικής κοινωνιολογίας, της συγκριτικής και ευρωπαϊκής πολιτικής, των διεθνών σχέσεων και στρατηγικών σπουδών. Το περιοδικό δημοσιεύει άρθρα στα ελληνικά αλλά και σε τρεις άλλες γλώσσες –τα αγγλικά, τα γαλλικά και τα γερμανικά– υποδηλώνοντας με αυτόν τον τρόπο τη διάθεσή του να απευθυνθεί και σε μη ελληνόφωνο κοινό.

Το πρώτο τεύχος δημοσιεύει αφιέρωμα στις τελευταίες βουλευτικές και ευρωπαϊκές εκλογές. Το αφιέρωμα επιμελήθηκαν η Μαρία Μενδρινού, αναπληρώτρια καθηγήτρια στο Πανεπιστήμιο Κρήτης και ο Θεόδωρος Χατζηπαντελής, καθηγητής στο Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης. Τα άρθρα του αφιερώματος αφορούν τη μεθοδολογική συσχέτιση των ερευνών γνώμης που πραγματοποιούνται πριν από εκλογές με τα αποτελέσματα των exit polls (Θ. Χατζηπαντελής), τις κοινωνικές διαφοροποιήσεις στην εκλογική βάση των κομμάτων όπως προέκυψαν από το αποτέλεσμα των εκλογών του Μαρτίου 2004 (Χρ. Βερναρδάκης), τη συγκριτική ανάλυση των ευρωεκλογών του 2004 (Μ. Μενδρινού), το φαινόμενο της αποχής στις βουλευτικές και στις ευρωεκλογές (Γ. Ανδρεάδης), τις ευρωεκλογές της 13ης Ιουνίου 2004 στην Ελλάδα (Γ. Μαυρής) και τον μετασχηματισμό των σύγχρονων πολιτικών κομμάτων, ειδικότερα μάλιστα του ΠΑΣΟΚ (Σ. Σακελλαρόπουλος, Π. Σωτήρης). Στο τέλος του αφιερώματος υπάρχει ένα χρήσιμο παράρτημα με τα αναλυτικά αποτελέσματα των βουλευτικών εκλογών και των εκλογών για το ευρωπαϊκό κοινοβούλιο του 2004.

Ο Θ. Χατζηπαντελής εξετάζει τρεις βασικές κατηγορίες θεμάτων: το θέμα της ομογενοποίησης της ψήφου, το σύνθετο θέμα των μετακινήσεων των ψηφοφόρων από το ένα κόμμα στο άλλο και τους βασικούς άξονες του πολιτικού ανταγωνισμού. Στη συνέχεια, ο Χ. Βερναρδάκης θα υποστηρίξει ότι οι εκλογές του 2004 κατέγραψαν μια ποιοτική διαφοροποίηση στην κοινωνική βάση των πολιτικών κομμάτων σε σχέση με τις διαμορφωμένες κατά τη Μεταπολίτευση κοινωνικές εκπροσωπήσεις σε τέτοιο βαθμό ώστε σύμφωνα με τον συγγραφέα θα πρέπει να αναμένεται μια ριζική αλλαγή της μορφής και του χαρακτήρα των πολιτικών δυνάμεων τα προσεχή χρόνια. Με το συγκριτικό της άρθρο η Μ. Μενδρινού ανιχνεύει ένα ενδιαφέρον θέμα: την ιδιαίτερότητα του θεσμού των ευρωεκλογών σε πανευρωπαϊκό επίπεδο και του τρόπου με τον οποίον αυτές οι «χαλαρές» εκλογές επενεργούν στο πολιτικό και κομματικό σύστημα. Το άρθρο υποστηρίζει πως οι εκλογές αυτές αποτελούν παράγοντα επηρεασμού της εσωτερικής πολιτικής των κρατών-μελών και ότι δημιουργούν ένα ιδιότυπο πεδίο εκλογικής αντιπαράθεσης κα-

θώς συνδυάζουν την ένταση με την χαλαρότητα. Ο Γ. Ανδρεάδης επικεντρώνοντας την ανάλυσή του στο θέμα της συμμετοχής στις ευρωεκλογές, υπολογίζει πως υπερεκτιμήθηκε η αποχή και παρουσιάζει έναν ακριβέστερο υπολογισμό της αποχής σε επίπεδο εκλογικής περιφέρειας. Επιπλέον, χρησιμοποιώντας την τεχνική της οικολογικής ανάλυσης, ερευνά τα χαρακτηριστικά των ψηφοφόρων που προτίμησαν να απέχουν. Τα πολιτικά συμπεράσματα αυτών των ευρωεκλογών αποτελούν το αντικείμενο του άρθρου του Γ. Μαυρή. Σύμφωνα με τον συγγραφέα οι εκλογές αυτές επιβεβαίωσαν τον χαρακτήρα τους ως «β' τάξης» για το ελληνικό κομματικό σύστημα και λειτούργησαν σταθεροποιητικά για τη νέα περίοδο στην οποία εισήλθε η πολιτική ζωή της χώρας μετά τις βουλευτικές εκλογές. Οι Σ. Σακελλαρόπουλος και Π. Σωτήρης εξετάζουν ένα θέμα που ξεπερνά τα όρια των βουλευτικών εκλογών: πώς αλλάζουν τα κόμματα και προς ποια κατεύθυνση. Ειδικά για το ΠΑΣΟΚ, το άρθρο επισημαίνει πως ο μετασχηματισμός του σε κόμμα-δίκτυο είχε ξεκινήσει από τις οργανωτικές αλλαγές του συνεδρίου του κόμματος το 2000 και ολοκληρώθηκε με τις πρόσφατες αλλαγές που έφερε η εκλογή του Γ. Παπανδρέου στην ηγεσία του.

Το τεύχος περιέχει επίσης μια ενδιαφέρουσα συμβολή εκτός του θεματικού αφιερώματος: το κείμενο των Κ. Λάβδα και Δ. Χρυσόχοου για το μέλλον της ευρωπαϊκής δημοκρατίας. Το άρθρο επικεντρώνεται στο «δημοκρατικό έλλειμμα» της Ευρωπαϊκής Ένωσης και παρουσιάζει δύο συμπληρωματικές προσεγγίσεις για την αντιμετώπισή του: τη θεσμική και την κοινωνιο-ψυχολογική προσέγγιση.

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΘΕΜΕΛΙΟ

Μόλις κυκλοφόρησε

ΗΛΙΑΣ Φ. ΗΛΙΟΥ

ΚΡΙΤΙΚΑ ΚΕΙΜΕΝΑ
ΓΙΑ ΤΗΝ ΤΕΧΝΗ
1925-1937

Πρόλογος:
ΠΑΝ. ΜΟΥΣΑΛΑΣ

ΠΩΣ ΓΡΑΦΕΤΑΙ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ Η ΚΡΙΤΙΚΗ
ΠΩΣ ΓΡΑΦΕΤΑΙ Η ΠΟΙΗΣΗ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ
ΚΟΥΤΙΩΝ ΕΓΚΩΜΙΟ

ΘΕΜΕΛΙΟ

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΘΕΜΕΛΙΟ - ΛΕΣΧΗ ΤΟΥ ΒΙΒΛΙΟΥ

Σόλωνος 84, τηλ. 210 36 08 180, 210 36 02 646, FAX 210 36 12 092
<http://www.themelio-ekdoseis.gr> e-mail: info@themelio-ekdoseis.gr

ΣΥΝΕΔΡΙΑ

Τρίτο Γενικό Συνέδριο της Ευρωπαϊκής Κοινοπραξίας για την Πολιτική Έρευνα (ECPR)

Το 3ο Γενικό Συνέδριο (General Conference) της Ευρωπαϊκής Κοινοπραξίας για την Πολιτική Έρευνα (ECPR) διεξήχθη στη Βουδαπέστη, στο χρονικό διάστημα 8-10/9/2005. Στους χώρους, τα αμφιθέατρα και τις αίθουσες του επιβλητικού κτιρίου του Πανεπιστημίου Corvinus (υπό το βλέμμα του γιγάντιου αγαλμάτινου Καρλ Μαρξ) επί τρεις ημέρες περισσότεροι από 1.200 πολιτικοί επιστήμονες από όλο τον πλανήτη αντάλλαξαν απόψεις και ιδέες σχετικά με πλήθος θεμάτων: την Ευρώπη (παλαιά και νέα), τον εξευρωπαϊσμό των πολιτικών, θεωρητικών, ιδεολογικών και κοινωνικών συστημάτων διαμεσολάβησης και εκπροσώπησης ή/και την αντίθεση σε αυτόν, τη μετανάστευση, τον πόλεμο και τη διπλωματία, τη ρητορική, τον γαλλικό μαρξισμό, το φύλο, τη δημόσια πολιτική και τη σχέση της τέχνης με τα κοινωνικά κινήματα.

Στο συνέδριο τιμήθηκε ο Giovanni Sartori για τη συνολική προσφορά του στην πολιτική επιστήμη γενικά αλλά και στην καθιέρωση και την ανάπτυξη της ECPR.

Την πρώτη ημέρα έγινε η καθιερωμένη συζήτηση στρογγυλής τραπέζης. Θέμα της συζήτησης ήταν η κατάσταση μετά τη διεύρυνση της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Πρόεδρος σ' αυτήν ήταν ο Klaus Von Beyme (Καθηγητής Πολιτικής Επιστήμης, Ruprecht-Karls Universität Χαϊδελβέργη) και έλαβαν μέρος οι Claus Offe (Καθηγητής Πολιτικής Κοινωνιολογίας, Humboldt Universität, Βερολίνο), Jean Blondel (Καθηγητής Πολιτικής Επιστήμης, European University Institute), Jaroslav Pietras (υπουργός Ευρωπαϊκών Υποθέσεων της Πολωνίας) και Attila Agh (Καθηγητής Πολιτικής Επιστήμης, Πανεπιστήμιο Corvinus).

Σημαντικότερο γεγονός της δεύτερης ημέρας του συνεδρίου ήταν η ομιλία της Pippa Norris (Καθηγήτρια Συγκριτικής Πολιτικής, John F. Kennedy School of Government, Harvard University) με θέμα «Ριζοσπαστική Δεξιά. Ψηφοφόροι και κόμματα στην εκλογική αγορά». Στην ομιλία της, η P. Norris,

αφού άσκησε συνοπτική αλλά εμπειριστατωμένη κριτική στις μέχρι τώρα εξηγήσεις και ερμηνείες της ανόδου της ριζοσπαστικής Δεξιάς σε μια σειρά από χώρες, τόνισε ότι το κατά πόσο θα είναι σε θέση τα κόμματα της ριζοσπαστικής Δεξιάς να ανταποκριθούν σε λαϊκά αιτήματα είναι κρίσιμης σημασίας για την εκλογική επιτυχία τους: «Οι ιδεολογικές αξίες τους και η οργανωτική τους ανάπτυξη είναι ιδιαίτερα σημαντικές για τον προσδιορισμό του αν τα στελέχη τους θα παραμείνουν περιθωριοποιημένα στην περιφέρεια του πολιτικού συστήματος [...] ή θα εξελιχθούν σε σημαντικούς πολιτικούς δρώντες που θα επηρεάζουν την πολιτική ατζέντα, θα εκλέγονται σε δημόσια αξιώματα και θα καταλαμβάνουν μέχρι και κυβερνητικούς υπουργικούς θώκους [...] Η άνοδός τους εξαρτάται σε πολύ μεγάλο βαθμό από το πόσο οι ίδιες οι στρατηγικές ιδεολογικές εκκλήσεις (appeals) τους αποφέρουν τα αναμενόμενα αποτελέσματα μέσα στα πλαίσια των περιορισμών που ορίζονται από το εκλογικό σύστημα και την κατανομή της κοινής γνώμης. Σε συστήματα αναλογικής εκπροσώπησης με χαμηλό κατώφλι (threshold), τα κόμματα της ριζοσπαστικής Δεξιάς μπορούν να επιτύχουν εκλογικά υιοθετώντας περισσότερο ακραίες ιδεολογικές εκκλήσεις στηριζόμενες στον τονισμό των “χαρακτηριστικών” θεμάτων τους περί πολιτισμικού προστατευτισμού. Αντιθέτως, σε πλειοψηφικά συστήματα με υψηλότερο κατώφλι εισόδου, τα κόμματα αυτά πρέπει να υιοθετήσουν περισσότερο λαϊκίστικες στρατηγικές για να επιτύχουν. Και εκεί όπου ανεβαίνουν, κρίσιμης σημασίας για την ανθεκτική επιτυχία της ριζοσπαστικής Δεξιάς είναι η διαδικασία οικοδόμησης, θεσμοποίησης και σταθεροποίησης κομματικών οργανώσεων, μαζί με την ανάπτυξη τυπικών διαδικασιών που να διέπουν τη διαδοχή των ηγεσιών, καθώς και οργανωτικών δομών, την κινητοποίηση μιας λαϊκής βάσης υποστηρικτών και πιστών οπαδών και τη διατήρηση κομματικής πειθαρχίας στο πλαίσιο του νομοθετικού σώματος. Τα κόμματα που δεν καταφέρνουν να θεσμοποιηθούν μπορεί περιστασιακά να διογκώνονται από την άποψη της υποστήριξης σε ορισμένες αποκλίνουσες εκλογές αλλά, εάν αποτύχουν να σταθεροποιήσουν την επιτυχία τους, παραμένουν ευάλωτα σε εξίσου ξαφνική κατάρρευση. Τα διδάγματα αυτής της μελέτης δεν έχουν σημαντικές επιπτώσεις μόνο για την επιτυχία της ριζοσπαστικής Δεξιάς αλλά και για τα πρότυπα του κομματικού ανταγωνισμού σε όλα τα πολιτικά συστήματα, για τη μελλοντική ατζέντα της δημόσιας πολιτικής σε ζητήματα κοινωνικής ανοχής, φυλετικών σχέσεων και πολυπολιτισμικότητας και, ως εκ τούτου, για τη θεμελιώδη υγεία των σύγχρονων δημοκρατιών».

Είναι, ίσως, άδικη η παράλειψη, λόγω στενότητας χώρου, των πολύ ση-

μαντικών ομιλιών, συζητήσεων και εκδηλώσεων που έλαβαν χώρα στους φιλόξενους χώρους του πανεπιστημίου Corvinus. Για την ιστορία, θα πρέπει να παραθέσουμε τις ατομικές συμμετοχές επιστημόνων από τα ελληνικά πανεπιστήμια, που ήταν οι εξής:

- Μποτετζιάγας Ιωσήφ: «Anti-globalization movements and Green Party members».
- Χωριανόπουλος Ιωάννης: «Tackling social exclusion in urban areas: a break with the past».
- Δεμερτζής Νίκος, Panel Discussant «Political cynicism I».
- Παγουλάτος Γεώργιος και Μπλαβούκος Σπύρος: «“Enlargement Waves” and Interest Group Participation in the EU Policy-Making System: Establishing a framework of analysis».
- Πολυχρονίδης Μανώλης: Panel Discussant «Educational influences and gender in political socialization».
- Σημίτη Μαριλένα: «NGOs as transmitters of policies and ideologies».
- Σωτηρόπουλος Δημήτρης Α.: «Positive and negative social capital, corruption and the quest for democracy in the new democracies of Southeastern Europe».
- Τοακίρης Θανάσης: «Greek bank employees’ representations in the EU and left wing trade unionism discourses».

Αξίζει επίσης να σημειώσουμε ότι οι ούγγροι διοργανωτές έκαναν κάθε τι ανθρωπίνως δυνατό ώστε να συνδυαστεί η πολιτική συζήτηση και παρουσίαση των ερευνητικών προσπαθειών με την ψυχαγωγία των συνέδρων και την γνωριμία τους με την πόλη, τη χώρα και τον πολιτισμό της Ουγγαρίας. Το ραντεβού ανανεώθηκε για τη Συνάντηση (Joint Sessions) των επιμέρους ομάδων της ECPR στη Λευκωσία, τον Απρίλιο του 2006.

ΘΑΝΑΣΗΣ ΤΣΑΚΙΡΗΣ

Comparative Study of Electoral Systems: Το συνέδριο της Ουάσιγκτον

Στο συνέδριο που οργανώθηκε από το πανεπιστήμιο του Μίτσιγκαν, στις 30 και 31 Αυγούστου 2005, στην Ουάσιγκτον με τη συμμετοχή 34 πολιτικών επιστημόνων, αναλύθηκαν και αξιολογήθηκαν τα ευρήματα των δύο πρώτων φάσεων του συγκριτικού προγράμματος «Comparative Study of Electoral

Systems». Πρόκειται για ένα ευρείας κλίμακας ερευνητικό πρόγραμμα με βάση το οποίο, εδώ και μια σχεδόν δεκαετία, αναλύονται και συγκρίνονται οι όροι διεξαγωγής των εκλογών καθώς και η λειτουργία της αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας σε μεγάλο αριθμό χωρών ανά την υφήλιο –συγκεκριμένα στην Αυστραλία, τη Νέα Ζηλανδία, τον Καναδά, τις Ηνωμένες Πολιτείες, το Βέλγιο, τη Δανία, τη Γερμανία, την Ολλανδία, τη Νορβηγία, την Ισπανία, τη Σουηδία, την Ελβετία, το Ηνωμένο Βασίλειο, το Ισραήλ, την Ιαπωνία, τη Νότια Κορέα, την Ταϊβάν, την Ταϊλάνδη, τη Λευκορωσία, την Τσεχία, την Ουγγαρία, τη Λιθουανία, την Πολωνία, τη Ρουμανία, τη Ρωσία, τη Σλοβενία, την Ουκρανία και το Χονγκ-Κονγκ.

Πέραν της αξιολόγησης των πορισμάτων των προηγούμενων φάσεων του προγράμματος, κατά τη διάρκεια του συνεδριακού διημέρου οι συζητήσεις κάλυψαν ευρύτατο φάσμα θεμάτων που αφορούσαν την «πολιτική της έρευνας», δηλαδή τους γενικότερους προσανατολισμούς και τις στοχεύσεις της. Διερευνήθηκαν επίσης τα περιθώρια βελτίωσης των ερωτηματολογίων και των ερευνητικών εργαλείων που πρέπει να χρησιμοποιηθούν τα προσεχιά χρόνια, στις επόμενες φάσεις ανάπτυξης της έρευνας.

Για παράδειγμα, ευρέως και με ισχυρά επιχειρήματα και από τις δύο πλευρές, συζητήθηκε το ζήτημα του κατά πόσον είναι σκόπιμο στο ερευνητικό πρόγραμμα να (συνεχίσουν να) περιλαμβάνονται και χώρες, οι οποίες προσφεύγουν μεν ανά τακτικά διαστήματα σε εκλογικές διαδικασίες, αλλά όπου οι όροι διεκδίκησης της λαϊκής ψήφου και οι συνθήκες έκφρασης της λαϊκής ετυμγορίας δεν επιτρέπουν την ανεπιφύλακτη κατάταξή τους στα –πλήρως και αδιαφιλονίκητα– δημοκρατικά καθεστώτα. Η καταφατική απάντηση φάνηκε τελικά να συγκεντρώνει τις περισσότερες προτιμήσεις, κάτι που εξηγεί τη διατήρηση στα ερωτηματολόγια των ερωτήσεων εκείνων οι οποίες στοχεύουν να διερευνήσουν την ικανοποίηση των ψηφοφόρων από τη λειτουργία και την ποιότητα των δημοκρατικών και των αντιπροσωπευτικών θεσμών στις επιμέρους χώρες (μολονότι, βέβαια, το ζήτημα της ικανοποίησης των πολιτών από τους δημοκρατικούς θεσμούς και τη λειτουργία τους είναι σημαντικό και ερευνητέο και στις απολύτως αδιαφιλονίκητες δημοκρατίες).

Ταυτόχρονα καταγράφηκαν, επανεξετάστηκαν και επικαιροποιήθηκαν πλήθος ερωτημάτων και προτεινόμενων ανεξάρτητων μεταβλητών σχετιζόμενων με την προεδρική, ημiproεδρική ή κοινοβουλευτική μορφή του πολιτικού συστήματος, την ιδεολογική φόρτιση της πολιτικής ζωής, τις καθαρά τεχνικές παραμέτρους του εκλογικού συστήματος, την ισοκατανομή/ανισοκατανομή του πλούτου, τη δομή του κομματικού συστήματος στις επιμέρους

χώρες, τον βαθμό της κοινωνικής αποδοχής του υφιστάμενου στην κάθε χώρα θεσμικού υπόβαθρου της δημοκρατίας, κλπ. Μέσα από τη μελέτη των προαναφερόμενων μεταβλητών επιδιώκεται, εκτός πολλών άλλων στοχεύσεων, να ερμηνευθεί το ύψος της εκλογικής συμμετοχής (άρα και της αποχής), αλλά και η εκλογική απήχηση των εξτρεμιστικών και γενικότερα των αντιουστημικών κομμάτων στα διάφορα κράτη που περιλαμβάνονται στην έρευνα.

Παράλληλα, και ειδικότερα, δεν υπήρξε «τεχνική παράμετρος» των εκλογικών συστημάτων –όπως, για παράδειγμα, η ύπαρξη και η μορφή ελάχιστων εκλογικών ορίων εκπροσώπησης, το μέγεθος και τα επίπεδα των εκλογικών περιφερειών, η «δομή» της ψήφου, δηλαδή η ύπαρξη κλειστής, ανοιχτής ή «εύκαμπης» λίστας, η δυνατότητα διακομματικής σταυροδοσίας υποψηφίων βουλευτών, κλπ.– η οποία να μην εντάσσεται στα ερωτηματολόγια. Ειδικές ερωτήσεις συμπεριλήφθηκαν επίσης προκειμένου να καταγραφεί το νομικά επιτρεπτό αλλά και το πολιτικά εφικτό ή σκόπιμο των πολυκομματικών εκλογικών συμμαχιών, ως αποτέλεσμα της αντιμετώπισης που τους επιφυλάσσει η εκλογική νομοθεσία των επιμέρους χωρών. Στόχος του προγράμματος είναι να διερευνηθεί η επίπτωση κάθε μιας από τις παραμέτρους αυτές στον τρόπο πρόσληψης της εκλογικής διαδικασίας από τους ψηφοφόρους αλλά βεβαίως και στην εκλογική τους συμπεριφορά. Η επίδραση των προαναφερόμενων παραγόντων διερευνάται ιδιαίτερα στον περισσότερο ή λιγότερο «ειλικρινή» ή, αντίστροφα, «στρατηγικό» χαρακτήρα της ψήφου, στον αν δηλαδή οι πολίτες παροτρύνονται από τις υφιστάμενες εκλογικές ρυθμίσεις αλλά και από τους γενικούς όρους διεξαγωγής της εκλογικής αναμέτρησης να ψηφίζουν υπέρ του κόμματος στο οποίο πραγματικά πρόσκεινται ή υπέρ άλλου με κριτήρια «στατηγικά» (δηλαδή της «χαμένης» ή της «χρήσιμης» ψήφου).

Οτιδήποτε αφορά επίσης τον τρόπο λειτουργίας και συνεργασίας του αρχηγού του κράτους (αιρετού ή κληρονομικού) με το κοινοβούλιο διερευνάται με πλήθος ερωτημάτων τα οποία αποβλέπουν να αναδείξουν τους παράγοντες που καθορίζουν τους συσχετισμούς δυνάμεων και τις όποιες δυνατότητες αλληλεπίδρασης υπάρχουν ανάμεσα στα όργανα αυτά. Ο τρόπος ανάδειξης, ειδικότερα, των λαϊκών αντιπροσώπων θεωρείται ως δύναμη σημαντικός για τις σχέσεις του κοινοβουλίου με τον ανώτατο πολιτειακό άρχοντα, εφόσον εκτιμάται πως επηρεάζει τον τρόπο άσκησης των συνταγματικών του αρμοδιοτήτων, γι' αυτό και το σύστημα διεξαγωγής των βουλευτικών εκλογών αποφασίστηκε να –συνεχίσει να– προσεγγίζεται και υπό τη συγκεκριμένη οπτική γωνία.

Ορισμένα ερωτήματα στοχεύουν επίσης να διερευνήσουν τους παράγο-

ντες εκείνους που προσδιορίζουν ή επηρεάζουν τον βαθμό ταύτισης των πολιτών με τις πολιτικές δυνάμεις της χώρας τους (πέραν των επιμέρους τοποθετήσεων των κομμάτων απέναντι στα εκάστοτε σημαντικά για την κοινωνία ζητήματα). Η παλαιότητα, για παράδειγμα, και η συνέχεια του δημοκρατικού πολιτεύματος στην κάθε χώρα αντιμετωπίζεται ως ένας από τους παράγοντες που μπορούν να επηρεάσουν την ταύτιση αυτή, η οποία εξετάζεται «ανταγωνιστικά» με την κοινωνική υποστήριξη που διαθέτουν μη κομματικού χαρακτήρα κοινωνικά κινήματα. Μια άλλη παράμετρος που επίσης απασχόλησε, ως κεντρικό ζήτημα, τους συνέδρους και της οποίας η διερεύνηση επιδιώκεται με αρκετά ερωτήματα υπήρξε η συγκριτική πρόσληψη και η αξιολόγηση από τους πολίτες δύο χαρακτηριστικών των εκλογικών θεσμών των χωρών που έχουν ενταχθεί στην έρευνα και τα οποία χαρακτηριστικά συνήθως θεωρούνται μεταξύ τους αντίθετα και ανταγωνιστικά: πρόκειται για την αντιπροσωπευτικότητα (δηλαδή την ανάδειξη αιρετού αντιπροσωπευτικού οργάνου ανταποκρινόμενου με ακρίβεια στη βούληση των εκλογέων) και την αποτελεσματικότητα της εκλογικής διαδικασίας, η οποία θεωρείται ότι αναδεικνύεται από το γεγονός πως η εκλογή των κυβερνήσεων εμφανίζεται ως άμεσο προϊόν της έκφρασης της λαϊκής βούλησης, ενώ υπάρχει προφανής και άμεση δυνατότητα εκλογικής «κύρωσης» των εκάστοτε κυβερνώντων (χρησιμοποιήθηκε ο τρέχων όρος «accountability»).

Παρά των πλήθους των περιλαμβανομένων ερωτημάτων και το γεγονός ακόμη πως οι απαντήσεις σε ορισμένα απαιτούν εποπτεία της λειτουργίας των πολιτικών και εκλογικών θεσμών τέτοια που δεν είναι αυτονόητο ότι διαθέτει ο μέσος πολίτης, προέκυψαν, ωστόσο, αρκετές αμφιβολίες σε σχέση με την ερμηνευτική επάρκεια των προαναφερομένων παραμέτρων και κριτηρίων. Για παράδειγμα η Pirpa Norris έθεσε με ιδιαίτερη έμφαση το ερώτημα πώς μπορεί να εξηγηθεί, με βάση τα διαθέσιμα ερμηνευτικά εργαλεία, η σχετικά χαμηλή εκλογική απήχηση των ακροδεξιών, ξενοφοβικών ή υπερεθνικιστικών, εκλογικών σχηματισμών στην Ελλάδα σε σύγκριση προς ό,τι συμβαίνει σε αρκετές άλλες ευρωπαϊκές και ιδιαίτερα ευρωμεσογειακές χώρες, με πολλά κοινά με την Ελλάδα κοινωνικά και πολιτικά χαρακτηριστικά.

Σε κάθε περίπτωση, βέβαια, οι σύνεδροι και οι μετέχοντες ερευνητές μέσα από την αγωνιώδη αναζήτηση βελτιωτικών παρεμβάσεων στα ήδη υπάρχοντα ερευνητικά μοντέλα έδειξαν να έχουν απόλυτη συναίσθηση των ερμηνευτικών ορίων του όλου εγχειρήματος, αλλά και των δυσκολιών που δημιουργούν οι κάθε λογής ευρύτατες συγκριτικές μέθοδοι, που ασφαλώς και δεν μπορούν να υποκαταστήσουν ολοκληρωτικά την κατά περίπτωση έρευ-

να. Κανείς δεν μπορεί ωστόσο να αμφισβητήσει ότι το Comparative Study of Electoral Systems αποτελεί ένα τεράστιας εμβέλειας και χρησιμότητας ερευνητικό πρόγραμμα, του οποίου η εξέλιξη και πρόοδος εμπλουτίζει και θα εμπλουτίζει σημαντικά τα εργαλεία και τις μεθόδους της σύγχρονης Πολιτικής Επιστήμης.

ΥΓ. Οι έλληνες ερευνητές που θα ήθελαν να βρουν συγκεντρωμένο όλο το υλικό που έχει συλλεγεί στα πλαίσια του προγράμματος, αλλά και περισσότερα στοιχεία για το συνέδριο μπορούν να τα αναζητήσουν στο δικτυακό τόπο www.cses.org.

ΘΑΝΑΣΗΣ ΔΙΑΜΑΝΤΟΠΟΥΛΟΣ

Μόλις κυκλοφόρησε

MARGARET MACMILLAN

ΟΙ ΕΙΡΗΝΟΠΟΙΟΙ

Εξι μήνες που άλλαξαν τον κόσμο

Μετάφραση: ΝΙΚΟΣ ΚΟΥΡΚΟΥΛΟΣ

ISBN 960-310-313-6 ~ Σελίδες 660+16

Από τον Ιανουάριο έως τον Ιούλιο του 1919, μετά «τον πόλεμο που έβαζε τέλος σε όλους τους πολέμους», άντρες και γυναίκες απ' όλο τον κόσμο συγκεντρώθηκαν στο Παρίσι για την Ειρηνευτική Συνδιάσκεψη. Τούτο το βιβλίο ζωντανεύει τις προσωπικότητες, τα ιδεώδη και τις προκαταλήψεις εκείνων που διαμόρφωσαν τους ειρηνευτικούς διακανονισμούς.

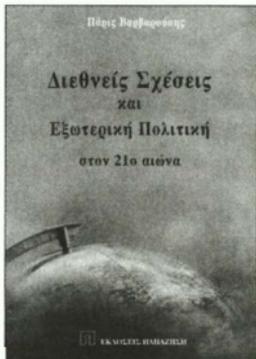
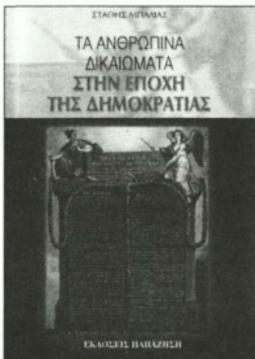
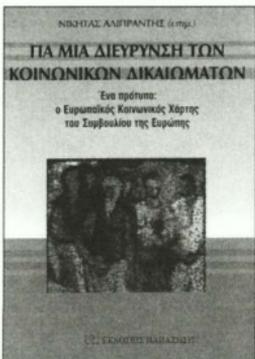
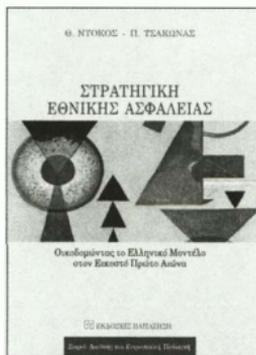
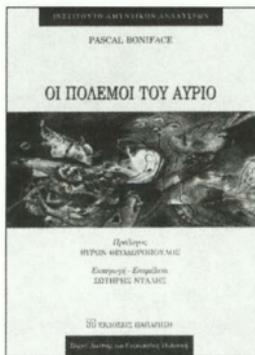
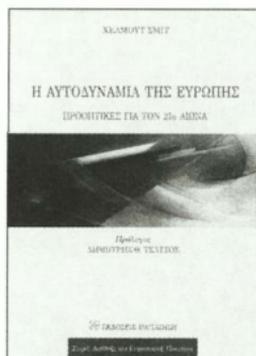
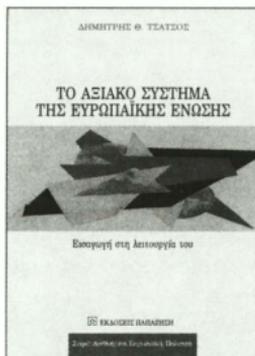
Βαρυσημαντο έργο και, ταυτόχρονα, συναρπαστικό ανάγνωσμα, μας προσφέρει μια πολυεδρική εικόνα αυτής της μοναδικής ιστορικής στιγμής.

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΘΕΜΕΛΙΟ - ΛΕΣΧΗ ΤΟΥ ΒΙΒΛΙΟΥ

Σόλωνος 84, τηλ. 210 36 08 180, 210 36 02 646, FAX 210 36 12 092

<http://www.themelio-ekdoseis.gr> e-mail: info@themelio-ekdoseis.gr

ΜΟΛΙΣ ΚΥΚΛΟΦΟΡΗΣΑΝ

εκδοσεις παπαζηση απο το 1929

ΚΕΝΤΡΙΚΟ: ΝΙΚΗΤΑΡΑ 2, 106 78 ΑΘΗΝΑ τηλ: 210 3822 496 - 210 3838 020 fax: 210 3809 150
E-mail: papazisi@otenet.gr

ΥΠΟΚΑΤΑΣΤΗΜΑ: ΒΙΒΛΙΟΠΩΛΕΙΟ 11-ΣΤΟΑ ΑΡΣΑΚΕΙΟΥ-ΠΕΣΜΑΖΟΓΛΟΥ 5, 105 64 ΑΘΗΝΑ
τηλ: 210 3216 148 fax: 210 3313 074

ΠΑΡΟΥΣΙΑΣΗ ΔΙΔΑΚΤΟΡΙΚΩΝ ΔΙΑΤΡΙΒΩΝ

Ραϊμόνδος Αλβανός, *Κοινωνικές συγκρούσεις και πολιτικές συμπεριφορές στην περιοχή της Καστοριάς (1922-1949)*, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης, Επιβλέπων Καθηγητής: Γιώργος Μαργαρίτης, Θεσσαλονίκη 2005.

Στόχος της έρευνας ήταν η μελέτη των πολιτικών επιλογών των κατοίκων της περιοχής της Καστοριάς και η εκτίμηση του βάρους τριών βασικών μεταβλητών –της εθνοτικής ταυτότητας, της κρατικής πολιτικής και της κοινωνικής θέσης– στις πολιτικές τους συμπεριφορές. Αναλυτικότερα, κεντρικό ήταν το ερώτημα της επίδρασης των κοινωνικών συγκρούσεων, ιδίως αυτής μεταξύ των ολαβόφωνων και των προσφύγων σε σχέση με τα πολιτικά αποτελέσματα που αυτές παρήγαγαν. Επίσης η έρευνα εστίασε στη μελέτη των κρατικών πολιτικών ιδωμένων με μια ευρεία έννοια, δηλαδή το σύνολο των λόγων και των πολιτικών που άρθρωσαν και εφάρμοσαν οι μηχανισμοί που διαχειρίστηκαν ή διεκδικούσαν την εξουσία στην περιοχή. Η περιοχή της Καστοριάς βρέθηκε σε ένα σημαντικό γεωγραφικά σημείο όπου πέρα από τις ελληνικές κρατικές αρχές και τα ελληνικά πολιτικά κόμματα, ρόλο έπαιξαν ο πολιτικός λόγος και οι πολιτικές πρακτικές της Γιουγκοσλαβίας, της Βουλγαρίας, της Ιταλίας και της Γερμανίας. Η σχέση που αναπτύχθηκε μεταξύ αυτών των φορέων ή διεκδικητών της πολιτικής εξουσίας και των υποκειμένων αυτής της έρευνας (των κατοίκων δηλαδή της περιοχής της Καστοριάς) στάθηκε πολύτιμη για την κατανόηση των επιλογών των τελευταίων.

Η μελέτη βασίστηκε σε αναφορές των οργάνων της κρατικής εξουσίας που βρίσκονται σε κρατικά αρχεία (κυρίως ΙΑΜ και ΕΛΙΑ), καθώς και σε αυτές των στελεχών της Αριστεράς (ΑΣΚΙ). Αντίστοιχα, ανεκτίμητες στάθηκαν οι πληροφορίες που προσφέρει το Αρχείο του Φίλιππου Δραγούμη με ένα πλήθος μαρτυριών για το πώς κατανούσαν και πώς προσπαθούσαν να ελέγξουν την τότε πραγματικότητα οι τοπικές αρχές (πολιτευτές, βουλευτές, νομάρχες, δήμαρχοι και άλλοι τοπικοί παράγοντες). Πέρα από τις αρχειακές πηγές, απαραίτητη στάθηκε η συστηματική μελέτη των εκλογικών αποτελεσμάτων και του τοπικού Τύπου που, σε συνδυασμό με τις προφορικές μαρτυρίες και τα απομνημονεύματα πρωταγωνιστών της περιόδου, πρόσφεραν μεγάλο πλούτο πληροφοριών για μια σειρά από ζητήματα, όπως οι συγκρούσεις για τη γη, η ένταξη των ανθρώπων στο πολιτικό και πελατειακό σύστημα, η συμπεριφορά των εθνοτικών ομάδων στις εκλογικές αναμετρήσεις και η διαδικασία ένταξης

των πρώην οθωμανών υπηκόων καθώς και των προσφύγων στις δομές του συγκεντρωτικού εθνικού κράτους.

Ένα σημείο που δεν έχει ιδιαίτερα προσεχτεί από τη σχετική με τους ολαβόφωνους βιβλιογραφία είναι ότι, την ίδια περίοδο που οι πρόσφυγες αμφισβητούσαν σε πολλούς απ' αυτούς το δικαίωμα στη διεκδικούμενη πρώην μουσουλμανική γη, γινόταν παράλληλα και η γεωργική αποκατάσταση χιλιάδων ολαβόφωνων χωρικών. Το ζήτημα της οριστικής διανομής των πρώην μουσουλμανικών κτημάτων συνιστούσε έναν πολύ σημαντικό λόγο για να προσπαθούν, τόσο οι ντόπιοι ολαβόφωνοι όσο και οι πρόσφυγες, να ασκήσουν επιρροή στην πολιτική εξουσία. Παράλληλα, οι τριβές που δημιουργούνταν από τη σύγκρουση ντόπιων-προσφύγων και από τη διαδικασία ενσωμάτωσης των ολαβοφώνων στο ελληνικό εθνικό κράτος απορροφούνταν με επιτυχία από το τοπικό ανταγωνιστικό σύστημα των πολιτευτών που επισκέπτονταν τα χωριά τους, συζητούσαν, συμβούλευαν, υπόσχονταν, έλυναν διαφορές. Αυτοί οι πολιτευτές έπαιζαν κείριο ρόλο στην προοπτική ενσωμάτωσης των ολαβοφώνων στην ελληνική κοινωνία, καθώς η πολιτική τους επιβίωση εξαρτιόταν σε μεγάλο βαθμό από αυτή τη διαδικασία. Το πελατειακό σύστημα λειτουργούσε ως μέσο άμβλυσης των τριβών που δημιουργούνταν λόγω της ένταξης της διαφορετικής αυτής πολιτισμικής ομάδας μέσα στο εθνικό κράτος και ταυτόχρονα ως μηχανισμός ομαλής ενσωμάτωσής της μέσα σε αυτό. Όμως η κατάρρευση του κοινοβουλευτισμού το 1936 και των διαδικασιών μεσολάβησης μεταξύ κράτους και ολαβοφώνων οδήγησαν στον περιορισμό της πρόσβασης των τελευταίων στον έλεγχο της κρατικής εξουσίας. Ταυτόχρονα επικράτησαν οι εθνικιστές (συνήθως κρατικοί υπάλληλοι) που από την έλλειψη κιάλας των προσφύγων στην περιοχή υποστήριξαν την ανάγκη είτε άμεσου ξεελληνισμού των ολαβοφώνων είτε εκδιώξής τους από τη χώρα. Η έντονη επέμβαση του κράτους στην καθημερινότητα των τελευταίων με σκοπό τον βίαιο ξεελληνισμό τους δημιούργησε σε μεγάλη μερίδα τους εχθρότητα, που δεν απευθυνόταν απλά στη νέα κυβέρνηση αλλά στο ελληνικό κράτος συνολικά. Ο οικονομικός και κοινωνικός αποκλεισμός που βίωναν από το μεταξικό καθεστώς δημιουργούσε τις συνθήκες για προσφυγή σε βίαιες επιλογές όταν η ευκαιρία θα παρουσιαζόταν. Έτσι η κατάρρευση του ελληνικού κράτους, τον Απρίλιο του 1941, εορτάστηκε από μερίδα των ολαβοφώνων ως απελευθέρωση. Ο κύκλος της βίας που άρχισε τον Μάρτιο του 1943, όταν ένα σημαντικό μέρος των ολαβοφώνων συντάχτηκε με τους Ιταλούς, είχε τη βάση του στην απέχθεια πολλών από αυτούς για το μεταξικό καθεστώς. Την ίδια περίοδο το ΚΚΕ, διαμέσου του ΕΑΜ και της ίδρυσης του ΣΝΟΦ, προσπάθησε να απαγκιστρώσει τους ολαβόφωνους από το Κομμάτο και ταυτόχρονα να τους διαφυλάξει από την προπαγάνδα του «μακεδονικού» αποσχιστικού εθνικού λόγου που τους απήθηναν οι γιουγκοσλάβοι μακεδόνες κομμουνιστές. Η καχυποψία των προσφύγων απέναντι στο σύμμαχο μέχρι τότε ΕΑΜ ξεκίνησε στο σημείο που άρχισε η προσέγγιση μεταξύ ΕΑΜ και ολαβοφώνων. Η ανασφάλεια ύστερα από την περίοδο καταπίεσής τους κατά την Κατοχή από τους ολαβόφωνους

κομιτατζήδες σε συνδυασμό με τον φόβο τους για μια νέα προσφυγιά, αν η περιοχή τους τελικά κατέληγε στη Γιουγκοσλαβία, εξηγεί σε μεγάλο βαθμό τη συμπαρατάξη της συντριπτικής πλειοψηφίας των προσφύγων του νομού με την επίσημη κυβέρνηση και τη συσπείρωσή τους γύρω από τον βασιλικό θεσμό (τον οποίο καταδίκασαν απερίφραστα κατά τον Μεσοπόλεμο).

Ένα από τα βασικά συμπεράσματα της διατριβής είναι ότι η ενεργός συμμετοχή της πλειοψηφίας των ολαβοφώνων στο πλευρό του ΚΚΕ κατά τον Εμφύλιο ήταν κυρίως αποτέλεσμα του οικονομικού και κοινωνικού αποκλεισμού που αντιμετώπισαν από το καθεστώς που διαδέχθηκε τη Συμφωνία της Βάρκιζας και μόνο δευτερευόντως της πολιτικής σεβασμού και αναγνώρισης της πολιτιστικής τους ιδιαιτερότητας από το ΚΚΕ. Σε μια διαπλοκή της τοπικής με τη γενικότερη ελληνική ιστορία, οι ολαβόφωνοι έπαιξαν κρίσιμο ρόλο στον Εμφύλιο, καθώς ένα μεγάλο μέρος του ΔΣΕ αποτελούνταν από ολαβόφωνους. Τελικά, η αναβίωση των πελατειακών δικτύων του Μεσοπολέμου επέτρεψε σε ένα μέρος των ολαβοφώνων να επανενταχθεί στην ελληνική μετεμφυλιακή κοινωνία. Ο διαχωρισμός τους σε ολαβόφωνους Έλληνες (που παρέμειναν στην Ελλάδα) και σε Σλαβομακεδόνες (που έφυγαν μαζί με τον ΔΣΕ), έγινε με κατεχοχίν πολιτικά κριτήρια. Πολλοί από τους δεύτερους, ως «Μακεδόνες», βρίσκονται στην πΓΔΜ. Ο Εμφύλιος παράγει ακόμη συγκεκριμένες υλικές συνέπειες τόσο για αυτούς (που τους απαγορεύεται να έρθουν στη χώρα) όσο και για τους κατοίκους του νομού Καστοριάς όπου η διαίρεση ντόπιων και προσφύγων εξακολουθεί (αν και σε μικρότερο βαθμό) να υφίσταται και να παράγει ακόμη και σήμερα συγκεκριμένα πολιτικά αποτελέσματα.

Δημήτριος Θ. Ζάχος, *Διαδικασίες ένταξης σε συνθήκες γενικού κοινωνικού αποκλεισμού: η εκπαίδευση των Ρομ στην κοινότητα Φλάμπουρου*, Παιδαγωγικό Τμήμα Δημοτικής Εκπαίδευσης του Αριστοτέλειου Πανεπιστήμιου Θεσσαλονίκης, Επιβλέπουσα Καθηγήτρια: Δήμητρα Κογκίδου, Θεσσαλονίκη 2005.

Οι ραγδαίες οικονομικές και πολιτικές εξελίξεις της τελευταίας εικοσαετίας προκάλεσαν σημαντικές αλλαγές τόσο στον τρόπο που τα σύγχρονα έθνη-κράτη αντιλαμβάνονται και ασκούν την κοινωνική τους πολιτική όσο και στη θεωρία των κοινωνικών επιστημών. Σε αυτό το πλαίσιο πρέπει να τοποθετηθεί και η χρήση των εννοιών της κοινωνικής ένταξης και του κοινωνικού αποκλεισμού, οι οποίες, παρά την απουσία ομοφωνίας σχετικά με το περιεχόμενό τους, κατέχουν κεντρική θέση στον επιστημονικό και στον πολιτικό λόγο που αφορά μια σειρά από φαινόμενα και καταστάσεις, όπως η φτώχεια, η ανεργία και οι διακρίσεις. Πολλοί Ρομ (Τσιγγάνοι/ες) εντάσσονται στις χαμηλότερες κοινωνικοοικονομικές κλίμακες και έχουν υποστεί ή/και εξακολουθούν να υφίστανται διακρίσεις εξαιτίας της «διαφορετικότητάς» τους. Τα άτομα αυτά ζουν σε διάσπαρτες σε ολόκληρο τον κόσμο ομάδες, οι οποίες, στις περισσότερες περιπτώσεις, δεν έχουν καμιά σχέση μεταξύ τους και γι' αυτό θα ήταν

ακριβέστερο να γίνεται λόγος για ρομικές ομάδες ή κοινότητες. Εντούτοις, τα μέλη των εν λόγω ομάδων συνιστούν μια κοινωνική κατηγορία, αφού η ιστορική πορεία της συντριπτικής πλειοψηφίας τους χαρακτηρίστηκε από διακρίσεις και διώξεις, ενώ η κοινωνική τους θέση –ανεξάρτητα από τόπο και από χρόνο– ήταν και στις περισσότερες περιπτώσεις παραμένει περιθωριακή. Παρόλα αυτά, ένα μεγάλο μέρος των θεωρητικών των «τοιγγάνικων μελετών» καθώς και ακτιβιστών/τριών που δραστηριοποιούνται στον χώρο θεωρούν ότι τα άτομα αυτά ανήκουν σε ένα παγκόσμιο «έθνος χωρίς κράτος». Για να τεκμηριώσουν αυτή τους την άποψη καταφεύγουν σε ένα μείγμα επιχειρημάτων, προβάλλοντας από τη μια πλευρά τους υποτιθέμενους «δεσμούς αίματος» των Ρομ και από την άλλη μια στατική αντίληψη για τους πολιτισμούς, για τις αλληλεπιδράσεις και για τις συγγενείες τους, σύμφωνα με την οποία οι απανταχού Ρομ γίνονται διακριτοί/ές από τα (αμφισβητούμενα) κοινά πολιτιστικά τους στοιχεία (γλώσσα, παραδόσεις, έθιμα), τα οποία μάλιστα κατάφεραν να διατηρήσουν αμετάβλητα, στη μορφή που τα μετέφεραν από τη μακρινή τους «πατρίδα» πριν από 10 περίπου αιώνες.

Η διατριβή επιχειρεί να διερευνήσει τον τρόπο με τον οποίο οικονομικοί και μη-οικονομικοί παράγοντες συμβάλλουν στον κοινωνικό αποκλεισμό ορισμένων «ειδικών» κοινωνικών ομάδων (εθνοτικές, εθνικές μειονότητες, μετανάστες, πρόσφυγες κ.ά.) και να εντοπίσει τις στρατηγικές και τις μεθόδους με τις οποίες τα μέλη των ανωτέρω ομάδων μπορούν να επιτύχουν την κοινωνική τους ένταξη. Η ερευνητική προσπάθεια είχε ως πλαίσιο τον ορισμό του κοινωνικού αποκλεισμού ως «παρεμπόδιση απορρόφησης δημόσιου και κοινωνικού πλούτου», με βάση τον οποίο διερευνήθηκε εάν οι συνθήκες ζωής των μελών της ρομικής κοινότητας του Φλάμπουρου των Σερρών συγκλίνουν με αυτές του συνόλου των κατοίκων της Ελλάδας στους τομείς της εκπαίδευσης, της εργασίας, της κατοικίας, της συμμετοχής στο πολιτικό γίγνεσθαι και στο σύστημα υγειονομικής περίθαλψης και ασφάλισης.

Η μελέτη χωρίζεται σε τρία μέρη, στα δύο πρώτα από τα οποία παρουσιάζεται η θεωρητική προβληματική και στο τελευταίο η έρευνα και τα αποτελέσματά της. Πιο συγκεκριμένα, στο πρώτο κεφάλαιο του πρώτου μέρους ανιχνεύεται το περιεχόμενο της έννοιας της κοινωνικής ένταξης στη γενική κοινωνιολογική θεωρία, καθώς και στην ειδική κοινωνική θεωρία της μετανάστευσης των εθνοτικών και των μειονοτικών ομάδων, ενώ στο δεύτερο κεφάλαιο καταγράφεται η προβληματική του κοινωνικού αποκλεισμού. Το δεύτερο μέρος χωρίζεται σε τέσσερα κεφάλαια, στο πρώτο από τα οποία παρουσιάζονται οι θεωρητικές τάσεις της επιστημονικής περιοχής των «τοιγγάνικων μελετών», καθώς και ορισμένες πλευρές της ιστορικής πορείας των βαλκανικών ρομικών ομάδων, των ρομικών ομάδων του νομού Σερρών και της ρομικής κοινότητας του Φλάμπουρου. Στο τέταρτο κεφάλαιο της διατριβής διερευνάται ο κοινωνικός ρόλος της εκπαίδευσης, οι παράγοντες της σχολικής αποτυχίας και του εκπαιδευτικού αποκλεισμού, οι τρόποι με τους οποίους επιχειρείται η εκπαιδευτική ένταξη των μελών των ρομικών ομάδων καθώς και η σχέση των ατόμων αυτές

της κατηγορίας με το εκπαιδευτικό σύστημα. Στο πέμπτο κεφάλαιο ανιχνεύεται η πολιτική συμμετοχή και η πολιτική συμπεριφορά των μελών των ρομικών ομάδων, ενώ επιχειρείται μια ιστορική αναδρομή στη σχέση του ελληνικού κράτους με τους/τις Ρομ της επικρατείας του. Στο έκτο κεφάλαιο γίνεται μια συνοπτική παρουσίαση της θεωρητικής προβληματικής, η οποία αφορά στη θέση των μελών των ρομικών ομάδων στους τομείς της εργασίας, της στέγασης και στη συμμετοχή τους στο σύστημα υγείας και κοινωνικής ασφάλισης.

Το τρίτο μέρος αποτελείται από τέσσερα κεφάλαια, στα οποία περιλαμβάνονται οι πληροφορίες που αφορούν στην εμπειρική έρευνα και στα αποτελέσματά της. Στο πρώτο από αυτά, γίνεται η περιγραφή της έρευνας, παρέχονται δηλαδή όλα τα στοιχεία που αφορούν στο «προφίλ» της ερευνητικής προσπάθειας. Στο όγδοο κεφάλαιο παρατίθενται οι πληροφορίες της έρευνας που αφορούν στη συμμετοχή των μελών της ρομικής κοινότητας του Φλάμπουρου στην επίσημη εκπαίδευση του ελληνικού κράτους. Στο ένατο κεφάλαιο εκτίθενται τα δεδομένα που αφορούν στην πολιτική συμμετοχή και στην εκλογική συμπεριφορά των ρομικής προέλευσης κατοίκων του Φλάμπουρου, ενώ επιχειρείται μια αναδρομή στην πολιτική τους ιστορία. Στο δέκατο κεφάλαιο παρουσιάζονται τα δεδομένα, τα οποία αφορούν στην εργασιακή κατάσταση, στις οικιστικές συνθήκες και στη συμμετοχή των μελών της εξεταζόμενης ρομικής κοινότητας στο σύστημα υγείας και κοινωνικής ασφάλισης. Τέλος, στον επίλογο παρατίθενται τα επιμέρους και τα γενικά συμπεράσματα της μελέτης. Τα αποτελέσματα της έρευνας έδειξαν ότι, με βάση τα κριτήρια που τέθηκαν, τα μέλη της ρομικής αυτής κοινότητας έχουν επιτύχει την κοινωνική τους ένταξη. Πιο συγκεκριμένα, οι ρομικής προέλευσης κάτοικοι του Φλάμπουρου συμμετέχουν στην πολιτική ζωή της τοπικής και της ευρύτερης ελληνικής κοινωνίας, κάνουν χρήση των παροχών υγείας και πρόνοιας, είναι εργασιακά ενεργοί/ές και οι οικιστικές τους συνθήκες είναι αντίστοιχες με αυτές των συνόλου των κατοίκων της ελληνικής επικρατείας. Αντίθετα, στον τομέα της εκπαίδευσης τα μέλη της ρομικής κοινότητας του Φλάμπουρου δεν έχουν επιτύχει την ένταξή τους, παρότι είναι σαφές ότι η σχέση τους με την επίσημη κρατική εκπαίδευση τους/τις διαφοροποιεί ξεκάθαρα από τη συντριπτική πλειοψηφία των υπόλοιπων ατόμων που συνήθως συμπεριλαμβάνονται στους/στις Ρομ.

Σύμφωνα με το τελικό συμπέρασμα της μελέτης στη διαμόρφωση της σημερινής θέσης της ρομικής κοινότητας του Φλάμπουρου σημαντικό ρόλο έπαιξε η θέση τους στην τοπική οικονομία, η στάση του ελληνικού κράτους και των οργάνων του απέναντί τους, καθώς και τα γεγονότα που έλαβαν χώρα στην περιοχή τους κατά την περίοδο της εθνικής αντίστασης, τα οποία τους οδήγησαν στην υιοθέτηση ιδεολογικών απόψεων (εξίσωση, χειραφέτηση) και πολιτικών στάσεων (συμμετοχή στις αριστερές οργανώσεις και κομματικούς σχηματισμούς) που φαίνεται ότι επέφεραν την αύξηση των προσδοκιών και των απαιτήσεών τους.

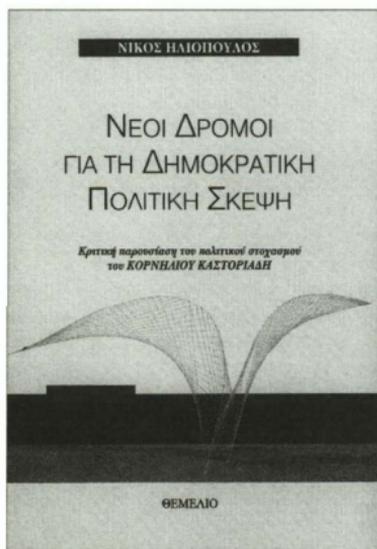
Πολύκαρπος Καραμούζης, *Κράτος, εκκλησία και εθνική ιδεολογία στη νεότερη Ελλάδα. Η πολιτική διαμεσολάβηση της θρησκείας στη νεοελληνική κοινωνία του Μεσοπολέμου*, Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών, Τμήμα Κοινωνιολογίας, Επιβλέπων Καθηγητής: Αντώνης Παπαρίζος, Αθήνα 2004.

Η διδακτορική διατριβή εξετάζει το εάν και κατά πόσο μπορεί η θρησκεία να δομήσει συγκεκριμένες πολιτικο-κοινωνικές συμπεριφορές, σε ένα θεωρητικά «σύγχρονο», αστικού τύπου, δημοκρατικό κράτος. Η μελέτη εστιάζει το ενδιαφέρον της κυρίως στην ιστορική πορεία της ορθόδοξης ελληνικής εκκλησίας η οποία, από τη σύσταση του ελληνικού κράτους, ακολούθησε μια ιδιόμορφη πορεία, ως παράπλευρη διοικητική συνιστώσα του κρατικού θεσμού εξουσίας, με σημαντικές συνέπειες για τη δόμηση του νεοελληνικού κοινωνικού χώρου σε συντηρητικά πρότυπα, μέσω της δημιουργίας μιας εθνικής ιδεολογίας και ενός θρησκευτικού Λόγου, ο οποίος προσδιόρισε σε πολλές περιπτώσεις την πολιτική συμπεριφορά των πιστών. Η δημιουργία μιας επίσημης θρησκείας του κράτους, με αρχηγό της τον Βασιλιά διαμόρφωσε και μια ανάλογη «εθνική ιδεολογία» με θρησκευτικά και πολιτικά χαρακτηριστικά. Είναι χαρακτηριστικό ότι καθ' όλη τη διάρκεια του 19ου αιώνα και στις αρχές του 20ού οι αντιλήψεις που ήθελαν, από τη μια πλευρά, το έθνος να ταυτίζεται με το κράτος και, από την άλλη, το έθνος να ταυτίζεται με την εκκλησία, αποτέλεσαν τα δύο αντίπαλα ιδεολογικοπολιτικά σχήματα τα οποία διαμόρφωσαν και ανάλογες θεωρήσεις της νεοελληνικής πραγματικότητας. Η διαμόρφωση του «ελληνοχριστιανικού πολιτισμού», ως ιδεολογικού υποστρώματος της Μεγάλης Ιδέας, αποτέλεσε μια σημαντική εξέλιξη στην πορεία της εθνικής ιδεολογίας. Κάθε νέα ιδεολογία χαρακτηρίστηκε ως «αντεθνική». Ωστόσο, εξαιτίας της συμπεριληψης του θρησκευτικού στο πολιτικό και όχι του διαχωρισμού τους, το νεοελληνικό κράτος δεν έγινε «σύγχρονο αστικό-δημοκρατικό» ή καθαρά «κοσμικό» αλλά εξελίχθηκε σε ένα διοδιάστατο «κοσμικο-θρησκευτικό πολιτικό οργανισμό» με το δεύτερο συστατικό να υπάγεται στο πρώτο. Αποτέλεσμα της κατάστασης αυτής ήταν και η διαμόρφωση ενός συγκεκριμένου «τύπου» ανθρώπου, του «νομοταγή πατριώτη» (και όχι του «πολίτη»). Κύρια χαρακτηριστικά αυτού του «τύπου» αποτέλεσαν η ευειψεία και υπακοή στην εξουσία, η αποδοχή μόνο υποχρεώσεων και όχι δικαιωμάτων, κλπ. Αυτός ο «τύπος» ανθρώπου προβλήθηκε και από την επίσημη εκκλησία ως ο ιδανικός χριστιανός. Η επίσημη εκκλησία υποστήριξε ότι η κοινωνική συμπεριφορά που δεν συμφωνεί με τις επιταγές του κράτους προκαλεί την οργή του Θεού. Η συμπίεση της εκκλησίας με την επίσημη κρατική ιδεολογία, είχε ως αποτέλεσμα να διχαστεί και εκείνη σε βενιζελικούς και αντιβενιζελικούς με αποκορύφωμα τον «αναθεματισμό» του Βενιζέλου από τον Μητροπολίτη Αθηνών Θεόκλητο.

Μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή και την κατάρρευση της Μεγάλης Ιδέας, τα εθνοφοβικά σύνδρομα κυριάρχησαν και ο νέος ιδεολογικός αντίπαλος της αστικής κυρίαρχης τάξης, ο «κομμουνισμός», χαρακτηρίστηκε τόσο από το κράτος όσο και

από την εκκλησία ως επικίνδυνος ταξικός και θρησκευτικός εχθρός. Τον εθνικό αγώνα υπέρ της «ανθρωποποίησης» της ελληνικής κοινωνίας ανέλαβαν οι θρησκευτικές οργανώσεις οι οποίες δημιούργησαν θρησκευτικές ομάδες, ανάλογες της επαγγελματικής και κοινωνικής πολυμορφίας της νεοελληνικής κοινωνίας, με αποτέλεσμα να ασκήσουν έντονη πολιτική επιρροή στα αδιαμόρφωτα μικρο- και μεσο-αστικά στρώματα. Αποκορύφωμα της διαπλοκής θρησκευτικής και πολιτικής ιδεολογίας αποτελεί το καθεστώς του Μεταξά το οποίο τόνισε τον εθνικιστικό ρόλο της θρησκείας, μέσω της πολιτικής ιδεολογίας του «τρίτου ελληνικού πολιτισμού», ενώ καθιέρωσε ως εθνικές πνευματικές αξίες «τη θρησκεία, την πατρίδα και την οικογένεια». Παράλληλα καθιερώθηκε την ίδια εποχή και το «πιστοποιητικό κοινωνικών φρονημάτων» ως βασική προϋπόθεση ένταξης κάποιου στον κλήρο, αλλά και σε επίσημες διοικητικές θέσεις της εκκλησίας. Με τον τρόπο αυτό η εκκλησία μετατράπηκε σε πολιτικό και ιδεολογικό όργανο της δικτατορίας.

Μόλις κυκλοφόρησε

ΝΙΚΟΣ ΗΛΙΟΠΟΥΛΟΣ

ΝΕΟΙ ΔΡΟΜΟΙ ΓΙΑ ΤΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΣΚΕΨΗ

*Κριτική παρουσίαση του πολιτικού
στοχασμού του Κορνήλιου Καστοριάδη*
ISBN 960-310-312-8 ~ Σελίδες 328

Η κριτική παρουσίαση του πολιτικού έργου ενός σημαντικότητας και καθολικού στοχαστή του δραματικού 20ού αι., του Κ. Καστοριάδη, είναι η αφετηρία αυτού του δοκιμίου. Ο πολιτικός στοχασμός του μας εντάσσει σ' ένα ρεύμα δημοκρατικής έμπνευσης και πράξης, μας τοποθετεί αμέσως στην κίνηση της σκέψης. Μας επιβάλλει έτσι να σκεφτούμε, με τα δικά μας μέσα, την πραγματική κατάσταση των σημερινών δυτικοευρωπαϊκών κοινωνιών, που τις χαρακτηρίζει η όλο και πιο έκδηλη απουσία νοήματος: διάγνωση που οφείλουμε στο μεγάλο στοχαστή.

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΘΕΜΕΛΙΟ - ΛΕΞΧΗ ΤΟΥ ΒΙΒΛΙΟΥ

Σόλωνος 84, τηλ. 210 36 08 180, 210 36 02 646, FAX 210 36 12 092

http://www.themelio-ekdoseis.gr e-mail: info@themelio-ekdoseis.gr

Το ΠΜΣ του Τμήματος Πολιτικής Επιστήμης & Ιστορίας του Παντείου Πανεπιστημίου, το ΠΜΣ Πολιτικής Επιστήμης & Κοινωνιολογίας του Πανεπιστημίου Αθηνών και η Ελληνική Εταιρεία Πολιτικής Επιστήμης διοργανώνουν διεθνές συνέδριο με θέμα:

Συλλογικές δράσεις και κοινωνικά κινήματα στον 21ο αιώνα

Η ανάδυση υπερεθνικών δομών, η πύκνωση των διεθνικών δικτύων και η γενικευμένη υποχώρηση της εντοπιότητας που χαρακτηρίζει τις δύο τελευταίες δεκαετίες μεταβάλλουν το τοπίο των συλλογικών δράσεων. Στα χρόνια της παγκοσμιοποίησης –και σε αντίθεση με ί,τι ίσχυε έως και πριν λίγα χρόνια– η ταχύτητα διάδοσης του διεκδικητικού μηνύματος είναι ιλιγγιώδης. Όμως η αποτίμηση των συνεπειών αυτής της εξέλιξης προκαλεί αμηχανία. Αν και οι απόλυτες –και μεταξύ τους αντιφατικές (υπεραισιόδοξες ή ερεβώδεις)– αποτιμήσεις δεν λείπουν, οι περισσότεροι μελετητές προσεγγίζουν τις παραμέτρους του νέου περιβάλλοντος ως δίλημμα. Όπως έγραψε το 2004 ο Charles Tilly,

[Ο] 21^{ος} αιώνας, θα φέρει άραγε τα κοινωνικά κινήματα στην κορύφωση της επιδιωκόμενης λαϊκής ενδυνάμωσης σε παγκόσμια κλίμακα; Οι νέες επικοινωνιακές τεχνολογίες (όπως η αποστολή μηνυμάτων SMS) ...θα γίνουν πόροι για κινηματικούς ακτιβιστές και απλούς ανθρώπους ώστε να μεταστραφούν τα ισοζύγια εις βάρος των καπιταλιστών, των στρατοκρατών και των διεφθαρμένων πολιτικών; Ή, το αντίθετο, μήπως η [πρόσφατη έξαρση] συλλογικών δράσεων... ουνιστά την τελευταία αναλαμπή λαϊκής διεκδικητικότητας στο καταθλιπτικά ομοιόμορφο φόντο της παγκοσμιοποίησης;

Αποσκοπώντας στη σφαιρική διερεύνηση αυτού του βασικού ερωτήματος, το συνέδριο θέτει ως στόχο τη διερεύνηση των παρακάτω θεματικών:

- Το νέο περιβάλλον ως δομή: παγκόσμια κοινωνία πολιτών ή δημοκρατική απίσχναση;
- Μορφές συλλογικής δράσης: διεθνική παρεμπόδιση, βία και σύμβαση στα χρόνια της παγκοσμιοποίησης.
- Περιεχόμενα πολιτικής, πολιτισμικές πραγματικότητες, αξιακές πλαισιώσεις.
- Οργανωτικές δομές: παραδοσιακά διλήμματα και η πρόκληση των νέων διεθνικών δικτύων.

Επίδιωξη των διοργανωτών αποτελεί ο θεωρητικός προβληματισμός στη βάση ενός ευρέως και όσο το δυνατόν εναργέστερου εμπειρικού υπόβαθρου.

Στο συνέδριο συμμετέχουν, μεταξύ άλλων: Sidney Tarrow, Charles Tilly, Frances Fox Piven, Donatella della Porta, Mario Diani, Marco Giugni, Jeff Goodwin, Bert Kländermans, Hanspeter Kriesi και Dieter Rucht.

Το συνέδριο θα διεξαχθεί στις 24-27 Μαΐου 2006.

Για περισσότερες πληροφορίες:

Σ. Ι. Σεφεριάδης, Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης & Ιστορίας, Πάντειο Πανεπιστήμιο, 176 71 Αθήνα, ssefer@panteion.gr

ΠΛΗΡΟΦΟΡΙΕΣ ΓΙΑ ΤΗΝ ΥΠΟΒΟΛΗ ΕΡΓΑΣΙΩΝ

Η *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης* δημοσιεύει μόνο πρωτότυπες εργασίες, που εντάσσονται στο σχετικό γνωστικό αντικείμενο. Οι εργασίες που υποβάλλονται δεν πρέπει να έχουν δημοσιευτεί (με οποιαδήποτε μορφή, ολικώς ή μερικώς) σε άλλο περιοδικό ή βιβλίο, και θα πρέπει να ανταποκρίνονται σε διεθνώς καθιερωμένες απαιτήσεις επιστημονικότητας, όπως η επαρκής σύνδεση με την τρέχουσα διεθνή βιβλιογραφία. Οι συγγραφείς δεσμεύονται ότι, από τη στιγμή που το υποβληθέν άρθρο εγκρίνεται και εντάσσεται στον προγραμματισμό του περιοδικού, δεν θα το δημοσιεύσουν σε άλλο έντυπο.

Οι εργασίες υποβάλλονται σε τρία αντίτυπα και αποστέλλονται στη διεύθυνση της Σύνταξης. Οι εργασίες είναι δακτυλογραφημένες σε διπλό διάστημα και στη μία μεριά της σελίδας, αφήνοντας αρκετό περιθώριο αριστερά ή δεξιά. Η αποστολή δισκέτας PC ή Mac μαζί με το δακτυλόγραφο είναι υποχρεωτική. Τα κείμενα μπορεί να είναι γραμμένα σε οποιοδήποτε πρόγραμμα επεξεργασίας κειμένου για Mac ή σε Word. Η έκταση του κειμένου δεν πρέπει να ξεπερνά τις 9.000 λέξεις, περιλαμβανομένων των υποσημειώσεων, των πινάκων και της βιβλιογραφίας.

Η βιβλιογραφία συντάσσεται κατά αλφαβητική σειρά και καταχωρίζεται ως διακριτό τμήμα της εργασίας, αρχίζοντας από ξεχωριστή σελίδα. Η παράθεση για βιβλίο γίνεται με τη σειρά: συγγραφέας, τίτλος, εκδοτικός οίκος, τόπος, έτος. Για άρθρο περιοδικού: συγγραφέας, τίτλος, περιοδικό, αριθμός τεύχους, έτος, σελίδες. Οι παραπομπές σημειώνονται με ευδιάκριτους αριθμούς στο κείμενο και παρατίθενται στο τέλος, σε ξεχωριστή σελίδα και με συνεχή αρίθμηση. Η σειρά παράθεσης είναι ίδια με αυτή της βιβλιογραφίας και προστίθεται η σελίδα. Πίνακες και γραφήματα με τις σχετικές επεξηγήσεις παρατίθενται σε ξεχωριστή σελίδα εκτός κειμένου, ενώ στο κείμενο σημειώνεται με ευκρινή τρόπο η θέση τους.

Οι εργασίες συνοδεύονται από περίληψη έως 120 λέξεις στα ελληνικά και στα αγγλικά. Ακόμη, ο συγγραφέας πρέπει να γνωστοποιήσει, σε ιδιαίτερη σελίδα, το ονοματεπώνυμο, την επαγγελματική ιδιότητα, τη διεύθυνση και το τηλέφωνό του.

Η Συντακτική Επιτροπή φροντίζει για την ανώνυμη αξιολόγηση, διατηρεί το δικαίωμα επιλογής και καθορίζει τον χρόνο δημοσίευσης των εργασιών. Σε κάθε περίπτωση, τα αντίτυπα δεν επιστρέφονται. Οι συγγραφείς δικαιούνται να πάρουν δωρεάν δύο αντίτυπα του τεύχους στο οποίο δημοσιεύεται η εργασία τους. Η αναδημοσίευση από την παρούσα *Επιθεώρηση* απαιτεί άδεια της Συντακτικής Επιτροπής. Βιβλία αποστέλλονται στη διεύθυνση της Σύνταξης.

GREEK POLITICAL SCIENCE REVIEW

A publication of the Hellenic Political Science Association

Editorial Board M. Agelidis, Y. Voulgaris, N. Diamandouros, El. Katsoulis, P. Kitromilides, Th. Couloumbis, C. Lyrintzis, El. Nicolacopoulos, A. Rigos, C. Spanou, M. Spourdalakis

Executive Board P. Valianos, N. Marantzidis, G. Moschonas, El. Nicolacopoulos, G. Pagoulatos, D. A. Sotiropoulos, A. Huliaras

Coordination El. Nicolacopoulos - A. Huliaras - **Technical Assistant** M. Logotheti
Financial Assistant S. Petta

Scientific Board N. Alivizatos, Th. Veremis, P. Getimis, G. Dertilis, D. Gravaris, N. Demertzis, P. Kazakos, D. Kyrtatas, A. Liakos, Th. Lipowatz, L. Louvi, D. Madianou, A. Makridimitris, G. Mavrogordatos, A.-Y. D. Metaxas, N. Mouzelis, M. Pantelidou, G. Papadimitriou, E. Papataxiarchis, C. Rozakis, P. Surlas, K. Stamatis, K. Tsoukalas, L. Tsoukalis, A. Fatouros, A. Fragoudaki, D. Charalambis, Th. Chadjipandelis

Address Hellenic Political Science Association, 19 Omirou Str., 106 72 Athens, Greece, Tel & Fax +30-1-3614298, e-mail: hpsagr@cc.uoa.gr. Secretariat: K. Vlassaki - S. Petta

Copyright: Hellenic Political Science Association

The *Greek Political Science Review* is published biannually. Price 8 Euro. Subscriptions: Individuals 18, Foreign 35, Institutions 70, Students 15. Subscriptions should be sent to HPSA Secretariat.

POLITICAL SCIENCE, DISCIPLINE AND METHOD: REGARDING THE WORK OF GIOVANNI SARTORI

Seraphim Seferiades

Giovanni Sartori is one of the co-founders of modern political science. A scholar who has helped delimit the field (its nature, particularities, and the challenges it faces); has detected blunders and warned of pathologies; and has shown how much can be accomplished when social-scientific practice is grounded in the principles of *Logos*, as logic and linguistic discipline. Sartori argued that political science presupposes –and is the result of– the encounter between two sorts of autonomies: first, the autonomy of the *object* of politics (of politics seen in its own autonomy) *a parte obiecti*; and second, the autonomy of the knowledge-seeker *a parte subiecti*: that is, of the student of poli-

tics who sets out to study it in an autonomous manner —using *ad hoc* methodological tools, and developing a specialised language to process his/her data and communicate his/her findings. In the dawn of the 21st century, however, the discipline is burdened by environmental reductionism (denying politics its causal significance) and conceptual and methodological sloppiness (preventing the emergence of a specialised language). Panteion University and Greek political science honour Giovanni Sartori for his outstanding contribution to the field, but also because he maintains the vision of a social and political science of *Logos* alive.

QUO VADIS POLITICAL SCIENCE?

Giovanni Sartori

Despite a widespread misconception, political science emerged in Europe only after World War II. The main goal of the young scientists seeking to include it in national academic curricula (among whom Giovanni Sartori played a leading role) was the development of a specialized methodology and language. A combination of methodological and cognitive distortions, however, has undermined the new discipline's dynamics and prospects. Anti-institutional behaviourism, premature and excessive quantification, and underestimation of the practical mission of science have led to gaps, blunders, and pathologies which, often, have elicited medicine that has been worse than the disease. Nowadays' logical and methodological atrophy hinder a recovery, but must not definitively prevent it. Sartori finishes the article with yet another appeal: *Think before counting*; and, also, *use logic* in thinking.

CHANCE, LUCK AND STUBBORNESS

Giovanni Sartori

Autobiographical essay narrating Giovanni Sartori's scientific trajectory amidst wartime vicissitudes and the particularities of the Italian academia. The author recounts his movement from philosophy to political science, the main areas of his scholarly contribution (democratic theory, parties and party systems, and social science methodology) and the key significance of the comparative method. Post-war behaviourism has failed to adequately deal with the goal of bringing about a science of *Logos*. It has sidestepped the research-practice dimension and sought a premature quantification lacking sufficient logical and methodological grounding. These developments were particularly pronounced in the case of the American political science (despite exceptions), where Sartori moved during his years of scientific maturity. As he puts it, 'American political science... entered a path... of excessive specialization (and thus narrowness), excessive quantification and, by the same token, a path leading

–in my opinion– to irrelevance and sterility’. The article concludes with a plea to return to methodological discipline, a prerequisite for a fruitful comparative politics.

FEAR AND DEMOCRACY IN CONTEMPORARY SOCIETIES

Panayiotis Kafetzis

Democracy may be understood in a manner different from that of structural functionalism and at a level other than the macrosociological. Democracy may be conceptually approached through a perspective emphasizing fear, which is central to the contemporary risk societies, facing wars and terror. Fear overdetermines the construction of political representation. Drawing on the work of Foucault, Virilio, Schmitt and Marcuse, it is possible to engage in an analysis of the discourse on war and fear.

THE STRICT CLOSURE OF THE CYPRUS ISSUE

Labros Filippou

The Cyprus issue is examined on the basis of an all-encompassing “closure” which created and still sustains the political problem. This closure appeared through the parallel development of two communal systems of orientation to the world which were in conflict and also in isolation from the way which alternative systems of analysis understood historical events. As a result, the prospect and process of a solution is linked to the breaking of Cyprus strict closure which requires, among other things, the attainment of a developed and enlarged consciousness.

ADMINISTRATIVE CULTURE, REFORM AND POLITICS. THE CASE OF THE NATIONAL SCHOOL OF PUBLIC ADMINISTRATION

Demetris B. Papoulias - Demetris A. Sotiropoulos - Charalambos I. Oekonomou

This article argues that the culture which prevails in an organization shapes the nature of this organization and structures organizational reality. In the case of the Greek National School of Public Administration (ESDD), there is a pathological organizational culture reflected in a vicious circle. The vicious circle includes the School’s entrance examinations, the academic program, and the absorption of the School’s graduates by the central public administration. Both the culture prevailing in the School and the resistance of the entrenched civil service in the central administration have impeded administrative reform through the production of high-ranking administrative staff, which was the School’s original purpose.

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΕΠΙΘΕΩΡΗΣΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΕΠΙΣΤΗΜΗΣ

Έκδοση της Ελληνικής Εταιρείας Πολιτικής Επιστήμης
Ομήρου 19, 7ος όροφος - 10672 Αθήνα - τηλ./fax. 210.3614298
e-mail: hpsagr@cc.uoa.gr

Θα ήθελα να γίνω συνδρομητής στην επιθεώρηση

Επώνυμο

Όνομα

Οδός

Πόλη

Τηλέφωνο

Ποσό

Αριθμός

ΤΚ

Ο ΣΥΝΔΡΟΜΗΤΗΣ

Η *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης* εκδίδεται δύο φορές τον χρόνο – Τιμή τεύχους 8 Ευρώ – Συνδρομές: Εσωτερικού 18 Ευρώ - Εξωτερικού 35 Ευρώ - Οργανισμοί, Τράπεζες, κτλ. 70 Ευρώ - Φοιτητές 15 Ευρώ - Τα μέλη της Ελληνικής Εταιρείας Πολιτικής Επιστήμης γίνονται αυτομάτως συνδρομητές με την καταβολή της ετήσιας συνδρομής στην Εταιρεία (35 Ευρώ).

Οι συνδρομές αποστέλλονται στη διεύθυνση της Σύνταξης. Οικονομική υπεύθυνος: Κατερίνα Βλασάκη - Σοφία Πέττα. Η συνδρομή λήγει στο τέλος κάθε χρόνου. Θεωρείται ότι συνεχίζεται εφόσον ο συνδρομητής δεν ζητήσει τη διακοπή της. Όσοι γράφονται συνδρομητές κατά τη διάρκεια του έτους, λαμβάνουν τα προηγούμενα τεύχη του έτους εγγραφής.

Αφιέρωμα στον Giovanni Sartori

Σεραφείμ Ι. Σεφεριάδης

Πολιτική επιστήμη, πειθαρχία και μέθοδος: με αφορμή το έργο του Giovanni Sartori

Giovanni Sartori

- Πού βαδίζει η πολιτική επιστήμη;
- Συμπτώσεις, καλή τύχη και ξεροκεφαλιά

Παναγιώτης Καφετζής

Φόβος και δημοκρατία στις σύγχρονες κοινωνίες

Λάμπρος Φιλίππου

Ο αυστηρός κυπριακός εγκλεισμός

Δημήτρης Β. Παπούλιας - Δημήτρης Α. Σωτηρόπουλος - Χαράλαμπος Ι. Οικονόμου

Διοικητική κουλτούρα, μεταρρύθμιση και πολιτική. Η περίπτωση της Εθνικής Σχολής Δημόσιας Διοίκησης

Απόστολος Παπακωνσταντίνου

Τα πολιτικά κριτήρια για την προσχώρηση της Τουρκίας στην Ευρωπαϊκή Ένωση: θεσμικές συνιστώσες

Βασιλική Γεωργιάδου

Το γερμανικό κομματικό σύστημα μετά τις εκλογές της 18ης Σεπτεμβρίου: συνέχεια και ρήξεις

Νίκος Μαραντζίδης - Ηλίας Νικολακόπουλος

Το γαλλικό δημοψήφισμα της 29ης Μαΐου 2005 για την επικύρωση της ευρωπαϊκής συνταγματικής συνθήκης

ISSN

MD0006025888